

AKADEEMIA

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 8

Edmund Husserl Descartes'i teil	Ülo Matjus
Terviklik luule lagunemisajastul	Ivar Ivask
Sealpool	Jorge Guillén
Indoneesia keel ja Indoneesia keeled	Ülo Sirk
Ülesanne kolmest ringjoonest	Jaak Jaaniste
Võlgu elu	Vaino Vahing
Eesti rahvastik ja selle probleemid	Ene Tiit
Baer ja Darwin	Vello Reeben
Mõtteid haridusest	Ain Isotamm, Mati Tombak
Kapitalism ja demokraatia	Francis Fukuyama
Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim	Max Weber

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja . . . . . Ain Kaalep
tegevtoimetaja . . . . . Indrek Ude
universalia . . . . . Eduard Parhomenko
humaniora . . . . . Mart Orav
socialia . . . . . Jaan Isotamm
naturalia . . . . . Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja . . . . . Agu Tani
keeletoimetaja . . . . . Triin Kaalep
korrektor . . . . . Kristin Haljasorg
sekretär . . . . . Tiiu Jõgi
raamatupidaja . . . . . Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Fax:

31 373

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

Account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM/000 001 113 (for USD) with Stadtsparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank.

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 9. VIII 1993. OÜ «Greif» trükikoda.
Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 3400. Tell. nr. 1883.

© AKADEEMIA 1993

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 8 (53)

Edmund Husserl Descartes'i teil	
	<i>Ülo Matjus</i> 1571
Terviklik luule lagunemisajastul	
	<i>Ivar Ivask</i> 1605
	<i>Tõlkinud Jüri Talvet</i>
Sealpool	
	<i>Jorge Guillén</i> 1622
	<i>Tõlkinud Jüri Talvet</i>
Indoneesia keel ja Indoneesia keeled. II	
	<i>Ülo Sirk</i> 1626
Ülesanne kolmest ringjoonest: Näide Jakov Zeldovitši mõtlemisviisist	
	<i>Jaak Jaaniste</i> 1636
Võlgu elu: Dokumentaaldraama	
	<i>Vaino Vahing</i> 1641
Eesti rahvastik ja selle probleemid. I	
	<i>Ene Tiit</i> 1654
Evolutsiooniteooria loomulikud harud Baer ja Darwin: Baer kui Aristotelese ja Leibnizi suuna jätkaja	
	<i>Vello Reeben</i> 1681

Mõtteid haridusest ja selle reformimisest informaatika ja majandusküberneetika näitel	
	<i>Ain Isotamm, Mati Tombak</i> 1717
Puuduv lüli kapitalismi ja demokraatia vahel	
	<i>Francis Fukuyama</i> 1728
	<i>Tõlkinud Kristin Haljasorg</i>
<i>Arvustus: Tie, totuus, elämä: Viron kirkon sananjulistusta 1970- ja 1980-luvulta. Toimittaneet Tiit Salumäe ja Tauno Väinölä. Kirjaneliö, 1990.</i>	
	<i>Toomas Paul</i> 1743
<i>Kui kaua veel? Kõõditatud 1941: Üldnimestik Tartu Instituudi arhiivis ja arhiivraamatukogus (Torontos) ning Eesti Represseeritute Registri Büroos (Tallinnas) leiduva andmestiku põhjal seisuga 24. veebr. 1993. Koostanud Vello Salo. Maarjamaa, 1993.</i>	
	<i>Ülo Ojatalu</i> 1745
Editorial note. Summaries	 1749
Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim. I	
	<i>Max Weber</i> 1757
	<i>Tõlkinud Jaan Isotamm ja Henn Käärrik</i>

Lk 1604, 1625, 1653, 1680, 1716 ja 1727: Ilmar Kruusamäe pliiaatsioonistused "Timukastuudio" I–VI (1989).

EDMUND HUSSERL DESCARTES'I TEIL

Ülo Matjus

Nagu *Akadeemia* lugeja juba aimata võib, järgneb kõik allpool kõneldu Edmund Husserli "Pariisi ettekannetele", mis tõlkes eesti keelde tulid *Akadeemia* eelmises vihus.¹ Ent enne, kui asuda "Pariisi ettekannete" juurde, tuleks mõne sõnaga peatuda sellel vähesel, mida võib eesti keeli lugeda Descartes'ilt endalt, aga ka mõlema pealkirjas mainitu kohta — muidugi peale mis tahes õpikus, ülevaate- või teatmeraamatus üteldu.

René Descartes'ilt on eesti keelde tõlgitud üks teos, nimelt *Arutlus meetodist*, mis Rudolf Kulpa ümberpanduna avaldati 1936. aastal "Filosoofilise seeria" esimese raamatuna pärisfilosoofia alalt (Descartes 1936). Descartes'i ja ta filosoofia kohta on kõigepealt lugeda R. Kulpa *Sissejuhatuseks* teosele *Arutlus meetodist* (Descartes 1936: 7–14), edasi Alfred Koorti ettekanne "René Descartes'i filosoofiast" (Koort 1937a), millega 1937. aastal märgiti mainitud meetodi-teose 300. sünnipäeva, samuti A. Koorti ülevaade "Filosoofid omavahel" (Koort 1937b) samal puhul Pariisis peetud 9. filosoofiakongressist, nn Descartes'i-kongressist. Ümmargust sünnipäeva tähistati eesti ajakirjades-ajalehtedes veel mõne vähema kirjatööga, millest oma isemõtlemise haarde ja süüdimatus usus tehtud järelduste poolest oleks ehk märkimisväärsim nimemärgi *Ankh.* all ilmunud arutlus "René Descartes

---

Täna Alexander von Humboldt-Stiftung'it Bad Godesbergis ja Felix Meiner Verlag'i Hamburgis, kellele võlgnen suuresti soodsate võimaluste loomise eest eriti ses suhtes, mis puutub fenomenoloogiasse ja Martin Heideggerisse.

¹Vt Edmund Husserl, "Pariisi ettekanded." — *Akadeemia*, nr 7, 1993, lk 1389–1424. *Toim.*

ja meie" (Ankh. 1937). Marxistlikult seisukohalt käsitleb Descartes'i filosoofiat Jaan Rebane — pealkirja all "R. Descartes'i idealistlik ratsionalism" (Rebane 1986). Ning see olekski õieti kõik. Arvatavasti tuleks uues või vähemalt keeleliselt toimetatud vanas tõlkes uuesti välja anda *Arulus meetodist*,² lisades sellele *Meditationes de prima philosophia...* — teose, millelt kasvab E. Husserl.

Mis aga Edmund Husserlisse puutub, siis eestikeelsena oli ta siinemaani tundmata: "Pariisi ettekanded" on siin teadupärast esimene E. Husserli teos. Spetsiaalselt on ta filosoofiat eesti keeli käsitletud jällegi Alfred Koort, seda artiklis "Fenomenoloogiline filosoofia" (Koort 1938). Põhjalikumalt on teda meil küll vöörkeeli uuritud. Nönda pärineb 1928. aastast Felix Kibbermanni magistriväitekiri "Der Begriff der Ausnahme bei Meinong und verwandte Begriffe bei Vaihinger und Husserl", mis avaldamata. See, mis 1973. aastast alates E. Husserli ja fenomenoloogilise filosoofia kohta minu sulest pärit, seisab enamasti vene keeli.³ Viimaks olgu üteldud: edaspidises eeldan, et lugeja teab ja tunneb nii René Descartes'i kui ka Edmund Husserli filosoofiat vähemalt eespool viidatud eestikeelsete allikate alusel. See käib ka A. Koorti "Fenomenoloogilise filosoofia" kohta, mis õigupoolest peatub transtsendentaalse fenomenoloogia eel.

Asja juurde. Oma elu viimasel aastakümnel — suri ta 1938. a — pidas E. Husserl korduvalt tarvilikuks avalikult, ülevaatlikult ja kokkuvõtlikult — ning arusaadavamalt — kõnelda sellest, millele oli loovutanud kogu oma senise elu, kattes töötoas paberilehti Gabelsbergi kiirkirjaga või kõneldes kuulde-ruumi seinte vahel kateedrist, kuulajat tähele panemata. 1928. a esines ta Amsterdamis, 1929. a — Pariisis ja Strasbourg'is, 1931. a — Frankfurdis, Berliinis ja Halles, 1935. a — Wienis ja Prahhas. Seitsme aastaga kaheksas linnas. "Pariisi ettekanded" olidki 1929. aasta 23. ja 25. veebruaril Pariisis ette kantud, esialgu pealkirjaga "Sissejuhatus transtsendentaalsesse fenomenoloogiasse". Märtsi algul kõneles E. Husserl siis samal teemal

²Teose *Arulus meetodist* uus tõlge (tlk Andres Raudsepp) on olemas ning ootab väljaandmist. *Toim.*

³Nimetan siin vaid oma esimese sellekohase artikli (Matjus 1973).

ka Strasbourg'is. Oma lõpliku pealkirja esimese ettekandekoha järgi saavad nad — nagu "Amsterdamigi ettekanded" (1928) — avaldamisel 1950. aastal. Ettekanded peeti Sorbonne'i ülikooli "Descartes'i Amfiteatriks" nimetatud kuulderuumis, sellest see vihje "prantsuse teaduse auväärsele paigale" (PE, 1389).⁴ "Pariisi ettekannetest" kasvasid kiiresti välja "Cartesianische Meditationen", mis 1931. a avaldati kõigepealt küll Emmanuel Lévinas'i ja Gabrielle Peifferi tõlkes prantsuse keelde (Husserl 1931). Saksa-keelne algupärand ilmus alles 1950. a HUSSERLIANA esimeses köites koos "Pariisi ettekannetega" (Husserl 1950).

"Pariisi ettekanded" pakuvad tõepoolest sissejuhatust transsendentaalsesse fenomenoloogiasse, s.t säärasesse fenomenoloogiasse, millena sel võib Edmund Husserli järgi üldse tähendus olla. Transsendentaalse fenomenoloogia ideed oli E. Husserl teostanud ligikaudu 1905. aastast alates. Selle esimeseks süstemaatiliseks esituseks lugevale publikule said *Puhta fenomenoloogia ja fenomenoloogilise filosoofia ideed* (Husserl 1913), milles puhas võib tagantjärele ka *transsendentaalsena* tõlgitseda (vt Husserl 1930: 551). Transsendentaalne fenomenoloogia ületab varasema fenomenoloogia, mida tinglikult nimetaksin eideetiliseks või ka deskriptiivseks (kirjeldavaks), — neelates viimase, sisaldades seda ühe momendina. Nõnda ei oleks päris õige eideetilist ja transsendentaalset fenomenoloogiat teineteisele vastandada, sest viimane on E. Husserli seisukohalt siiski ehtne, päristine, tõeline fenomenoloogia, mille kujunemise tee alguses seisis see eideetiline fenomenoloogia oma piiratud, ent seejärel transsendentaalse fenomenoloogia poolt ületatud sihiseade ja saavutusega.

"Pariisi ettekandeid" üle lugedes ei suuda ma siin seletada ometi kõiki probleeme, mis seal seatud. Proovin seda teha vaid nende paari-kolme suhtes, mis oletatavasti avavad transsendentaalse fenomenoloogia mõtte kõige reljeefsemalt ja seega näitlikumalt. Samas olen samuti sunnitud tunnistama, et E. Husserli teostatud pööre filosoofias on sedavõrd radikaalne, et murrang sünnib sügavuti ning kõiges, nii et katsed eristada nii-ütelda olulisi probleeme ja probleemilahendusi viivad sedamaid kaht-

⁴Siin ja edaspidi osutatakse "Pariisi ettekannete" lehekülgi *Akadeemia* eelmise vihu järgi.

luse ja vaidluseni. Kogu transtsendentaalne fenomenoloogia on algupäraselt nõnda ühte põimitud, et on õieti võimatult raske välja koondada mõnd tähtsamat või koguni kõige tähtsamat probleemi ja probleemilahendust. E. Husserl on transtsendentaalse fenomenoloogia kanga hoolikalt tervikuks kudunud, selle valmis koest ei tohiks välja tirida ühtki lõime. Nii et edaspidise arutluse keskendus ühele või teisele asjaloole jääb täiesti tinglikuks ja täiesti küsitavaks. Üteldut silmas pidades paistab kõige õigem olevat viidata E. Husserli enda asjaesitusele, mis ilmselt kannatab samuti, ent mille mõningast eeskujuksvõtmist oleks kõige raskem ette heita. Võib täheldada, et transtsendentaalse fenomenoloogia "sünkroonilist" kokkuvõtet esitades matkib E. Husserl nii filosoofiliste probleemiseadete kui ka -lahenduste loogilist järgnemist üksteisele oma mõtlemise "hüsteorilisel" teel transtsendentaalse fenomenoloogia täieliku lahtilaotumiseni välja. Parimini ilmneb see *Kartesiaanlikes meditatsioonides*. Et "Pariisi ettekannetel" puuduvad liigendavad vahetiitlid, siis esitan siin mõnesuguste teeviitadena *Kartesiaanlike meditatsioonide* omad, sest neis meditatsioonides avanevad "Pariisi ettekanded" sügavuti. Sissejuhatusesele, milles E. Husserl viitab Descartes'i *Meditatsioon*... silmas pidades filosoofia uue, radikaalse põhjendamise vältimatusele, järgneb viis meditatsiooni: 1) tee transtsendentaalse *ego* poole; 2) transtsendentaalse kogemusvälja vabakstegu ta universaalsete struktuuride järgi; 3) konstitutiivne problemaatika, tõesus ja tegelikkus; 4) transtsendentaalse *ego* enda konstitutiivsete probleemide lahtilaotumine; 5) transtsendentaalse olemissfääri avamine monadoloogilise intersubjektiivsuse (vt Husserl 1987). "Pariisi ettekannetes" tulid põhjalikumalt kõne alla kaks keset. Esiteks oli selleks filosoofia uue, radikaalse, ent E. Husserli meelest poolele teele jäänud põhjenduse (René Descartes) radikaalne, täielik lõpetus transtsendentaalse egoloogia näol (Edmund Husserl). Teise keskmene näen ma transtsendentaalse olemise sfääri ülesehituse ehk konstitutsiooni probleeme, mis kõige raskemal viisil tipnevad nn transtsendentaalse intersubjektiivsuse ehk *alter ego*'de olemise ja üksteist mõistva lävimise probleemides. Nii et lühemalt üteldes: üks asi on transtsendentaalse subjektiivsuse ja intersubjektiivsuse maailma saavutamine, teine — selle maailma ülesehitamine, enda sisseeadmine ja elamine selles maailmas. Nendele kahele kesk-

mele keskendudes ei tahetagi allpool anda mõnesugust täielikku ülevaadet Edmund Husserli filosoofilisest saavutusest.

1930. aastal, niisiis kõnealusel ajal, peab E. Husserl tarvilikuks endistviisi kinnitada: "Idee järgi kehtib filosoofia minu jaoks universaalse ning radikaalses mõttes "range" teadusena. Sellena on ta teadus viimselt põhjenduselt ehk — mis kehtib samana — viimselt endavastutuselt, milles järelikult ei fungeeri ükski predikatiivne või eelpredikatiivne endastmõistetavus küsitamatu tunnetuspinnana. Ta on, nagu ma rõhutan, i d e e, mis [---] on teostatav ainult relatiivsete, ajutiste kehtivuste stiilis ning lõpmatus historilises protsessis — aga on nõnda ka teos teostatav." (Husserl 1930: 550.) See on pärit E. Husserli kuulsast "Järelsõnast minu "Puhta fenomenoloogia ja fenomenoloogilise filosoofia ideedele" ", milles ta lükkab otsustavalt tagasi etteheited "intellektualismi" ja "ratsionalismi" pärast ning lööb esmakordselt kirjasõnas, ent nimesid nimetamata filosoofiliselt lahku mõnedest oma õpilastest, eeskätt Martin Heideggerist. Veel enam: "intellektualism" ja "ratsionalism" seisvat väga lähedal ta arusaamisele filosoofia mõistest. "Selles restitueerin ma filosoofia algupäraseima idee, mis on alates ta esimesest kindlast formuleeringust Platoni poolt meie euroopa filosoofia ja teaduse aluseks ning tähistab nende jaoks minetamatut ülesannet." (Husserl 1930: 550.) Ütelduga kinnitab E. Husserl niisiis, et jääb truuks arusaamisele filosoofiast, nii nagu see oli fundeeritud euroopa filosoofia alguses ning nagu selle oli ta ise 1911. aastal üksikasjalikult põhjendanud oma programmilises artiklis "Filosoofia range teadusena" (Husserl 1911). Ent missuguse täpsema ülesande siis seab E. Husserl filosoofia ja ka teaduste ette? Vastates on ometi kõigepealt tähtis tähele panna, et E. Husserl käsitab filosoofiat teadusena. Teadusena on see filosoofia oma algupära ja olemuse poolest *universaalne* teadus. Kõik teised teadused "... on ainult selle ühe universaalse teaduse, filosoofia iseseisvusetud liikmed." (PE, 1390.) Nagu aru saadud, kõneleb E. Husserl filosoofiast kahemõtteliselt. Olles ise teadus universaalse teadusena, ühendades sellena kõiki teisi teadusi oma liikmetena, säilitab filosoofia ometi teadusenagi oma erilise ja iseseisvuse teiste teaduste suhtes nimelt selle universaalsuse poolest, mis neil teistel puudub. Edasi väidab E. Husserl, et filosoofia, kätkehes kõiki teadusi, tarvitseb

reformi, nagu silmanähtavalt tarvitsevad seda omaltpoolt teadusedki. Nad kannatavad millegi all, neil puudub midagi olulist. Filosoofia ise, nagu ka järelikult filosoofias kätkevad teadused, ei ole kandvad ega usaldusväärsed. Filosoofia ise ja teadused tagantjärele on alustamata ja põhjendamata, neid ei saa usaldada, neile ei saa laskuda, kuna nad ei kannu, sest puudub laskumist kandev alus ja põhi. Filosoofia ja teadused on täiesti ühtmoodi küsitavad. Tarvilik on "filosoofia täielik reform", mis tähendaks ühtlasi kõigi teaduste reformi. "Ainult nende süstemaatilises ühtsuses võib nad tuua ehtsale ratsionaalsusele, mis neil — nõnda nagu nad on siiani kasvanud — puudub. Läheb tarvis radikaalset uusehitust, mis rahuldab filosoofia ideed teaduste universaalse ühtsusega absoluutselt ratsionaalse põhjendusega. (PE, 1390.) Filosoofia suhtes oli see nõue "range teaduse" nõudena, nagu nägime, varakult seatud. Universaalsuse kõrval peab filosoofia saavutama ka ranguse. Et filosoofia, teisi teadusi kätkekes ning sealsamas neist erinedes *prima philosophia*'na, neid teisi põhjendab, siis peab filosoofia ja seega teadustegi reform, "radikaalne uusehitus", algama filosoofiast erilises mõttes, *prima philosophia*'na. Asi on selles, et teadused "positiivsete" teadustena toetuvad alati millelegi etteantule, püsivad oma piires ega pari selle etteantu usaldusväärse ja kandvuse järele. Seda tehes lakkaksid nad olemast "positiivsed" teadused, väljuksid oma piirest. Kui teadused ei ole usaldusväärsed ega kannu, siis võib neid "päästa" vaid seda etteandjat ehk filosoofiat "ette võttes". Uuesti on "filosoofia täielik reform" tarvilik sellepärast, et varasemad katsed filosoofiat ning selle kaudu teadusi apodiktilises evidentsis absoluutselt ratsionaalselt põhjendada ei ole korda läinud. Tähelepandavaim katse oli olnud Descartes'i oma.

Peatugem siin viivuks. Kõne all on filosoofia "radikaalse uusehituse" nõue, esitatud varakult E. Husserli poolt. Me teame, et Descartes oli filosoofia reformiga katsetanud, ent E. Husserli arvates ei suutnud ta filosoofiat tahetud teele juhatada. E. Husserl võtab asja omakorda ette, alguses Descartes'i katset õieti silmas pidamata. Uus katse kannab fenomenoloogia ja fenomenoloogilise filosoofia nimetust, esinedes esialgu eideetilise või deskriptiivsestena. Aegamisi jääb E. Husserli pilk pidama Descartes'il, see saab otsustavaks. E. Husserl, kellele varasema, sealhulgas klassi-

kalise filosoofilise mõtlemise tee oli enamasti paistnud vaid vääririkaidud teena, mis ei vääri uut käimist, tunnistab, et Descartes'i järel käimisel oli "kujuneva fenomenoloogia" seisukohalt täiesti otsustav tähendus: "Olgu selgesti üteldud, et Cartesiuse meditatsioonide uurimine mõjutas kujuneva fenomenoloogia ümberkujundamist täiesti otseselt ning andis talle sellesama mõttevormi, mis on tal nüüd ja mis peaaegu et lubab teda nimetada uueks kartesianismiks, 20. sajandi kartesianismiks." (PE, 1389.) E. Husserl peab silmas Descartes'i metafüüsilist peateost *Meditationes de prima philosophia...* (1641), millele kuuluvat, nagu "Pariisi ettekannetes" mitu korda üteldud, "igavikuline tähendus". Nõnda siis käib E. Husserl Descartes'i järel, läheb koos Descartes'iga, läheb Descartes'ist mööda ja kaugemale. Sest Descartes küll alustas, ent ei suutnud oma teel püsida, seda lõpuni käia. E. Husserl asub Descartes'i teele ning käib selle lõpuni. E. Husserl mõistab ennast selle tee käijana Descartes'i sihti järgimas. Muide, vaatamata E. Husserli enda hilisele tunnistusele oma vahekorra kohta varasema filosoofiaga, eriti Descartes'i omaga, nagu see oli siin esitatud, olgu tõe huvides siiski viidatud ühe ta õpilase, nimelt Martin Heideggeri arvamusele, et "... Husserlil puudus igasugune elav suhe ajalooaga..." (Heidegger 1969: 48.) Eeskätt oli sellega silmas peetud filosoofia ajalugu.

René Descartes asus filosoofiat uuesti alt üles ehitama "subjektiivselt pööratud filosoofiana" (PE, 1390). Nii nagu Descartes, peab E. Husserlgi tarvilikuks sooritada see pööre kahes astmes: *esiteks* peab filosoofia kasuks otsustanu pöörduma enda poole *sapientia universalis*'e, universaalse tarkuse nõudega, mis esialgu tähendaks ainult elulise otsuse langetamist, oma tahte teadvustamist ja tunnustamist filosoofina. *Edasi* aga nõuab esimene otsus "absoluutselt kindla alguse ning edasimineku meetodi" leidmist seal, kus "mul puudub mis tahes tugi etteantud teaduselt": see sünnib "*tagasiminekena filosoferiva ego'ni* teises ja sügavamas mõttes", "*tagasiminekena puhaste cogitatio'te ego'ni*" (PE, 1390–1391).

E. Husserl asub koos Descartes'iga arvatavalt usaldusväärsele ja kandvale teele. Kui teadused ja filosoofiagi universaalse teadusena ei kehti teaduslikena, kuna nende hoone seisab kaheldaval pinnal, siis ei jää üle muud kui pöörduda enda poole, loota ning

võtta kõik enda peale. Sellega on teadusest välja ja teaduse ette mindud, teadusvälisesse ja teadus-eelsesse ellu — ja nimelt välisesse ja -eelsesse, sest teaduste ja filosoofiagi ülesehitus seisab seal *väljas* uuesti *ees*. Teaduste uue ülesehitamise ülesanne nõuab edaspidi kõige teaduslikult kehtiva e v i d e n t s u s t, silmanähtavat tõsikindlust.⁵ See paistab olevat vaieldamatu nõue. Muide, nõudja ei märka, et oma evidentsinõudega hääbib ta valitud teelt: kogu senist teadust kahtluse alla pannes, sellest lahti üteldes — olgugi et vahest ainult ajutiselt —, peaks ta kahtluse alla panema evidentsinõude endagi, sellest lahti ütleva, sest seegi on midagi, mis kuulub ühe printsiibina senisesse, seega kaheldavasse teadusse. Teaduslikkuse ideaal on endistviisi pärit teaduste tegemise varasemast kogemusest, mis tulnuks samuti hüljata, kui Descartes ja E. Husserl suutnuksid olla täiesti järjekindlad. E. Husserl väidab pärast otsust “asetada kõik meile etteantud teadused välja-poolle kehtivust” selgesti: “Me piirdume sellega, et ümber asetuda teaduste tegemisse ning sealt võtta nende teaduslikkuse ideaal sellena, mille poole ta, mille poole teadus püüdleb. Teaduse äranägemist pidi ei pea tegelikult teaduslikuna kehtima miski, mis ei ole põhjendatud täieliku evidentsiga, s.t ei ole tõendatav *tagasiminekuga asjadele ja asjalugudele endile algupärasest kogemusest ja äranägemisest.*” (PE, 1392.) Selle järjekindlusetusega võiks leppida, kui E. Husserl “tuletaks” evidentsinõude evidentsist endast, ent ta võtab selle “teaduste tegemisest”, milleks võib olla ainult see “väljapoolle kehtivust” viidu. E. Husserl paistab ette teadvat, missugune peab olema teadus.

⁵See evidentsi mõistmine nimelt evidentsina on ilmekas näide selle kohta, kuidas “õhtumaise mõtlemise pinnatus” “... algab kreeka sõnade ülevõtmisega rooma-ladina mõtlemisse”: “Rooma mõtlemine võtab kreeka sõnad üle ilma vastava sama-algupärase kogemusest selles, mida nad ütlevad, ilma kreeka sõnata” (Heidegger 1977: 7–8). “Evidentia kõlab sõna, millega Cicero kreeka *ἀργύρια* tõlgib, s.t roomasse ümber seletab! *Ἀργύρια*, milles kõneleb sama tüvi mis *argentum*’is (hõbe), tähendab seda, mis iseendas isendast valgustab ja end valgele toob. Kreeka keeles ei ole juttu nägemise aktsioonist, *videre*’st, vaid sellisest, mis valgustab ja paistab.” (Heidegger 1988: 1085.) See näide iseloomustab selgesti E. Husserli filosoofilist hoiakut, mis leiab suurt tuge Descartes’ilt, suubudes viimaks väljapaistvasse olemisunustusse, nagu on kokku võetud selle artikli lõpus.

Filosoofia ja teaduste "radikaalne uusehitus" tarvitseb nii René Descartes'i kui ka Edmund Husserli meelest kõigepealt apodiktistlikult alg-evidentsi, "esimest, kõigile muudele eelnevat" (PE, 1393). Eelteaduslikuskielus, kus nüüd asutakse, ei ole evidentsidest puudust. Esimese ja apodiktistilise pakub ennast "maailma eksistentsi oma" (PE, 1393). Ent ehkki "see maailm seisab meil alatasa ja küsitamatult silme ees" (PE, 1393), eitab E. Husserl maailma eksistentsi "kogemusliku evidentsi" apodiktistilisust ja esimesust. Maailma eksistentsi või olemasolu või olemine — E. Husserl tarvitab neid sõnu siin samatähenduslikult — ei ole sugugi küsitamatu ja vahetult apodiktiline. Kunagi oletas meelelist kogemust arvustades isegi Descartes "maailma mitte-olemise mõteldavust", kuid see jäi vaid "väga põgusaks" katseks. (PE, 1393.) Seski suhtes tuleb toimida radikaalselt. Pärast kõigi meile etteantud teaduste asetamist väljapoole kehtivust tuleb röövida ka maailmakogemuse pind. Tuleb hoiduda mida tahes väitmast maailma olemise või mitte-olemise ehk olematuse kohta. Mis jääb üle pärast säärast hoidumist nii "olemasolnud" teaduste kui ka maailma olemise enda suhtes? E. Husserl vastab täpselt: "... kui ma hoidun mis tahes kogemus-usust, nii nagu ma võisin seda vabalt teha ja tegin, nõnda et kogemusmaailma olemine jääb minu jaoks väljapoole kehtivust, siis on ometi see hoidumine, mis ta on iseendas koos kogu selle kogeva elu hoovuse ja kõigi ta üksikfenomenidega, ilmuvate kaasinimeste, kultuuriobjektidega jne." (PE, 1394.) Jääb midagi ja on midagi kaheti. Kõigepealt on ometi see hoidumine, on hoidumine, mis tähendab, nagu peagi näeme, liikumist transtsendentaalse subjektiivsuse poole. Aga teiseks: "Kõik jääb nii, nagu ta oli, ainult et ma lihtsalt ei võta teda olevana vastu, vaid hoidun igast seisukohavõtust olemise ja näimise kohta." (PE, 1394.) E. Husserl ei väida, et maailma ei ole. Ta hoidub mida tahes väitmast maailma olemise või olematuse suhtes. Seda kõigi seisukohavõtude universaalset inhibeerimist maailma "objektiivsuse" suhtes nimetab ta *fenomenoloogiliseks epoche'ks*, mis meie tarvis vanakreeka keeli tähendabki *hoidumist*.

Nii et maailm jääb alles, ent: "Kõik maailmalik, kõik ruumilisajaline olemine on minu jaoks selleläbi, et ma teda kogen, tajun, teda mäletan, ta najal kuidagi mõtlen, ta üle otsustan, teda hindan,

ihaldan jne. Kõike seda märgitseb Descartes teatavasti tiitliga *co-gito*." (PE, 1395.) Maailm jääb minu maailmana, minu teadvuse maailmana e n d i s t v i i s i alles ka selleläbi, et ma h o i d u n midagi väitmast maailma olemise suhtes. Kui ma selle maailma kohta midagi ei ütle, siis on selle maailmaga tõesti kõik e n d i s t v i i s i. "Maailm ei ole minu jaoks ülepea mitte midagi muud kui säärares *cogitatio*'tes teadvuspäraselt olev ja minu jaoks kehtiv. *Kogu oma mõte ja oma olemiskehtivus on tal pärit üksnes säärares cogitatio'test*." (PE, 1395.) Asjad ei kao, asjad muutuvad minu fenomenideks. Kõik jääb alles teadvuspäraselt olevana ehk kehtivana, s.t teadvuse esemena, ilma et oleks alust midagi väita kõige selle olemise või olematuse suhtes. Hoidudes, *epoché*'d täide viies saavutan ma enda puhta *ego*'na, olemisest "puhta" *ego*'na, olemise probleemist "puhta" *ego*'na. Peale maailma seab E. Husserl *ego*'gi "väljapoole" seda kaheldavat olemise ala.

Siiamaani käis Edmund Husserl Descartes'i jälil, selle käimist heaks kiites ning vaid mõnel määral arvustades. Aga siitmaale, *ego* mant algab ohtlik ala. "... on see, nagu me oleksime järsul kaljuharjal, kus filosoofilise elu ja filosoofilise surma üle otsustab rahulik ja kindel edasimineku." (PE, 1395.) Asi on selles, et E. Husserl saavutab *ego* puhta *ego*'na ega mitte näiteks "maailma väikese lõpptükina" (PE, 1396) — nagu Descartes —, sest maailm tähendaks siin maailma olemist, aga maailma olemise probleemi seadest ja lahendusist hoiduti. Ma ei saa väita, et ma olen. Ometi saab seda Descartes. "Me seisame siin ohtliku punkti juures." (PE, 1395.) Algab vaidlus Descartes'iga.

Edmund Husserl väidab kõigepealt, et Descartes ei suutnud kinni pidada enda seatust: nõudest minna teadusvälisesse ja -eelsesse ellu. *Esiteks* ei saanud Descartes lahti skolastikast, nagu seda näitavad Étienne Gilsoni ja Alexandre Koyré uurimused (PE, 1395). *Teiseks* ei saanud Descartes lahti matemaatilisest loodus-teadusest pärit eelarvamusist. See nimelt võimaldabki E. Husserlil pareerida endastmõistetavust, "... nagu me oleksime oma apodiktiliselt puhtas *ego*'s päästnud maailma väikese lõpptüki — filosoferiva mina jaoks ainsa mitteküsitavana sellest maailmast — ning et nüüd olevat asi selles, et õigesti tehtud lõppjäreluste abil *ego*

sünnipäraste printsiipide alusel järeldada lisaks ülejäänud maailm.” (PE, 1396.)

Descartes'i lause kõlab *cogito ergo sum*, eesti keelde harilikult tõlgitud lausena *mõtlen, järelikult olen*. Eritletagu seda kõigepealt koolilooigika ja ka Edmund Husserli poolt meile seatud piires, andes endale selgesti aru, et *cogito ergo sum* on tänapäevalgi üks vaieldavamaid lauseid filosoofias, eristades siin vähemalt positiivistlikku, fenomenoloogilist⁶ ning Martin Heideggeri käsitust.

Me näeme, et Descartes'i lause *cogito ergo sum* koondab nii mõtlemise kui ka olemise ühte mina'sse, *ego'sse*, piirab mõlemad ühe alaga ning otsustab siis selle ühe ala sees mõtlemise ja olemise vahekorra üle. Descartes arutleb mina mõtlemise ja mina olemise üle, mõtlemine ja olemine on ette ühte seotud. E s i t e k s võib *cogito ergo sum* tähendada seda, et ma olen siis, kui ma mõtlen, s.t ma olen kindlasti tingimusel, et ma mõtlen. Olen, sest mõtlen. Kui ma ei mõtle, siis võin ma mitte olla, aga võin ka olla. Mittemõtleemisest ei tulene vältimatult mitteolemine. Siit järgneb selgesti, et olemine ei ole ainult mõtlev olemine, et olemisele võib olla omane mõtelda, ent võib ka mitte olla. Olemine on avaram kui mõtlev olemine. Mõtlemine on olemise omadusi, ent mitte vältimatu, vaid võimalik. Mõtlemist ilma olemiseta ei ole, kuid olemine on ka ilma mõtlemiseta. See tähendab, et Descartes'i *cogito ergo sum* varjab endas väga selget väidet olemise kohta väljaspool mõtlevat mina, väidet "maailma olemise" kohta. T e i s e k s võib *cogito ergo sum* tähendada seda, et ma mõtlen siis, kui ma olen, s.t ma mõtlen ainult tingimusel, et ma olen. Mõtlen, sest olen. Kui mind ei ole, siis ma ei mõtle. Siit järgneb selgesti, et mõtlemine on ainult olemise oma, et ainult olemisele võib olla omane mõtelda, ent võib ka mitte olla. Olemine on avaram kui mõtlev olemine ja nii edasi, nagu esimeselgi puhul. See tähendab, et Descartes'i *cogito ergo sum* reedab teiselgi viisil, et varjab endas väga selget väidet "maailma olemise" kohta.

Nagu sellest koolilooigilisest arutlusestki näha, ei suutnud Descartes apodiktulist algevidentsi otsides ning arvates selle leidnud olevat *cogito's* ometi vältida Edmund Husserli meelest nii kaheldavat "maailma olemist", mis *ego's* — loogiliselt, järeldata-

⁶Vt selle kohta nt Röd 1982: 96–101.

valt — ette varju leidnud. *ego cogito*'st järeldatav *ego sum* ei välista loogiliseltki "maailma olemist". Mis tahes olemise tuletaminegi tähendab olemise tunnistamist ülepea, "maailma olemise" tunnistamist, mille evidents ei olnud apodiktiline Descartes'ilegi. "Maailma olemine" oli loogiliselt *ego*'sse ette sisse jäetud. Arvatavasti võiks ütelda, et mis tahes "hoidumatus" olemisest — ehkki Edmund Husserl ise nõnda *expressis verbis* ei väljendanud —, vähimgi "hoidumatus" jätab küllaldase võimaluse "maailma olemiseks", fenomenoloogilise *epoché* edukaks tõrjeks.

Puhta *ego* saavutamine ei ole siis Edmund Husserli arvates sugugi nii kerge, nagu see võib paista Descartes'i järel käies või võis paista Descartes'ile endalegi. Mida Descartes siis õieti tegi? Tegi seda, mis kokkuvõetult seisab varjul väites *cogito ergo sum*. See fenomenoloogiliselt ohtlik väide ei välista maailma olemist. Silmapaistmatu, kuid saatusliku pöördega, nimelt tehes *ego substantia cogitans*'iks, sai Descartes'ist "mõttetu" *transsendentaalse realismi* isa (PE, 1396). Kuidas see sündis? Sündis see järk-järgult. E s i t e k s leiab ta apodiktiliselt evidentsena otsetavana mõtlemise, selle *cogitare*, mis apodiktiliselt evidentsena tuleb alati ette ainult *cogito* ehk *ego cogito*'na: mina mõtleb, mõtlemine on omane mina'le, mõtlemine on mina omadusi, mis ise erineb oma omadusest, võib olla veel midagi muud. T e i s e k s ei ole see mina kehaline, sest Descartes eristab keha selgesti mina'st, ent ometi osutub see mina ehk *ego* üht liiki asjaks (*res*) ehk substantsiks (*substantia*). See on "maailma väike lõpptükk", mis mõtleb ega ole küsitav kaheldavuse mõttes. See mina on *res cogitans* ehk *substantia cogitans*. K o l m a n d a k s : mina niimoodi käsitades ja vastavalt nimetades tunnistab Descartes a) asja ehk substantsi asist ehk substantsiaalset olemist ehk maailma ülepea ning b) selle olemise ühe viisina mõtlevat asja ehk substantsi (*res cogitans* ehk *substantia cogitans*), mis reljeefselt ilmneb väites *cogito ergo sum*. N e l j a n d a k s : sellelt mõtlevalt asjalt ehk substantsilt järeldab Descartes teise, mittemõtleva ehk ulatuva asja ehk substantsi (*res extensa* ehk *substantia extensa*) ehk ulatuva (ruumilis-kehalise) maailma, mis varjatult oli kogu aja, algusest peale võimalik mina'lt ehk *ego*'lt, mille omadusi oli mõtlemine.

Nõndaviisi arutledes muutub selgemaks Edmund Husserli etteheide Descartes'ile seoses "matemaatilise loodusteadusega",

mille järgi pärast *ego* päästmist “maailma väikese lõpptükina” “... olevat asi selles, et õigesti tehtud lõppjärelduste abil *ego* sün-nipäraste printsiipide alusel jäeldada lisaks ülejäänud maailm.” (PE, 1396.) E. Husserli järgi teinud Descartes *ego* “lahutatud inimlikuks *animus*’eks, kausaalprintsipi alusel tehtavate järelduste algliikmeks” (PE, 1396). Algusest peale ei suuda Descartes *ego*’t käsitada teisiti kui substantsiaalse, s.t olevana (“inimlik *animus*”), aga “matemaatilisele loodusteadusele”, millest tulnuks hoiduda, maksab Descartes lõivu a) kausaalprintsipi alusel toimetatava b) jäeldamisena *ego*’lt substantsile, mina’lt maailmale ehk ühelt olevalt teisele olevale. Seejuures oli see teine olemine olemisena ülepea varjatult ja aruandmatult siis juba algusest peale *ego* käsitussega eeldatud. Nii et õigupoolest on tegemist ringiga, millest Descartes E. Husserli meelet välja ei pääsnudki, meetodiks kausaalne jäeldamine olevalt olevale, millest ta pidanuks kõigist teadustest koos kõige neis olevaga hoidudes samuti hoiduma.⁷

Descartes eksis, seistes “kõigist avastusist suurima ees” (PE, 1396): transsendentaalse subjektiivsuse ees, mis juhatab sisse ehtsasse transsendentaalsesse filosoofiasse. Descartes’ile omistatava nn transsendentaalse realismi “mõttetus” seisneb selles, et filosoofina “põhjendas” Descartes ratsionaalselt nn reaalse maa-

⁷Pärast seda E. Husserli seisukohalt katsetatud kriitilist arutelu peaks järelemõtlemiseks teadma, mida kõneleb Descartes’i lausest Martin Heidegger. Õigupoolest on see E. Husserli arvustus: “*Ego cogito (ergo) sum* — “Ma mõtlen, järelikult ma olen.” See on sõnusti õigesti tõlgitud. See õige tõlge näib pakkuvat juba ka “lause” õiget mõistmist.” (Heidegger 1986a: 190.) Ent edasi ütleb M. Heidegger, et *sum (olen)* ei järeldu *cogito*’st (*mõtlen*), sest *mõteldes mõtlen ennast mõtlevat (cogito me cogitare)*, mis tähendab juba ette, et olen. Descartes’i lause on küll *conclusio*, ent mitte loogiline järeldus, vaid järeldus “... vahetu kokkuvõttena endas olemuslikult kokkukuuluvast ja oma kokkukuuluvuses kindlakstehtust” (Heidegger 1986a: 200). Kui E. Husserl oli sunnitud olemise loogiliselt ja samas saadud tulemust (“transsendentaalne realism”!) arvustades järeldama, siis M. Heidegger näitab, et olemine, see *mina olen* on *mina*’s alati “ennemalt”, “varasemalt” ees. *sum* ei ole järeldus, vaid pigem *cogito* celdus. (Heidegger 1986a: 159–257. Vt ka Heidegger 1989: 141–192.) Ei ole üleaarne lisada, et need *sum*’id on siin täiesti erinevad.

ilma olemise, järeldades selle *ego*'lt kui mõtlevalt substantisilt, s.t õieti ühelt teiselt realselt olevalt täiesti täpses tähenduses: *ego* on üks *res*, maailm (koos kehaga) teine *res*. Ühelt realselt järeldati teine reaalne. Edmund Husserli meelest on tegu täiesti vääriti mõistetud *ego*'ga. Descartes'i *ego* ei ole puhas, sest on reaalne, "lahutatud inimlik *animus*", mis hingena kuulub psüühilise alasse, mis omakorda ajalikuna tähendabki reaalselt. E. Husserli arutlust Descartes'i *ego* loomuse üle kinnitab Descartes isegi, väites, et *ego* on üks lõplikke, s.t ajalikke substantse — ulatuva kõrval (vt Descartes 1915: 27–43). Ehkki Descartes'il oli "puhtaim tahe radikaalseks eelarvamuseks" (PE, 1395), väidab ta ometi *ego* olevat: *sum*. Eksiarvamusist hoidumaks olgu siinkohal selgesti üteldud, et E. Husserl ei eita nn reaalse maailma olemist, ent transtsendentaalse idealismi piires leiab see tal täiesti teistsuguse tõlgitsuse ja tähenduse (vt Matjus 1988). Sellesse süvenemata tuleks korrata, et puhta *ego* saavutusega ei hävita E. Husserl muud maailma. Nagu üteldud, see jääb alles, "... kõik jääb nii, nagu ta oli, ainult ma lihtsalt ei võta teda olevana vastu". Kõik jääb alles "teadvuspäraselt oleva ja minu jaoks kehtivana", ent mitte olevana varasemas mõttes.

Descartes'i siht otsida nn objektiivse maailma olemise enda sügavaimat põhjendust transtsendentaalses subjektiivsuses ei olnud E. Husserli järgi väär, kuid 1) Descartes ei saavutanud transtsendentaalset subjektiivsust, aga 2) kui ta olekski selle saavutanud, siis ei oleks sellest kuidagi saanud järeldada maailma olemist *res extensa*'na eelkirjeldatud mõttes. Asjaolu, et Descartes seda siiski sai, viitab sellele, et see subjektiivsus ei olnud transtsendentaalne ehk puhas, vaid "sisaldas" realselt olevat, millest järeldati muu olev. Üksnes puhas *ego* suutnuks "mahutada", võimaldada maailma transtsendentaalses mõttes. Mittepuhtana ei suutnud ta seda "mahutada", endasse üle võtta. Et selle allesjäänud, ent olemisprobleemita maailma eventuaalne mitte-olemine — mida hoidun väitmast, nagu vastupidistki — ei kaota minu puhast olemist, ei õõnesta seda ühelgi viisil, *ei puuduta mind sugugi* — ükskõik, kas olles või mitte olles, nii et see jääb probleeminiagi "välja" —, siis võib teda just selles mõttes nimetada transtsendentseks, minu puhast mina aga transtsendentaalseks. See puhas mina on transtsendentaalne selle transtsendentsi võimelisena endas, seda

transsendentsi võimaldavana endas — sest ta on selleks igas mõttes puhas. Transsendentaalne *ego*, mina, subjektiivsus, teadvus tähendab E. Husserli järgi sedasama mis puhas *ego* jms.

Arvatavasti peaks siinkohal täpsemalt seletama, mis eristab Edmund Husserli fenomenoloogia ja fenomenoloogilise filosoofia arenemise kaht järku. “Pariisi ettekannetes” ta ise sellest lähemalt ei kõnele, kuid asja parema mõistmise huvides oleks see tarvilik. Nimelt esineb fenomenoloogia esialgu maailma uue filosoofilise, teadvuspärase käsituse võimalusena. Vältimatul viisil kuulub sellesse *epoché* ehk hoidumine väidetest maailma olemise suhtes. Käsituse “positiivsus” järgneb *epoché*’st: järele jääb ja saavutusena tõuseb esiplaanile õpetus (inim)teadvuse ülesehitusest ja esemest. Teadvus ilmneb esemelise ehk *i n t e n t s i o n a a l s e n a*, s.t suunatuse ehk suundumusena millelegi. See suunatus/suundumus millelegi ei ole “teadvuse” omadus, vaid *teadvus ise*, nagu ka see miski ei ole midagi lähemalt, näiteks olemise poolest piiritletut, vaid pelk miski, milleta ei saaks suunatust/suundumust lihtsalt olla. Et tegelik inimteadvus elab oma eset (ja ennastki sellena) üle suunatuse/suundumusena individuaalsele ja konkreetsele *fenomenile*, selles selle eidosele ehk olemusele, siis nimetas E. Husserl oma õpetuse *fenomenoloogiaks*. Nimetuses kõlab väljakutse nn idealistlikele ja realistlikele filosoofiatele, aga samuti täiesti teistsugune ettepanek: välistada olemise ehk ideaalse ja reaalse vahet korra traditsiooniline probleem filosoofiast traditsioonilisel viisil lahendamatu probleemina, viies ta tasemele, kus lahendus ilmneb viimaks imelihtsana (vt Matjus 1988). Seda tähendabki fenomenoloogia. *Fenomeni-õpetusena õpetab fenomenoloogia meile fenomeni*. Teadvuse olulisim karakteristik E. Husserli järgi on esemelisus ehk intentsionaalsus, õieti ja täpselt ütelda on see esemelisus ehk intentsionaalsus teadvus ise. Kõne “teadvuse intentsionaalsusest” eksitab meid, jättes mulje, nagu oleks see üks teadvuse omadusi, nii et teadvus võiks siis mõnel viisil justkui ka selle omaduseta olla. Mäletatavasti tegi selle vea Descartes, käsitades, nagu näidatud, *ego*’t või mina substantsi või asjana, millenagi, mis mõtleb, mitte mõtlemise endana, nagu ilmneb E. Husserli käsitusest.

Edmund Husserli varane fenomenoloogia vabastab meile teadvuse teadvuse endana, tuues nähtavaks selle ülesehituse. Et ta kirjeldab seda, siis nimetatakse seda fenomenoloogiat sageli ka kirjeldavaks ehk *deskriptiivseks*. Et ta kirjeldab, kuidas spetsiifilise eritlemise teel leida esemelise fenomeni olemus ehk eidos, siis nimetatakse seda fenomenoloogiat ka *eideetiliseks*. Olu-
lisim menetlus sellel eritlemisel on tagasimineku olemusele ehk *eideetiline reduktsioon*. "Pariisi ettekannetes", mis esitavad siis hilisemat fenomenoloogiat, jääb kõik see maksma, ent lisaks leiame radikaalse pööratuse teadvuse "sisemusse", mis edaspidi esineb valdavalt *ego*, mina või subjektiivsuse nime all absoluutsena uues, transtsendentaalses mõttes. Avaneb täiesti uus ala täiesti uue küsitavaga. Et see teadvus saavutab puhta konstitueeriva *ego*'na absoluutsuse igas suhtes, sealhulgas eeskätt mis tahes transtsendentse suhtes, siis nimetatakse hilisemat fenomenoloogiat *egoloogiliseks* või *konstitutiivseks* või *absoluutseks* või — kõige sagedamini — *transtsendentaalseks*. Peamine probleem seisab transtsendentaalse subjektiivsuse saavutamise ehk *transtsendentaalse reduktsiooni* probleemina, mis omakorda hoiab ette valmis nii selle subjektiivsuse enda kui ka sellele omase "seesmise" transtsendentse maailma "fenomenina" ülesehitamise ehk konstitueerimise probleeme. Esiplaanile tõuseb lõpmata avar ja ka keerukas konstitutsiooniline ala, transtsendentaalse fenomenoloogia tõeline pärusmaa. Nagu üteldud, see fenomenoloogia ei tühista varasemat, vaid hoopis eeldab seda oma vältimatu alusena. Transtsendentaalne fenomenoloogia viib varasema absoluutselt võimalike loogiliste konsekventsideni. Ses mõttes on ta ka järjekindel fenomenoloogia. Võib väita, et seega seisneb fenomenoloogia areng ka "transtsendentse" järjekindlas "nihkumises": esialgu "reaalsest" ja iseseisvast sealpoolsusest vahetusse suhtesse teadvusega, edasi sõltuvusse teadvusest, seejärel viimaks kõige kaugemale, *teadvuse enda "sisse"*. Lisaks peab kindlasti ütlema, et ligikaudu nõnda, nagu siin oli kirjeldatud, näeb oma fenomenoloogia arengut Edmund Husserl ise, sellal kui näiteks Martin Heidegger mõtleb, et pöördega transtsendentaalsesse fenomenoloogiasse "... oli fenomenoloogia printsiip hüljatud." (Heidegger 1969: 47.)

Transsendentaalse reduktsiooni saavutuseks on puhas *ego*, kes võib apodiktilise, silmanähtava tõsikindlusega väita: *sum*, ent ei enam: *cogito ergo sum*, mis mäletatavasti varjas olemist "loomulikult hoiakult". *epoché* tulemusena võimalik maailma olematus ei kaota *ego* puhast olemist, seda pigem ja koguni eeldades. Sest maailma olemise korral võinuks *ego* tuleneda tollest olemisest, ent eventuaalne olematus viitab *ego* oma olemisele, mis säärasena võib järelikult ainult *ego*'st endast pärit olla. See *sum* 'mina olen' ei ole enam maailma olemisse kuuluva mina olemine, vaid puhas olemine, puhas maailma "eksistentsist". Puhtana ei leidu seal "materjali" eksistentsiaalseks olemiseks. Hoidumine "olemisest", *epoché* hoiab mina sellest puhtana. Täpselt kõneldes on mina olemine see h o i d u m i n e i s e, see, et mina hoidub, ei enam. Kui *epoché* tulemusena "olemist" ei ole, siis "... o n ometi see hoidumine..." (minu sõrendus — Ü. M.). Nii et kui Edmund Husserl võib edaspidi kõnelda ja kõnelebki isegi millegi transsendentse olemisest, siis sünnib see täiesti erilises, puhtas, mittetraditsioonilises tähenduses, millel ei ole midagi ühist "olemistega" seniste metafüüsiliste filosoofiate mõttes. See on transsendentaalselt *ego*'lt mõistetud, *ego* poolt võimaldatud, *ego*'st saavutatud olemine, ei materiaalne ega ideaalne või midagi samamoodi kolmandat, vaid transsendentaalne, *ego* sarnane, *ego*'lik olemine, võiks koguni ütelda: täiesti ja täielikult kriitiline olemine selle täiendi kõigis tähenduses. See olemine kaitseb ennast ning ründabki mis tahes katsete puhul teda metafüüsiliselt mõista. Samas on see olemine, mis õieti ei ole olemine. Ühtaegu habras ja kõikvõimas.

Et eespool oli olemisest ilmselt kõnet mitmes eri tähenduses, siis ei ole liigne lähemalt selgitada, missugune oli Edmund Husserli vahekord olemisega ning mida pidas ta olemise all silmas, kui jätkas selle sõna tarvitamist "*epoché*-järgseltki". Kõigepealt tuleb ütelda, et E. Husserl oli kunagi õigupoolest jõudnud päris lähedale olemisele, nagu seda on mõistetud koos Martin Heideggeriga. Olen sellele varem viidanud (vt Matjus 1985). M. Heidegger käsitles E. Husserli "vahekorda" olemisküsimusega 1973. aastal Zähringeni-seminaril. Uurides nn kategoriaalse kaemuse loomust olevat E. Husserl olemise juba vabastanud otsustuse kütkeist. Edasi seisab seminari protokollis: "Et ülepea

suuta avada küsimust olemise mõtte järele, pidi olemine *antud* olema, et selle juures ta mõtte järele pärida. Husserli saavutus seisnes nimelt selles fenomenaalselt kategoorias olemasoleva olemise presentearingus. Selle saavutuse kaudu, jätkab Heidegger, leidsin ma viimaks pinna: "olemine" ei ole pelk mõiste, ei ole puhas abstraktsioon, mis on tuletatud järeldamise teel. Sellest hoolimata on punkt, millest Husserl kaugemale ei lähe, järgmine: pärast seda kui ta on olemise otsekui *antuna* kätte võitnud, ei küsi ta ometi enam selle järele. Ta ei arenda küsimust "Mida tähendab olemine?". Husserli jaoks ei olnud seal võimaliku küsimuse varjugi, kuna talle oli iseendast mõistetav, et "olemine" tähendab esemena-olemist." (Heidegger 1986b: 378.) 1962. aastal oli Martin Heidegger teisel kõnelnud: "Tänapäeval on juba väga raske endale ette kujutada nende raskuste ulatust, mis seisid olemisküsimuse küsimisel, ta tarvituselevõtul ja ta läbiviimisel tee peal ees. Tollase uuskantiaanluse raames pidi filosoofia, pidanuks ta kuuldavaks saama, rahuldama nõuet mõelda kantlikult, kriitiliselt, transtsendentaalselt. Ontoloogia oli taunitud tiitel. Husserl ise, kes jõudis *Loogilistes uurimustes* — elkkõige VI-s — päristise olemisküsimuse lähedale, ei suutnud sellega tollases filosoofilises atmosfääris lõpuni minna; ta sattus Natorpi mõju alla ning teostas pöörded transtsendentaalsesse fenomenoloogiasse, mis saavutas oma esimese kõrgpunkti *Ideedes*. Sellega oli fenomenoloogia printsiip hüljatud. Sellel filosoofia sissetungil (uuskantiaanluse kujul) fenomenoloogiasse oli tagajärjeks, et Scheler ja paljud teised löid Husserlist lahku..." (Heidegger 1969: 47.) Et Edmund Husserlil kujunes selles õhkkonnas väga selgesti oma arusaam olemisest, siis on hästi mõistetav ka suhtumine olemisse, nagu seda kultiveerib "loomulik hoiak": E. Husserl allutab selle olemise, "maailma olemise" *epoché*'le, hoidub sellest. Aga too oma arusaam olemisest, too *ego*'lik olemine *ego*'s ehk lõppkokkuvõttes *ego* olemine ei ole midagi muud kui "antus", "esemena-olemine", nagu väljendas Martin Heidegger. Selles tähenduses tarvitabki E. Husserl olemist "*epoché*-järgselt". On ainult see antus, aga see on iseenda poolt iseendale antus, sest see on vastavalt E. Husserli hoiakule ainus evidentne antus (vt ka märkus 4). Kehtib "kõigi printsiipide printsiip", mis "... nõuab filosoofia asjana absoluutset subjektiivsust. Transtsendentaalne redutseerimine sellele annab

ja kindlustab võimaluse panna subjektiivsuses ja selle läbi alus kõigi objektide objektiivsusele (selle oleva olemisele) ta kehtivas ülesehituses ja koosseisus, s.t ta konstitutsioonis. Nõnda osutub transtsendentaalne subjektiivsus "ainsaks absoluutseks olevaks" ("Formaalne ja transtsendentaalne loogika", 1929, lk 240)." (Heidegger 1988: 1084.) Kohane oleks üle lugeda kõik see, mida ütleb E. Husserli kohta M. Heidegger oma ettekandes "Filosoofia lõpp ja mõllemise ülesanne" (Heidegger 1988: 1083–1085).

Silmas pidades Descartes'i eksimist väitega *cogito ergo sum*, mis ei suutnud vältida "loomulikult hoiakult" mõistetud maailma olemist, ning fenomenoloogiale algusest peale omast õpetust teadvuse intentsionaalsusest ehk esemelisusest, sõnastab Edmund Husserl transtsendentaalse fenomenoloogia väitena: *ego cogito cogitatum*. Pealtnäha ei muutu midagi, ka transtsendentaalne *ego* kogeb maailma nagu *ego* ennegi. Maailm ei kao. Aga "põhjatult sügav erinevus" (PE, 1401) on selles, et maailmana seisab *cogitatum*, mille olemise kohta ei ütelda midagi, sest see on transtsendentaalse *ego* fenomen ehk ese ehk — täpsemalt — *cogitatum*, ainult *cogitatum*. "Põhjatult sügav erinevus" tähendab: "... minu jaoks ei kehti mitte midagi, mida ma ei leiaks minust endast lahutamatusena..." (PE, 1401).

Nagu päris alguses väidetud, tuli meil tegemist teha kahekordse pöördega: filosoofis ja filosoofias filosoofi ja filosoofiana. Pööre filosoofias filosoofiana tähendas mis tahes mina käsitamist viimaks puhta mina'na transtsendentaalse fenomenoloogia mõttes. Aga see pööratud filosoofia käib ka filosoofi enda kohta. Pööre filosoofis filosoofina tähendab lisaks ja viimaks selle puhta mina tunnistamist ja eritlemist ka minu kui filosoofi, minu kui mediteerija, kartesiaanlikult mediteerija mina'na. Mediteeriv filosoof muutub ise transtsendentaalseks *ego*'ks. Ehk teisiti üteldult: mina leian ka oma mina *v a s t a v a t* filosoofias sooritatud pöördega saavutatule. See on ainuke võimalus *vastata* uuele filosoofiale transtsendentaalse fenomenoloogiana. Õieti ei saanudki seda filosoofiat teisiti "olla" kui minu filosoofiana, selle mina filosoofiana, kes niimoodi mediteerib. Iga filosoofia on mina, kellegi mina filosoofia. Aga transtsendentaalses fenomenoloogias saadakse sellest aru, suudetakse sellest pealtvaatajana üle tõusta, tunnistatakse seda filosoofia vältimatu ingrediendina, millest

ehitatakse uuea üles kogu filosoofia hoone. "Fenomenoloogilise *ego*'na olen ma muutunud ise enda puhtaks pealtvaatajaks ning minu jaoks ei kehti mitte midagi, mida ma ei leiaks minust endast lahutamatu, peale minu puhta elu ja sellest endast lahutamatu — ning nimelt täpselt nõnda, nagu mind avab minu enda jaoks algupärane, kaemuslik refleksioon." (PE, 1401.)

Tähtis on Edmund Husserli järeldus: "Ka loomulikult elava mina'na olin ma transsendentaalne, aga ma ei teadnud sellest midagi." (PE, 1401.) See tähendab, et transsendentaalne fenomenoloogia ei tee midagi muud peale selle, et esitab mina transsendentaalse mina'na, sellena, millena kelle tahes mina alati ja niikuinii toimib. Pärast transsendentaalset *epoché*'d olen sellest lihtsalt teadvaks saanud. Kui ma — koos Descartes'iga — varem, enne seda oma "loomulikus" ehk "naiivses hoiakus" arvasin enda olevat maailma sees, siis pärast seda leian ma maailma *cogitatum*'ina "enda seest". Ka oma varasema hoiaku arvata ennast olevat maailma sees leian nüüd "enda seest" *cogitatum*'ina. E. Husserl kirjeldab "Pariisi ettekannetes" ilmekalt *ego* tõusu transsendentaal-fenomenoloogilisse hoiakusse, mis sünnib transsendentaalse reduktsiooni teel ning toob kaasa *ego* lõhestumise vaatelejaks ning vaadeldavaks transsendentaalseks *ego*'ks, mis kätkeb endas ka loomuliku ja naiivse *ego* kogu oma usuga olemisse meist väljaspoolse reaalse olemisena. Vaatleja näeb, et see reaalne olemine seisab transsendentaalselt *ego*'lt ja *ego*'s ning hakkab esmakordselt mõistma, mida õieti tähendab see, kui midagi peetakse reaalseks (ka materiaalseks), koguni "iseseisvaks" või "sõltumatuks". See reaalne (materiaalne), "iseseisev" või "sõltumatu" jääb säärasena alles, isegi nende sõnade kasutust ei tuleks transsendentaal-fenomenoloogilise hoiaku puhul vältida, kuid see hoiak eeldab nende sõnade tähenduste mõistmist transsendentaalselt *ego*'lt. Seda, et: "*Transsendents on immanentne, ego sees konstitueeruv olemiskarakter.*" (PE, 1418.)

Transsendentaalne fenomenoloogia ei ole põhimõtteliselt destrueeriv, ehkki mõnikord võib säärane mulje jääda. Pigem on ta säilitav, alalhoidev, allesjättev, kuid allesjättev selleks, et allesjätetut uue võtmega avada. Nõnda näiteks jäävad alles õieti kõik tunnetusteoreetilised probleemid: tunnetuse evidentsuse, silmanähtava tõsikindluse probleem, tunnetuse objektiivsuse pro-

bleem *etc.* Võis näiteks tähele panna, et “Pariisi ettekannetes” kõneldakse “fenomenoloogilisest objektiivsest tunnetusteooriast” (PE, 1412). Tunnetuse objektiivsuse probleem on siin üks keskseid, kuid objektiivsusel on siin oma tähendus, mis ilmneb hiljem. Edmund Husserl viitab sellele, et kui transsendentaal-filosoofilise hoiaku piires tekib kahtlusi saavutatud “objektiivsuses”, siis on enamasti tegu sellega, et kahtleja püsib endistviisi, ise seda märkamata, hariliku tunnetusteooria seisukohal, omistab hariliku tunnetusteooria probleemid transsendentaal-fenomenoloogilisele, kus nad *säärastena* ei ole enam võimalikud. Mäletatavasti välistas transsendentaalne fenomenoloogia näiteks reaalse ja ideaalse vahekorra probleemi filosoofilise ehk metafüüsilise probleemina. Teisiti üteldes: kahtlused tekivad ja püsivad siis, kui puhta ehk transsendentaalse *ego* reduktsioon on pooleli jäänud, ei ole lõpuni viidud. Säärasena on “objektiivsuse” probleem “... mõttetu, mõttetud, mille ohvriks pidi Descartes langema sellepärast, et ta ei tabanud transsendentaalse *epoché* ja puhtale *ego*’le redutseerimise ehtsat mõtet.” (PE, 1417.) Harilik järelkartesiaanlik hoiak on veel jämedam. Sest kahtlus, et näen või mäletan asja teisiti, kui see asi on endana, tekib ja püsib vaid siis, kui pole suudetud hoiduda “maailma olemisest”, kui ma oletan teist, “tõelist” olemist. Sidudes tunnetuse evidentsuse teadvuse intentsionaalsusega, ei pea ehtne transsendentaalne fenomenoloogia millegi tunnetatavust sugugi võimatuks, sest kõik võimalik “tunnetatav” viibib intentsionaalse ehk esemelisena, s.t *cogitatum*’ina teadvuses endas — immanentselt transsendentsena. “Pigem on kogu intentsionaalsus kas ise evidentsiteadvus, see tähendab: *cogitatum*’it ta endana evides, või on ta olemuslikult ja horisondipäraselt sihitud enda-andmusele, sellele suunatud.” (PE, 1408.)

Edmund Husserl vaatleb võrdlevalt harilikku ja fenomenoloogilist tunnetusekäsitust. “Traditsioonilise tunnetusteooria probleem on *transsendentsi* oma.” (PE, 1416.) Ka see tunnetusteooria ei taha “... olla pelk tunnetuse psühholoogia, vaid tahab selgeks teha tunnetuse printsiipiaalset võimalikkust. Probleem kasvab väljaja loomuliku hoiaku piires...” (PE, 1416.) See tähendab, et juba harilik tunnetusteooria teab ja arvestab sellega, et kogetu on minu kogetu, mõteldu on minu mõteldu jne, nagu väidab ka fenomenoloogia, ent erinevus on siiski selles, et seda väites ei läinud tarvis

fenomenoloogilist reduktsiooni ega järgitud ka *epoché*'d. Sellega jäeti alles "maailma olemise" probleem ning ühtlasi traditsiooniline tunnetuse "objektiivsuse" probleem. Muidugi võib ka harilik tunnetusteooria jõuda tunnetuse võimalikkuse tingimusi uurides kaugeleulatuvate järeldusteni, mis ei ole fenomenoloogiale võõrad. Ent tolle teooria piirid ja piiratus ilmnevad teatavasti kohe, kui püüda tunnetuse "objektiivse tähenduse" järele. Descartes'i järgi, kes niisiis ei suutnud saavutada ehtsat transtsendentaalset subjektiivsust, pidi see probleem lahendamata jumaliku *veracitas*'e abil. E. Husserl vastab pärimisele teisiti: "Niisiis läheb fenomenoloogilise reduktsiooni teadlikku teostamist tarvis *selleks, et saavutada seda mina* ja teadvuselu, *mille najal on transtsendentaalsed küsimused seatavad transtsendentaalse tunnetuse võimalikkuse küsimustena.*" (PE, 1418.)

Kuid mispärast ometi nõuab Edmund Husserl "fenomenoloogilise reduktsiooni teadlikku teostamist"? Ei tohiks unustada, et E. Husserli järgi on teadvuse ülesehituse puhul tegu kahe poolusega: nn mina-poolusega ja fenomeniga (esemega). Harilikki tunnetusteooria, uurides tunnetuse võimalikkuse tingimusi, võib kahelda maailma tunnetatavuses või koguni ta olemises ning sellepärast hoiduda midagi ütlemast maailma kohta. Sel puhul nihkub tähelepanu raskuspunkt maailmalt mina-poolusele ainsa kandva ja usaldusväärse. Fenomenoloogia jagab seda seisukohata, fenomenoloogia on "egoloogia". Ent harilik tunnetusteooria sooritab nihke mina-poolusele, tunnetusele endale, sunnitud, mõtlemata, et teisiti ei saadudki toimida, mõistmata, et mina-poolus oli tõesti ainuke, mis jäi päästvana üle ja järele pärast maailma seadmist kahtluse alla. Selle nihke järelemõtlemata ja mõistmata sunnitut näitab selgesti see, et Descartes'i *ego*'sse veeti maailma olemine sisse kaasa ning säilitati seal varjatult. Lõppkokkuvõttes ei suuda traditsiooniline tunnetusteooria ükskõik kas tahes või tahtmata lahti ütelda maailma olemisest. Nimelt sellepärast nõuabki E. Husserl kirjeldatud nihke sooritamist teadlikult, s.t fenomenoloogiliselt järjekindla ehk transtsendentaalse reduktsiooni teel. Siis ei ole see enam väljastpoolt, "maailma" poolt sunnitud käik, "põgusalt täideviidud fenomenoloogiline *epoché*" (PE, 1418), vaid transtsendentaalse subjektiivsuse teadlik saavutus. Ning seda mitte maailma "viletsuse", vaid transtsendentaalse

subjektiivsuse "rikkuse" pärast. See on muidugi nõue, mille ni E. Husserl ise jõudis samuti pikkamööda, filosoofiliselt "võideldes" seda teed puht- ehk transtsendentaal-fenomenoloogilise *ego*'ni. Teisi tahab ta sellest teekonnast säästa.

Tunnetuse "objektiivse tähenduse" probleemi seisukohalt on oluline, et: "*Transtsendents on immanentne, ego sees konstitueeruv olemiskarakter*. Iga mõeldav mõte, iga mõeldav olemine — nimetatakse teda kas immanentseks või transtsendentseks — langeb transtsendentaalse subjektiivsuse alasse. Väljaspoole sellest samast on mõtetus, ta on universaalne, absoluutne konkretsioon. Tahta tõese olemise universumit käsitada milleniagi väljaspool võimaliku teadvuse, võimaliku tunnetuse, võimaliku evidentsi universumit, mõlemad üksnes väliselt üksteisega suhetatud jäiga seaduse läbi — see on nonsens. Mõlemad kuuluvad olemuspäraselt kokku ning olemuspäraselt on ka kokkukuuluv konkretselt üks, üks absoluutses konkretsioonis: *transtsendentaalses subjektiivsuses*." (PE, 1418.) Oma absoluutses konkretsuses on transtsendentaalne subjektiivsus ise kõik — "väljaspoole" sellest ei ole mõeldavgi, see on nonsens. Oma absoluutses konkretsuses on transtsendentaalne subjektiivsus "kõigena" alati *a priori*, enamalt, varasemalt ette "kokku kasvanud". See on ainus tõeliselt võimalik nägemine ega mõni sunnitud käik. Tunnetuse "objektiivse tähenduse" järele võidi pärida vaid senise tunnetusteooria teid tallates. Descartes langes "mõttetü" probleemi ohvriks "... sellepärast, et ta ei tabanud transtsendentaalse *epoché* ja puhtale *ego*'le redutseerimise ehtsat mõtet." (PE, 1417.) "Ehtne tunnetusteooria on [...] mõttekas üksnes transtsendentaal-fenomenoloogilisena, mis selle asemel, et teha tegemist mõttetute järeldustega arvatud immanentsilt arvatud transtsendentsile, mõnesuguste *iseendana* asjade omale, tegeleb pigem üksnes tunnetussuutluse süstemaatilise selgitamisega, milles see muutub läbi ja lõhki arusaadavaks intentsionaalse suutlusena." (PE, 1418.) Sellelt suutluselt muutub arusaadavaks mis tahes olev, olgu see "ideaalne" või "reaalne". "Seda laadi arusaadavus on ratsionaalsuse ülim mõeldav vorm." (PE, 1419.) Mäletatavasti arvas E. Husserl "ratsionalismi" seisvat väga lähedal oma arusaamale filosoofia mõistest. "Kõik äraspidised olemis-interpretatsioonid pärinevad naiivsest pime-

dusest..." (PE, 1419.) *ego* puhas endatõlgitsus viib vältimatult **transsendentaalsele idealismile**, uuemõttelesele, "... mitte psühholoogilise idealismi mõttelisele, mitte selle idealismi mõttelisele, mis tahab meelelistest mõtteta andmetest tuletada mõttekat maailma, mitte Kanti idealism, mis usub vähemalt piirmõistena suutvat avali hoida iseendana asjade maailma võimalikkust..." (PE, 1419.) Lõpetamaks seda arutlust tunnetuse "objektiivse tähenduse" üle, üteldagu veel, et varasemast tunnetusteooriast pärinevana on probleem *säärasena* mõttetu, ent tunnetuse mõistmisel intentsionaalselt suutluselt mõttekas kahe ti: 1) transsendentaalse subjektiivsuse "sees" intentsionaalsusel mõistetud "reaalse" ("materiaalse") või "ideaalse" asja jms tunnetamise probleemina ja 2) intersubjektiivse kehtivuse probleemina, millest kohe lähemalt.

Pärast transsendentaalse mina teadlikku saavutamist ning see-ga ka tunnetuse "objektiivse tähenduse" probleemi mõistmist selle mina intentsionaalse suutluse probleemina jääb veel midagi küsida. "Kui mina, mediteeriv mina redutseerun *epoché* läbi oma absoluutsele *ego*'le ja selles konstitueeruvale, kas ei ole ma siis mitte muutunud *solus ipse*'ks ning kas ei ole nõnda kogu see endamõtestuse filosoofia mitte puhas, olgugi et transsendentaal-fenomenoloogiline solipsism?" (PE, 1419.) Harilikult on solipsismi peetud peaaegu et millekski naeruväärseks: arvad sa tõesti, et oled *ainus ise*, *solus ipse*, ning teised ja muu sinu vaimu sünnitised? Arusaadavalt tekib siin teiste inimeste, ise'de olemasolu ning nende subjektide vahelise suhtlemise "ehtsuse", "tõelisuse" ehk nn intersubjektiivsuse filosoofiline probleem. — Nii nagu olid mitmed eelmisedki oma algupära poolest loomuliku ehk naiivse hoiaku probleemid, mis ühtviisi selgesti lahenesid fenomenoloogilise *epoché* järjekindla ja range rakendamisega, s.t transsendentaalse subjektiivsuse saavutamisega, nii on seda ja nii laheneb ka nn solipsismi probleem. Kõigepealt, nagu peaks olema aru saadud, ei eita uus fenomenoloogia ka teisi mina'sid, *ego*'sid, subjekte, teadvusi. Ka ses suhtes maksab, et "... *epoché* ei muuda ilmliku suhtes midagi sellest, et kogemus on ilmliku kogemus ning nõnda on kunatine teadvus teadvus ilmlikust." (PE, 1399.) "Kõik jääb nii, nagu ta oli...", "... mina ja minu elu jääb oma olemiskehtivuses sellest, kas maailm nüüd on või ei ole või

kuidas selle üle iganes ei otsustata, puutumata.” Jne. Teised mina'd, *alter ego*'d jäävad alles. Ainult kuidas nad jäävad? Samuti nagu muu maailm, lisaks veel midagi, sest: “Ometi kogen ma teisi seejuures erilisel viisil...” (PE, 1419). Et seda mõista, tuleb Edmund Husserli järgi “... teha piisavalt avaralt ja piisavalt süstemaatiliselt konkreetset fenomenoloogilist tööd selleks, et pealt näha, kuidas *ego*'s näitab ja tõendab ennast kogemusliku antusena *alter ego*, missugust laadi konstitutsioon tuleb tarvitusele võtta ta olemasoluks olemasoluna minu teadvusringis ja minu maailmas.” (PE, 1419.)

Solipsistlik küsimus seisab selles, kas teine mina on tõesti vaid minu mina “toode” ega midagi enam. Mida võiks tähendada see *ega midagi enam*? Ilmselt on tegemist probleemiga, mis sarnaneb maailma “objektiivsuse” omaga. Oli põhimõtteliselt väidetud, et maailma “objektiivsus” jääb alles, et mina käsitab ka pärast transtsendentaal-fenomenoloogilist reduktsiooni maailma endistviisi: justkui oleks ta olemas meist sõltumata ja iseseisvana, “objektiivselt”. Kuidas mõista seda teise inimese suhtes, kes kuulub ka sellesse maailma, ent sellest erinevalt on teadvuslik, kõigi mina-probleemide võimeline? Kuidas konstitueerub teine mina, *alter ego*? Transtsendentaal-fenomenoloogiline reduktsioon tähendas kahesugust: 1) kõige taandamist mina'le ses mõttes, et säilib ainult mina kõike “sisaldavana”, kõik on puhtanisti mina, kõik on puhas mina; 2) mina taandamist ainult mina'le ses mõttes, et kõik “kaob”, säilib ainult puhas mina, mina puhastamist kõigest. Edmund Husserli järgi oleks nüüd tarvilik teine, nimelt “temaatiline” reduktsioon: mina tuleks teadvult puhastada kõigest teise, “võõra”, mõtteliselt välistada kõik teised, “võõrad”. See oleks esimene “metoodiline” samm mõistmaks teise ehk “võõra” konstitueerimist ja kogemist. See tähendaks kõigi teiste ehk “võõraste” intentsionaalsuste välistamist minu intentsionaalsuse fenomenidena, nõnda et järele jääks ainult minu intentsionaalsuste kogum. E. Husserl nimetab seda minu *ego* jääki *p r i m o r d i a a l s f ä ä r i k s*, esma-alustussfääriks, mille esemeline maailm oleks primordiaalne transtsendents. Nõnda-moodi eristab E. Husserl “maailmast” välja esmase aluskihi, mis esineb ainult ja puhtanisti “subjektiivsena”, ilma “objektiivseta”. Maailm esineb ainult mulle endale omase “universumina”, mis on

üles ehitatud ainult minu intentsionaalsusis. Teiste ehk "võõraste" intentsionaalsused on unustatud, sulustatud. See tähendabki maailma ilma "objektiivseta", sest "objektiivne" ehitub üles, konstitueerub ainult selle "subjektiivsena", mis kehtib või maksab sellisamana või tähendab sedasama ka teiste jaoks — järelikult intersubjektiivsena. Objektiivne on intersubjektiivne. E. Husserli järgi ei saa "objektiivsel" arusaadavalt transsendentaal-fenomenoloogilises tähenduses olla teist tähendust kui intersubjektiivne, sest *epoché* välistab teised võimalused. O b j e k t i i v s u s on ainult kehtivus, maksvus, tähendavus ka teiste ehk "võõraste" tarvis, järelikult i n t e r s u b j e k t i i v n e k e h t i v u s. Kordan, et see ei välista "objektiivse tähenduse" probleemi traditsioonilise tunnetusteooria mõttes, sest see — nagu kõik teooriad — jääb *cogitatum*'ina alles, tarvitsedes mõistmist transsendentaalselt subjektiivsuselt.

Primordiaalsfääri eristamist läheb Edmund Husserlil tarvis selleks, et teiste ehk "võõraste" intentsionaalsusi vältides vältida teisi ehk "võõraid" subjektiivsusi ning saavutada sellega säärane puhas subjektiivsus, mida e i s a a, sest e i o l e võrrelda ühegi teisega. Sellega kaob mis tahes "objektiivsuse" võimalus, sest nn transsendentse "objektiivsus" ei saanud niikuinii kõne alla tulla *epoché* pärast. Aga sellelt puhtalt subjektiivsuselt ilmneb nüüd reljeefselt "objektiivsuse" tähenduse ainus võimalus intersubjektiivse kehtivusena.

Primordiaalsfäär ehk ainult "mulle omane maailm" olen mina ise tervenisti koos kõige sellega, mis konstitueerudes leiab oma mõtte üksnes minult endalt ega isegi mitte minu intentsionaalsuse teiste ehk "võõraste" intentsionaalsustelt minu intentsionaalsuses. Primordiaalsfääri alusel või aluselt konstitueerub järkjärgult teine ehk "võõras". Esialgu kuulus teine ehk "võõras" primordiaalsfääri hariliku kehana, ajalis-ruumilise asise fenomenina. Mina ise aga olen muidugi enam kui keha, olen ihulik. Sellena apertsepeerin ennast psühhofüüsilise inim-"mina"na". Apertseptiivse ülekande teel muutub teine ehk "võõras" pelgast kehast samuti ihuks — primordiaaltase hävib —, seejärel muutub ta apertatsiooni ja sissetundmise teel mulle algupärase kogemuses ligipääsmatuks, s.t teiseks ehk "võõraks", mida ta pelga kehana ei olnud. Sest nüüd oletan teda endasarnasena. Säärase ligipääsmatu "võõrana", aga

minu-sarnase mina'na kogen teda vältimata viisil koos maailmaga, nagu on see minu mina'l. See tähendab, et teise ehk "võõra" konstitutsioon teise mina'na, *alter ego*'na on minu mina teisend ehk modifikatsioon. Nõnda olen mina oma maailmaga täpselt samuti konstitueeritud teise ehk "võõra" poolt, nagu on teine ehk "võõras" oma maailmaga seda minu poolt. Intersubjektiivsus ehk subjektide vahelist suhtlust võib mõista vaid transtsendentaalselt subjektiivsuselt, mille piires "võimaldab" seda iga ja kelle tahes "võõra" kogemine teise mina'na, *alter ego*'na, nii et selleks tarvilik "objektiivsus" laheneb kehtivuseks või maksvuseks või tähendavuseks iga ja kelle tahes *ego* tarvis, kes mediteerides suudab tõusta transtsendentaalse *ego* seisukohale. Tähtis on mõista, et teised mina'd jäävad alles minu mina nende teiste mina'dena, *alter ego*'dena, keda mina kogen maailma ja järelikult mindki selles maailmas omakorda maailma ja järelikult neidki selles maailmas omakorda maailma ja järelikult mindki kogevatena. Ring saab täis, aga teda võib jätkata. Oluline on see, et üteldu maksab iga mõeldava mina suhtes. Mõistmaks seda läheb tarvis järelemõtlevat peatumist. Edmund Husserl ise seletab nii: "Ometi kogen ma teisi [--] erilisel viisil, ma ei koge neid mitte ainult ruumis looduslikku seosesse psühholoogiliselt põimitult esinevana, vaid kogen neid ka seda sama maailma kogevana, mida kogen mina, mind samuti kogevana nii, nagu mina kogen neid jne. Mina kogen iseendas, oma transtsendentaalse teadvuselu raames igat ja kõike ning ei koge maailma mitte pelgalt oma privaatse, vaid intersubjektiivse, igäühele antud ning ta objektide kaudu ligipäätava maailmana ja teisi selles teistena ning ühtlasi üksteise jaoks, igäühe jaoks olevana." (PE, 1420.)⁸ Ning lisab, et: "Siin läheb tarvis *sissetundmise* transtsendentaalse suutluse ehtsat fenomenoloogilist tõlgitsust..." (PE, 1420.) E. Husserl viitab *analogon*'i printsiibile, mis rakendatud transtsendentaalse suutluse piires, ning oma seletuse sugulusele Leibnizi monaadiga: "... minu originaalsuses mulle apodiktiliselt antud *monaadina* peegelduvad võõrad mo-

⁸See intersubjektiivsuse võimalikkuse loogiline seletus meenutab väliselt väga müüdilisele teadvusele omase nn antropomorfismi võimalikkuse loogilist seletust: inimene saab looma näha ja kogeda *enda sarnasena* üksnes eeldusel, et näeb ja kogeb ennast enamalt ette looma-sarnasena, õieti loomana.

naadid — ning see peegeldus on üks konsekventselt tõenduvaid indikatsioone. Mis aga seal inditseeritud, see on, kui ma viin täide fenomenoloogilise endatõlgituse ning selles õiguspäraselt inditseeritu tõlgituse, võõras transtsendentaalne subjektiivsus; transtsendentaalne *ego* ei sea endas mitte meelevaldselt, vaid paratamatult sisse transtsendentaalse *alter ego*.” (PE, 1420.) See, mis kehtib minu mina puhul, kehtib iga teise mina puhul, iseloomustades nõnda puhast ehk transtsendentaalset *ego*'t. Ainult nõnda ja ainult nõnda “... laieneb transtsendentaalne subjektiivsus *intersubjektiivsuseks*...” (PE, 1420). Teiste “ilmumine” minu kogemusse mõjutab otsustavalt minu enda-aperseptiooni. Teisi “ehitades” pean ma “võõrastele” omistama sama suutluse, mis iseloomustab mind ennast transtsendentaalse *ego*'na. Elisabeth Ströker, kes tunneb hästi E. Husserli hilisemat fenomenoloogiat, võtab asja nõnda kokku: “Sest kui teised ei ole mitte ainult “võõrad”, vaid kunati “ka-mina'd” ning seda mitte pelgalt psühhofüüsiliste subjektidena maailmas, vaid maailma tarvis ka konstitueerivate ja seega omalt poolt transtsendentaalsete *ego*'dena, siis toob mind alles võõrakogemise transtsendentaalne selgitus selle äratundmisele, mis ma päristiselt olen —: transtsendentaalsete *ego*'de kooskonna liige, kes üheskoos mitmeti põimunud mõttealustusis seda ühte maailma konstitueerivad. Mitte minu transtsendentaalne kogemusväli üksi, vaid see transtsendentaalne meie-kooskond, mis alles moodustab täie transtsendentaalse subjektiivsuse, osutub tolleks kogu mõttealustuse ja mõttekonstitutsiooni algkotuseks, millelt maailm peab viimaks saama fenomenoloogiliselt mõistetud. Samuti alles sellega saab võimalikuks maailma “objektiivsuse” ja “transsendentsi” mõtte selgumine: nad tõenduvad kõigi monaadiliste *ego*'de erinevate konstitutiivsete saavutuste harmoniseeritavuses ja identifitseeritavuses — ning üksnes selles on nende fenomenoloogiline õiguslik põhi.” (Ströker 1987: XXVIII–XXIX.) Klaus Held, teine asjatundja, lisab: “Võõra-kogemise konstitutiivne käik viib [---] maailma konstitueerumisele igauhe jaoks, mis on Husserli jaoks päristiselt objektiivne maailm.” (Held 1976: 521.)

Ülaltooduga laheneb ka solipsismiprobleem. Hariliku metafüüsilise mõtlemise seisukohalt osutub kirjeldatud mina-käsitlus muidugi solipsismiks, ehkki tal on üks erinevus, millel on vähe ühist hariliku ettekujutusega, kuid mida see ei suuda tähele

panna: et see on *transsendentaal-subjektiivne solipsism*. Maailma ei mõisteta siin ainsa reaalselt oleva psühhofüüsilise mina "tootena". See tähendaks tõesti "mõttetut" transsendentaalset realismi, mida E. Husserl mäletatavasti arvustas Descartes'i puhul. Niipea kui mina mõista transsendentaalselt subjektiivsuselt ja intersubjektiivsuselt, haihtub "absurdsus" ning kõik asetub oma kohale. Solipsism on naeruväärne siis, kui naerja teab ette maailma olevat. Transsendentaalne fenomenoloogia ei tea seda. Ise resümeerib E. Husserl oma õpetust nii: "*Nõnda avaneb fenomenoloogiline idealism transsendentaal-fenomenoloogilise monoloogiana*, ainult mis ei ole metafüüsiline konstruktsioon, vaid selle mõtte süstemaatiline tõlgitsus, mis on maailmal meie kõigi jaoks enne kogu filosoferimist, mõte, mida võib filosoofiliselt ainult vääriti seada, kuid mitte muuta." (PE, 1421.)

Viimaks ei saa ma mööda katsest vastata pärimisele, missugune on lühimal viisil üteldult transsendentaalse fenomenoloogia "metafüüsiline põhiasend", mille E. Husserl saavutas Descartes'i teid käies.

Mõistes filosoofiat ja filosoofilist mõtlemist Martin Heideggeri järel metafüüsilisena ning pidades mõtlemist ehtsana võimalikuks olemisajaloolise ja "teise mõtlemisena", peab tunnistama, et E. Husserli transsendentaalne fenomenoloogia on olemuselt filosoofia, isegi eeskujulik oma järjekindluse ja ranguse poolest. Kõik see, mida ta väidab, paistab *õige* olevat. Ka see, et järjekindla ja rangena ei saa filosoofia olla midagi muud kui transsendentaalne idealism, mida tõendab fenomenoloogia enda areng transsendentaalseks fenomenoloogiaks. Filosoofil on oma ajastus alati väljapaistev asend, sest ta vastab oma mõtlemisega olemise kunatisele ilmnemisele. Eriti õige näib see olevat E. Husserli filosoofia suhtes. Kui ajastu on moodsa tehnika ajastu ja moodsa tehnika olemuseks on *seade-stu* (*das Ge-stell*), mis saavutab inimese seisundi maailmas *koosseisuna* (*der Bestand*), siis võib E. Husserli filosoofiat transsendentaalse subjektiivsuse filosoofiana, mis sunnib inimest selles transsendentaalses subjektiivsuses, puhtas *ego's* "maailmaga" *k o o s s e i s m a* oma ja maailma olemuse kaotanult ja olemise unustanult, pidada moodsa tehnika ajastu filosoofiliseks väljenduseks. Riiu asjaks on olemine. E. Husserl tõrjub algusest peale *epoché* viisil "maailma

olemist", olemist ennast, saavutades võidu transtsendentaalses fenomenoloogias, kus "maailma olemine" tähendab viimaks vaid "maailma" intersubjektiivset kehtivust. Kehtida ei tähenda midagi muud kui olla "olematult", täpsemalt: olla olemata. Nõnda on E. Husserli filosoofia väljapaistvalt olemisunustuse ajastu filosoofiline väljendus, ülimal määral v a s t a b ta ajastule ajastuomase filosoofiana. "Maailma olemise" tõrjumise meetodiks oli E. Husserlil fenomenoloogiline reduktsioon. Ise ütleb ta koguni: Descartes'i "... f u n d a m e n t a a l n e v a a t l u s, mis avab uuema filosoofia kogu arengukäigu, ei olnud midagi muud kui fenomenoloogilise reduktsiooni instseneering." (Husserl 1976: 54.) E. Husserl teab seda, aga ei tea, mida see tähendab. Filosoofia on metafüüsika väljapaistev moodus, aga metafüüsika ei suuda ennast mõelda ega tõeselt mõista. Pärastiselt on mõtlemine aega saanud enne või filosoofiast ümberteitsi ringi minnes või *tulevase* mõtlemisena, mis mõtleb, mis mõtlemata. E. Husserl ei ütelnud midagi muud kui seda, et Descartes'ist peale algab kasvavas olemisunustuses uus süvenemine.⁹

Kirjandus

- A n k h. 1937. René Descartes ja meie. — *Kunst ja Kirjandus*, nr 11, lk 43–44; nr 12, lk 47
- D e s c a r t e s, René 1915. *Meditationen über die Grundlagen der Philosophie mit den sämtlichen Einwänden und Erwiderungen*. Zum erstenmal vollständig übersetzt und herausgegeben von Dr. Artur Buchenau. (Philosophische Bibliothek. Bd. 27.) Leipzig: Verlag von Felix Meiner
- D e s c a r t e s, René 1936. *Arutus meetodist*. Prantsuse keelest tõlkinud ja sissejuhatusega varustanud mag. phil. R. Kulpa. Saatesõna prof. K. Ramul'ilt. (Filosoofiline seeria. Nr. 4.) Tartu: Noor-Eesti Kirjastus
- H e i d e g g e r, Martin 1969. Protokoll zu einem Seminar über den Vortrag "Zeit und Sein". — Martin Heidegger. *Zur Sache des Denkens*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, S. 27–60

---

⁹Viitan viimaks mõnele E. Husserli ja R. Descartes'i filosoofilise vahetuse olulisemale käsitlusele, mida lugeja võiks kasutada võrdluseks: Kuhn 1973; de Waelhens 1973; Röd 1982: 98–101.

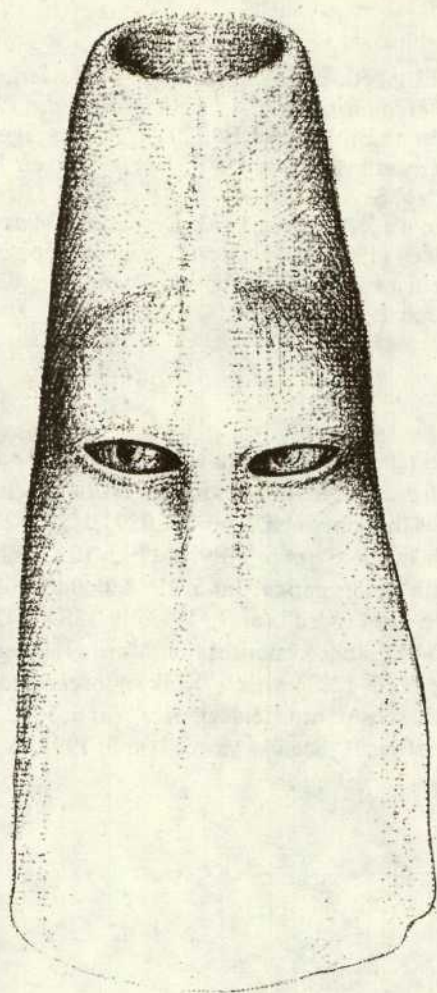
- Heidegger, Martin 1977. Der Ursprung des Kunstwerkes. — Martin Heidegger. *Holzwege*. (Martin Heidegger. Gesamtausgabe. I. Abteilung: *Veröffentlichte Schriften 1914–1970*. Bd. 5.) Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, S. 1–74
- Heidegger, Martin 1986a. *Nietzsche: Der europäische Nihilismus*. (Martin Heidegger. Gesamtausgabe. II. Abteilung: *Vorlesungen 1923–1944*. Bd. 48.) Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- Heidegger, Martin 1986b. *Seminare*. (Martin Heidegger. Gesamtausgabe. I. Abteilung: *Veröffentlichte Schriften 1910–1976*. Bd. 15.) Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- Heidegger, Martin 1988. *Filosoofia lõpp ja mõtlemise ülesanne*. — *Looming*, nr 8, lk 1081–1088
- Heidegger, Martin 1989. *Nietzsche*. Bd. 2. Pfullingen: Neske
- Held, Klaus 1976. *Intersubjektivität*. — *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Herausgegeben von Joachim Ritter und Karlfried Gründer. Bd. 4: I–K. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Husserl, Edmond 1931. *Méditations Cartésiennes: Introduction à la phénoménologie*. (Bibliothèque de la Société Française de Philosophie.) Traduit de l'allemand par Mlle Gabrielle Peiffer et M. Emmanuel Levinas, Docteur de l'Université de Strasbourg. Paris: Librairie Armand Colin
- Husserl, Edmund 1911. *Philosophie als strenge Wissenschaft*. — *Logos: Internationale Zeitschrift für die Philosophie der Kultur*, Nr. 3, S. 289–341
- Husserl, Edmund 1913. *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. B. 1: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie. (Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung. Bd. I.) Halle a. d. S.: Verlag von Max Niemeyer
- Husserl, Edmund 1930. *Nachwort zu meinen "Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie"*. — *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung*, Bd. 11. Halle (Saale): Max Niemeyer Verlag, S. 549–570
- Husserl, Edmund 1950. *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge*. (Edmund Husserl. Gesammelte Werke (HUSSERLIANA). Bd. I.) Hrsg. von Stephan Strasser. Den Haag: Martinus Nijhoff Publishers B. V.
- Husserl, Edmund 1976. *Grundprobleme der Phänomenologie 1910/11*. Herausgegeben von Iso Kern. Den Haag: Martinus Nijhoff

- Husserl, Edmund 1987. *Cartesianische Meditationen: Eine Einleitung in die Phänomenologie*. (Philosophische Bibliothek. Bd. 291.) Herausgegeben, eingeleitet und mit Registern versehen von Elisabeth Ströker. Hamburg: Felix Meiner Verlag
- Koort, Alfred 1937a. René Descartes'i filosoofiast. — *Akadeemia*, nr 1, lk 43–49
- Koort, Alfred 1937b. Filosoofid omavahel (IX filosoofia-kongressi puhul Pariisis 31. juulist – 6. augustini 1937). — *Looming*, nr 6, lk 677–685
- Koort, Alfred 1938. Fenomenoloogiline filosoofia (Edmund Husserli surma puhul). — *Looming*, nr 6, lk 656–666
- Kuhn, Helmut 1973. Rezension von: Edmund Husserl, *Méditations Cartésiennes. Introduction à la phénoménologie*, 1931 (1933). — *Husserl*. (Wege der Forschung. Bd. XL.) Herausgegeben von Hermann Noack. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, S. 174–187
- Kulpa, Rudolf 1936. Sissejuhatusesks. — Descartes, René. *Arutus meetodist*. Prantsuse keelest tõlkinud ja sissejuhatusesega varustanud mag. phil. R. Kulpa. Saatesõna prof. K. Ramul'ilt. (Filosoofiline sceria. Nr. 4.) Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, lk 7–14
- Matjus, Ülo 1973 = Юло Матьюс. К истории проблемы интенциональности в философии. — *Труды по философии XIV*. Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 324. Тарту, с. 188–212
- Matjus, Ülo 1985 = Юло Матьюс. Понимание Э. Гуссерлем проблемы бытия в изложении учения о категориальном созерцании. — *Социальная детерминация познания: Тезисы докладов научной конференции 19–20 сентября 1985 г.* Тарту, с. 250–253
- Matjus, Ülo 1988 = Юло Матьюс. Проблема бытия “материальных вещей” в феноменологии Э. Гуссерля. — *Труды по философии XXXIV*. (Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 829.) Тарту, с. 83–101
- Rebane, Jaan 1986. *Tunnetusteooria põhiprobleemid*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 52–64
- Röd, Wolfgang 1982. *Descartes: Die Genese des Cartesianischen Rationalismus*. Zweite, völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. München: Verlag C. H. Beck, S. 96–101

- Ströcker, Elisabeth 1987. Einleitung. — Husserl, Edmund. *Cartesianische Meditationen: Eine Einleitung in die Phänomenologie*. (Philosophische Bibliothek. Bd. 291.) Herausgegeben, eingeleitet und mit Registern versehen von Elisabeth Ströcker. Hamburg: Felix Meiner Verlag, S. X–XXIX
- de Waelhens, Alphonse 1973. Descartes und das phänomenologische Denken (1938). — *Husserl*. (Wege der Forschung. Bd. XL.) Herausgegeben von Hermann Noack. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, S. 188–209

ÜLO MATJUS (sünd. 1942), Tartu Ülikooli filosoofia ajaloo professor. Tõlkinud *Akadeemiasse* Martin Heideggeri raadiokõneluse “Loov maastik: Miks me jääme provintsi?” (nr 2, 1989, lk 293–296) ja ettekande “Küsimus tehnika järele” (nr 6, 1989, lk 1195–1222), samuti “*Spiegel*’i-kõneluse Martin Heideggeriga” (nr 5, 1992, lk 942–968) ning Edmund Husserli “Priisi ettekanded” (nr 7, 1993, lk 1389–1424). Avaldanud saatesõna “Tehnika järele küsimise järel: Martin Heidegger tõlkimisest” (nr 6, 1989, lk 1222–1227), artikli “Kõik suur seisab tormis: Lisandusi *Spiegel*’i-kõnelusele Martin Heideggeriga” (nr 6, 1992, lk 1246–1268), väidelnud pealkirja all “See üks vastus” (nr 5, 1992, lk 1104–1108).

JK-89.

Ilmar Kruusamäe. TIMUKASTUUDIO. I
(1989)

TERVIKLIK LUULE LAGUNEMISAJASTUL

Ivar Ivask

Tõlkinud Jüri Talvet

Hiljuti palus üks Ameerika kirjastus mul läbi vaadata XX sajandi Lääne kirjanduse õpiku autorivaliku. Tegin seda, ja märkasin kohe, et puudus üllatav hulk üsnagi tuntud keeltes kirjutavaid silmapaistvaid luuletajaid. Soovitasin tungivalt nad sisse võtta, sest kahtlemata on mitmegi Ida- ja Lõuna-Euroopa maa kirjanduses luulel algupäraseim osa: see näib olevat jätkuks sajanditepikkusele rahvaluuletraditsioonile. Kirjastus aktsepteeris teise- ja kolmandajärgulisigi romaanikirjanikke ja draamatikuid, keda olin nimetanud, ent tõrkus valikusse võtmast luuletajaid, koguni ülitähtsaid. Miks? Sest kujutletakse, nagu oleks õpiku nappidel veergudel võimatu iseloomustada luulet, ning sellepärast, et luulet ei saa rahuldavalt tõlkida. Kindlasti on selles omajagu tõtt, ja seda tuleks mõõnda, kui me elaksime proosa ja draama ajastul. Kas me aga elame? Rootsi Akadeemia näib igatahes uskuvat, et XX sajand kuulub romaanile: 1901. aastast 1973. aastani on

---

Poesía integral en una era de desintegración. — Jorge Guillén.
Edición de Birute Ciplijauskaite. Madrid: Taurus, 1975, pág. 31-45. © 1975, Birute Ciplijauskaite, © 1975, TAURUS EDICIONES, S. A. Avaldatakse Astrid Ivaski loal.

Käesolev tekst kanti esmakordselt ette Guilléni pühendussümposiumil Wisconsinis ülikoolis Madisonis 2. mail 1974. a. Avaldades selle eestikeelse tõlke, soovib Akadeemia niihästi pühitseda suure hispaania luuletaja Jorge Guilléni (1893–1984) 100. sünniaastapäeva kui ka esile tõsta seda osa, mis Guillénist eesti luuletaja Ivar Ivaski (1927–1992) avara loomeisiksuse kaudu ulatub eesti kultuuri.

prestiižikas Nobeli kirjandusauhind antud 39 romaania kirjanikule, 16 luuletajale ja 8 draamatikule. Tunnistan, et säherdune suhe on mulle alati tundunud proosat eelistavalt erapoolik.

On lausa hämmastav, kui paljud omal ajal kiidetud romaania näitekirjanikud on hoolimata Nobeliga kaasnenud prestiižist osutunud kirjandusloos pelkadeks varjudeks. See ei tähenda, et alati oleks luuletajatest tehtud ideaalne valik. Silmanähtavalt on aga luuletajad ajaproovile paremini vastu pidanud, iseäranis need, kes Nobeli ei saanud otsemaid. Kas võiks öelda nii, et sellal kui püsivamalt kinnistunud väärtusteta ja stabiilse ühiskonnata osutub nii proosa kui ka draama võimetuks toime tulema meie sajandi muutuste ja hirmude maailmaga, saab luule end tulemuslikult kinnitada juba fundamentaalsete väärtuste otsingu teema enda kaudu? Beckett'i vaimus absurditeater ja kaskalik absurdiparadoks jõuavad välja ühteainsasse punkti. Parim osa moodsast luulest seevastu avab meile selle müütilise tõe sügavaimad mõõtmed, mis on jätkuvalt aluseks meie konfliktide ja ängistuste ajastule. Kas ehk sellepärast ei räägitagi nii sagedasti "romaani surmast" ja "tragöödia surmast", kuna minu mälestust mööda ei ole seni veel keegi tõsiselt sõندانud välja kuulutada "luule surma"? Kuidas muidu saanuks tekkida vajadus *living theatre* järele, kui teater poleks surnud?

Tavatsetakse väita, et XVI ja XVII sajand oli inglise, hispaania ja prantsuse teatri suur ajastu. Samal viisil peetakse XIX sajandit paljudes kirjandustes romaani hiilgeajaks. Kui rääkida üksnes Euroopast ning Põhja- ja Lõuna-Ameerikast, pidades silmas, et käesolevast sajandist on jäänud käia veel vaid veerand, kas poleks sobiv endalt küsida: ons mõni žanr eriliselt silma paistnud? Kui jälgida kas või ainult kriitika hulka, millega proosat ja draamat on austatud — lisades sellele Nobeli preemiad —, siis küll, seni on XX sajand end ülekaalukalt näidanud romaani ja draama ajastuna. Ent kas selline hinnang peaks vastu olukorra võrdlevale fookustusele? Kui peaksime üles lugema kõige tähtsamad, suurima mõju ja algupäraga romaania- ja näitekirjanikud XX sajandi Lääne kirjanduses, siis mitu nime saaksime täie kindlusega kirja panna? Draamaatika vallas läheksid hääled tõenäoliselt Brechtile, Beckettile, Pirandellole, O'Neillile, García Lorcale, Shaw'le, Genet'le, kuid seegi pool tosinat kutsuks sedamaid esile vaidlusi.

Ja mis saaks romaanikirjanike samasugusest nimistust? Pikema järelemõtlemiseta võin ma nimetada Prousti, Joyce'i, D. H. Lawrence'it, Kafkat, Manni, Faulknerit. Arvatavasti palutaks mult täiendavaid selgitusi, kui lisaksin siia Robert Musili, Carlo Emilio Gadda või Guimarães Rosa nime. Tõepoolest näib viimane aastakümme kinnitavat hispanoameerika romaani renessansi: García Márquez, Julio Cortázar, Lezama Lima, Carlos Fuentes jne. Ja ikkagi, isegi paari-kolme nime lisades või kõrvale jättes kahtlen, kas kriitika konsensus küüniks parimal juhul tosinani. Või ongi nii, et poeetiline algupärasus ja intensiivsus on avaldunud proosas ja draamas tunduvalt vähem, kui harilikult arvatakse? Tsiteerigem Jorge Guilléni: "Luule viimased sada viiskümmend aastat — alates romantismist — on avastuslikkuses jõudnud enneolematu tiheduseni, ning prohvetid, kes uskusid kasvavasse vastuolusse teadusliku maailma ja poeetiliste maailmade vahel, on eksinud" (Guillén 1969: 105).

Mis minusse puutub, siis mulle tundub luule žanrina, mis meie sajandil kõige vähem küsimusi tekitab. Läheksin isegi kaugemale, väites, et XX sajand on üks suurimaid luuleajastuid üldse. Jäädes rangelt statistika piiridesse, näib mulle suisa võimatu XX sajandi Euroopa ja Ameerika luule hämmastavat uuestisündi taandada pelgalt tosinale juhtivale luuletajale.

Rohkem kui üks kriitik on nimetanud XX sajandit hispaania kirjanduse uueks "kuldseks ajastuks", eriti silmas pidades aastaid 1896–1936. Kui püüda avada selle nähtuse sisu, lubatagu küsida: kui paljusid romaani- ja näitekirjanikke antud perioodist saame nimetada mälu pingutamata? Kindlasti García Lorcat, kes traagiliselt mõrvati; ent isegi tema draamad on eelkõige poeetiline teater. Arvatavasti Pío Baroja ja Gabriel Miró erandiga (Jorge Guillén võttis nemad oma raamatusse *Keel ja luule*, mis esmalt ilmus 1961. aastal inglise keeles Harvard University Press'i väljaandel) peame omaks võtma tõe, et XX sajand on Hispaania "kuldne ajastu" luules — ilma aga, et seda esileküündivust kõigutaks mõni uus Cervantes või Calderón. Koos Venemaa ja Prantsusmaaga on Hispaania andnud XX sajandi maailmakirjandusse ebatavaliselt rikastava luuleosa. Hugo Friedrich läheb veel kaugemale, väites oma raamatus *Moodsa lüürika struktuur* (saksakeelsed väljaanded aastatest 1956 ja 1967): "Alates sajandilõpust, nikaraaguuala-

se Rubén Darío kiiluvees, on Hispaania läbi elanud luuleõitsengu, mille mahust, tasemest ja algupärasest lähtudes hispaania kriitikud räägivad oma luule uuest "kuldajastust". Teiste maade kriitikutel tuleb sellega üksnes nõustuda. Antonio Machado, Juan Ramón Jiménez, Jorge Guillén, Gerardo Diego, Federico García Lorca, Dámaso Alonso, Vicente Aleixandre, Rafael Alberti ja teiste looming esindab arvatavasti meie sajandi esimese poole sisukaimat saavutust Euroopa luules" (Friedrich 1974: 110). Kui lisada loetelule veel hispanoameerika luuletajad César Vallejo, Pablo Neruda (Nobeli preemia 1971) ja Octavio Paz, tunduvad vastuväited tõesti ülearused. Ent tugeva mulje jätab Hispaania luule diapasoon iseendagagi piirdudes. Kogu austuse juures Federico García Lorca romantilise innu ja traagilise saatuse vastu ei ole vähimatki põhjust teda kuidagi eriti esile tõstes teha temast kaas-aegse hispaania kirjanduse sümbolit. Kodusõda jättis suurimaise hispaania luuletajaisse niisama sügava jälje kui 1917. a revolutsioon ja selle järelmid vene luulesse. Paljud läksid pagulusse. Ja ometi, missugust luulet on nad kõigi hädade kiuste loonud! Kõigi nende luuletajate loomingut iseloomustab rõhutatud individuaalsus. Ütleksin siiski, et nimelt Jorge Guillén tõuseb lõppkokkuvõttes esile kui selle erakordse põlvkonna kõige rikastavam ja täiuslikum poeet. Hämmastab, kuidas tema esimesteski luuletustes nüüd, pool sajandit hiljem, on säilinud ilustusteta ja ajatu modernsuse ilme, sellal kui nii paljud varem ülistatud postsümbolistlikud hermeetilised luuletused, ekspressionistide tundelised ekstsessid ja sürrealistide vabad assotsiatsioonid on tuhmumas aja ämblikuvõrkudes.

Guillén viimane raamat *Y otros poemas* (Ja teisi luuletusi) sisaldab iroonilisi manitsusi kõigile kriitikuile, kes tema loomingut XX sajandi kirjanduse kontekstides vaimustunult ülistavad:

*"Es el mejor poeta", dijo alguno.
Pensé con ironía:
¿Cómo saberlo ahora? Vano afán.
¿Seré el primer poeta de mi calle?
No es seguro tampoco.
¡Cambio de domicilio tantas veces!*

(Guillén 1973: 210)

“Ta on parim luuletaja,” väitis keegi.
Mõtlesin pilklikult:
Kuis teada seda praegu? Asjatu vaev.
Ehk olen oma tänava parim luuletaja?
Kindel seegi pole.
Nii tihti ju vahetan oma elukohta!

Teine manitsus puudutab tema “Kogutud teoseid”:

*¡Inagotable vida! No hay “suma” que la encierre.
No concluye el poeta de reunir palabras
Jamás sobre el papel ávido con sus blancos.
Obra acabada nunca si no se detuviese,
—Fuerza mayor — la mano que traza aún más signos.*

(Guillén 1973: 347)

Ammendamatu elu! Pole “summat”, mis seda hõlmaks.
Iial ei jõua luuletaja lõpuni koguda sõnu
valgete tühimikega aplale paberile.
Lõpetatud teost poleks eales — kui ei peataks
kõrgema jõud seda kätt, mis muudkui teeb oma märke.

Hoolimata autori targast skepsisest ei jää uurivale kriitikule muud väljapääsu kui riskida hinnanguga luuletaja *summa* suurejooneliisusele, mis seda enam silma paistab, et nõnda sagedased elukohavahetused pole kuidagi kahandanud selle kosutavat terviklikkust.

Mitte keegi ei oleks 1928. aastal teadnud ette öelda, et *Cántico* (Ülemlaulu) esimene väljaanne, õrn puuke kuuekümmne viie luuletusega, mille autor oli Valladolidist ja mille avaldas Madridis kirjastus “Revista de Occidente”, hakkab kasvama ja häruneb kolme uue väljaande kaudu, moodustades lõpuks ligemale 2000 leheküljest koosneva, Milanos avaldatud *Aire nuestro* (Meie õhk), ning et sellest omakorda tärkab jõuline võrse, mida esindab raamat *Ja teisi luuletusi*: “pelgalt” 530 lehekülge uusi luuletusi, mis ilmusid möödunud aastal Buenos Aireses luuletaja 80. sünnipäeva tähistamiseks. Esmapilgul võiks arvata, et tegu on seni kasinalt luulekogusid avaldanud “Hispaania Valéry” uskumatu muundumisega vanaduspõlve Lope de Vegaks. Ometi peegeldavad pagulasluuletaja goethelik vanus, tema loomingu ulatus ja täiuslikkus, hajut

tud avaldamispaigad üksnes selle, meie aja ühe kõige erakordsema kirjandusliku saavutuse väliseid kontuure. Väärrib tähelepanu, et me ei ole kogunenud luuletajale sel puhul austust avaldama mitte Madridi ülikooli, vaid Wisconsin ülikooli Madisonis. Tähelepanuväärne pole see mitte üksnes poliitilistel põhjustel, vaid ka sellepärast, et see osutab Guilléni luule aina avaramale ringile. Valladolidi poeet on täna osa maailmakirjandusest, nagu tõendab tema tõlgete ja tema loomingule pühendatud uurimuste kasvav arv.

Luuletajat võib avastada mitmel viisil. Hispanist satub Guilléni peale vahest alles pärast seda, kui ta on läbi uurinud üheksa sajandit luulelugu. Ta peab teda 1920. aastatel Hispaania uue "kuldse ajastu" tuumiku kujundanud kuulsa põlvkonna liikmeks. Ses kontekstis ilmub Guillén talle tõenäoliselt kui "puhta luule" eksemplaarne kehastus, prantsuse sümbolismi suurte meistrite, iseäranis Mallarmé ja Valéry otsene järeltulija. Sellises lähene-mises on kahtlemata oma tõde, ometi ei ole see mingil juhul ainu-kehtiv ega mitte ka ainuselgitav. Kui lubatakse viidata minu enda kogemusele, siis mina avastasin Guilléni, tegeldes võrdleva kir-jandusega ja keskendudes saksa ja vene kirjandusele. Juhuslikult oli Valéry minu eelistatuim kaasaegne prantsuse luuletaja, ning olin tuttav Saksamaal ilmunud Lorca tõlgetega. Lugeses Gui-lléni n-ö puhaste silmadega, ilma eelneva orientatsioonita, üllatas mind kõige enam tema uudne lähenemine tõelusele, tema luule-tuste pimestav helendus ja rõõmus elulisus, millele, sel määral kui oskasin hinnata, ei leidunud XX sajandil midagi võrdset. See esialgne mulje tugevnes, kui 1951. aastal sattusin Ernst Robert Curtiuse artiklile, kus täheldati: "Tõesti harukordne, et XX sajan-disse võib kuuluda ülemlaul, nagu see, mille esitab Jorge Guillén. Kõik kõlab siin ülevates toonides, kõik hõljub ja juubeldab päik-sevalguses. Pole dissonantse, neuroose ega "kurja lilli". Looming särab nagu oma esimesel päeval" (Curtius 1972: 470). Curtius osutab seejärel, et sarnasus Stefan Georgega või Paul Valéryga on pigem juhuslik. Määratlemata tsitaat "Looming särab nagu oma esimesel päeval" pärineb Goethe *Faustist*; selles essees vii-datakse veel kahel korral saksa klassikule, eritlemata siiski muid sarnasusi kahe luuletaja vahel. Goethe näide meenus ka mulle en-dale, kui ma esmakordselt lugesin Guilléni ülemlaule, ent tahtsin

enne Goethe juurde naasmist kaasaegse Euroopa luulesse edasi süveneda.

Gerald Manley Hopkinsi ekstaatiline õhin ilmub lähima paralleelina uuemas ingliskeelses luules. Vene luules tundsin Pasternaki hümnikogu *Minu õde elu* (1922) palju varem, kui see autor sai kuulsaks romaaniga *Doktor Živago*. Ent nende luuletajate toon ja kujundid olid liiga romantilised ega aidanud määratleda Kastilia poeedi klassikalist rangust ja vaashoitud vaimustust. Kui XX sajandi luuletajate seast keegi läheneb Guilléni "juubeldavale eksistentsialismile" (Eugenio Frutose määrang), siis on see kaasaegne kreeka luuletaja Odisseas Elitis (sünd. 1911). Niimetagem mõningaid tema luulekogusid: *Esimene päike* (1943), *Õige on* (1959, [eesti tõlge 1980]), *Kuus ja üks süümepeina taevale* (1960), *Valgusepuu* (1971), *Valitseja päike* (1971). Mitte ainult pealkirjades ei näi Elitis Guilléni noorema vennana. Tsitaat tema kirjast ameeriklasest tõlkijale Kimon Friarile võinuks vägagi hästi kuuluda Guilléni enesetõlgendusse raamatus *Teose põhjendus*:

"Ma pean sidet üles- ja allapoole," ütleb ta. "Samal kombel, nagu need kaks poolt olid Herakleitose jaoks "üks ja seesama". Minu metafüüsika on füüsika: selles asustatakse ja mängitakse minu jaoks läbi teispoolne. Ma usun õigluse taastamise, õiglust samastades valgusega. Ja üheskoos ühe oma kuulsa esivanemaga kinnitan ma uhkelt, hoolimata nüüdisaja moest, et "mulle ei lähe korda need jumalad, kelle kultus toimub pimedas" (*Accent* 1954: 176).¹ Jätkaku kreeka luuletaja öeldut Guilléni sõnad: "Ei mingit ähmastust, ei mingit maagiat. Küll aga rikastumist sellele, kes elab oma elu ülistades. Neil hetkedel murrab kogu oma purskava jõuga

¹Teinegi tsitaat samast kirjast on valgustav: "Teisest küljest, minu Kolumbuse munaks on olnud minu vastuseis üldisele loosungile, et "me peame kujutama kaasaja agoonilist draamat". Kui tõelus suudab üle olla ka kõige julgemast kujutlusest, muutub poetiline liialdus mõttetuks ning valu näitamine vere ja pisarate jämedaks farsiks. Vastupidi, arvan, et luuletaja peab endas leidma vaimujõude, mis oleksid vastukaaluks sellele draamale ja agooniale. Eesmärki tuleks näha tõelusefragmentide niisuguses uues sünteesis, mis lubaks jõuda selle kaudu, "mis on", sellele, "mis võiks olla"; eesmärgiks on üha selguse mudel, mil pole midagi tegemist kahe sõja vaheliste luule- ja kunstikoolkondade purismiga" (*Accent* 1954: 175).

vitaalsuse südamest endast välja füüsiline ja metafüüsiline rõõm, vaimustunud veendumuse, usu alus: usk tõelusse, siitmaailma tõelusse” (Guillén 1969: 53).

Ent Guilléni tõdemus “ei mingit ähmastust, ei mingit maagiat” kaugendab meid Elitisest, pigem juhtides tagasi Goethe suunas, kes minu meelest on võrdleva kirjanduse perspektiivis võtmekuju Kastiilia luuletaja paremaks mõistmiseks. Alustuseks tuletagem meelde, et Mure sümbolkuju ees hüüatab Goethe üliinimese kehastus Faust, kes tõuseb saatana abil: “Könnt’ ich Magie von meinem Pfad entfernen./ Die Zaubersprüche ganz und gar verlernen./ Stünd’ ich, Natur, vor dir ein Mann allein./ Da wär’s der Mühe wert, ein Mensch zu sein!”* (Goethe 1941: 467). Faust ise selleni 1832. aastal ei jõudnud. Võiksime lisada, et selleni ei küündinud ka enamik romantismile järgnenud luuletajaid, ei sümbolismi, ekspressionismi, sürrealismi, neoromantismi, neo-sümbolismi ega mitte ka neosürrealismi kaudu. Isegi ürgselge Valéry kirjutab luulekogu *Charmes* (Loitsud). Laias laastus võib väita, et suur osa Lääne luulest on pooleteise sajandi vältel lasknud end kõita Fausti nõiduste mitmesugustest liikidest, läteks erinevad usundid, mütoloogiad, ideoloogiad, müstitsism — kaasa arvatud lunastus kunsti kaudu; kõike seda selleks, et täita kõnekäänuks saanud tühikut, mille jättis “Jumala surm”.

Arvan, et Jorge Guilléni vahekord oma kaasagetega sarnaneb mitmeti Goethe ja tema aja romantikute suhtega.

Hugo von Hofmannsthal on Goethe erilist kvaliteeti määratlenud järgmiselt: “Silmapaistvad sakslased näivad ujuvat vee all; ainult Goethe liugleb sätendaval veepinnal otsekui üksildane delfiin” (Hofmannsthal 1959: 80). Ma ei saa jätta kiusatust parafraseerida austria kirjaniku sõnu järgnevalt: XX sajandi silmapaistvad luuletajad näivad ujuvat vee all; ainult Guillén liugleb sätendaval veepinnal otsekui üksildane delfiin. Ja võiks lisada, et iga kord, kui meie sümboolne delfiin ujub vees, ujub ta vastu meie aja erisuguseid moevoole. See ei tähenda, nagu ei kuuluks

---

*Ants Orase tõlkes: “Kui maagia kõik haihtuks aeva,/ kui kõik need nõiasõnad meelest läeks,/ kui, loodus, palgest palgesse sind näeks,/ siis olla inimene tasuks vaeva.”

Guillén meie aega, vaid seda, et ta oskab sellest läbi minna tõelise klassikuna nagu Goethe. Alateadvuse "maagiad" ei ahvatle teda.

Oma essees "Goethe maailma iseloomustusi" rõhutab Curtius teatud kvaliteete, mida võiks samuti kohaldada Guillénile. Näiteks: "Algupärasus traditsiooni kindlal pinnal — seda leiame Dante, Shakespeare'i, Racine'i, Goethe enda loomingust. Tänapäeval Hofmannsthal'i juurest. Luuletaja ja targa algupärasus nagu küps vili. Aga üksnes nende" (Curtius 1972: 99). Ja ta võtab Goethe rikkuse kokku järgmiselt: "Dante, Shakespeare, Goethe — kolm suurkuju, kes täna meile tunduvad omavahel kummaliselt lähedastena. Igaüht neist — ja omal moel — võib vaadelda Lääne vaimumaaailma koondumisena ühteainsasse isiksusse. Viimati teostus selline traditsiooni keskendumine algupärasesse loomesse Goethe teostes... *Alanud lagunemisajastulõi Goethe positiivse ja universaalse teose...* [Minu kursiiv — *I. I.*] Ent kui Goethe esindab Lääne vaimumaaailma viimast keskendumist suurde indiviidi, siis on ta enam, midagi muud kui ainult saksa luuletaja. Teda tuleb mõista solidaarsuses Euroopa vaimupärandiga. Ta on ühes reas Homerose, Sophoklese, Platoni, Aristotelese, Vergiliuse, Dante, Shakespeare'iga. Teadvus asetatusest sellesse pärilusliini oli temas alati väga elav. Tema pieteet "isade" suhtes, tema ühendus eelneva maailma "väarikatega" ja minevikuvaimude kooriga, temapoolne "meistrite" riigi tunnustamine, mille kodanikuks ta ka iseennast arvas — see nii iseloomulik ja tähelepanuväärne joon tema vaimus omandab antud seostes sügavama tähenduse... Kas on Goethe viimane selles reas?" (Curtius 1972: 107.) Curtius ilmutas valmisolekut samasse ritta arvata austerlast Hofmannsthal'i. Elanuks ta Guilléni triloogia *Meie õhk* teostumiseni 1968. aastal, oleks ta tõenäoliselt ka kaasaegse hispaania klassiku hõlmanud sellesse suurde traditsiooni. Tahaksin rõhutada nimelt seda, sest Guillén on enam, midagi muud kui ainult hispaania luuletaja.

Kahtlemata võttis Guillén arvesse oma suuri eurooplastest eelkäijaid. *Pühenduses* leidub kolm poeetilist *Ääremärkust Goethele*. Neist kõige huvitavama pealkiri on *Põgus inimsus*: Guilléni kommentaar sureva Fausti hüüatusele: "Zum Augenblicke dürft'

Terviklik luule lagunemisajastul

ich sagen:/ Verweile doch, du bist so schön!”* (Goethe 1941: 472). Hispaanlane kinnitab oma usku iga silmapilgu “põgusasse inimsusse”. Ka ilma igavese elu kindluseta on ta valmis kohutumiseks viimse unustusega. Ometi on meil leebes stoilisuses luba järgida oma “püüdlust olla väärikalt inimene” (Guillén 1968: 1149). See on suurejooneline luuletus, mis juhatab meid otseteed guillénliku kosmovisiooni südamikku (Guillén 1968: 1148):

Lo humano efímero

Zum Augenblicke dürft' ich sagen:
Verweile doch, du bist so schön!

(*Faust*, 2, V, Grosser Vorhof des Palasts)

*Dure aún el momento que es la vida,
Sagrada así, ya desapareciendo,
Muriendo a cada instante
Sin ninguna aureola de infinito,
Sin promesa de fondos absolutos,
A través de momentos bellos, feos:
Siempre valiosos porque son reales
En ese más allá como un regalo
De la tierra, del agua, de la llama,
Del aire transparente,
O turbio, sofocante,
Regalo natural
—También quizá divino —
Con fuerza superior que se me impone
Para que sea yo quien la domine,
La sujete al nivel
De un equilibrio nuestro,
mi meseta de amor, de gratitud.
¿Eternidad de Elena?
Quiero lo humano efímero.*

---

*Ants Orase tõlkes: “siis tohiks kõnetada hetke:/ Kui veetlev oled!
Viibi veel!”

Põgus inimsus

Veel viivu püsigu hetk, mis on elu,
 püha, kaduv juba,
 iga silmapilk surev,
 vähimagi lõpmatuse-aupaisteta,
 ilma absoluutsete aluste töötuseta,
 läbi kaunite hetkede, koledate.
 Aina väärtuslike, on nad ju tõelised
 ses teises ilmas, nagu maa, vee, leegi,
 lüüme või ihmja, lämbe õhu kingitus,
 loomulik — vahest jumalikki — kingitus,
 kõrgema jõuna, mis minule peale tuleb,
 et valitseksin teda mina,
 et rõhuksin ta
 meie tasakaalu tasapinnaks,
 minu armastuse, tänu lavamaaks.
 Kas Helena igavik?
 Armastan põgusat inimsust.

Guillén ei jaga Goethega mitte ainult seda elulist jaatust, vaid ka visuaalse taju, valguse, õhu ja hingamise sümbolika, tervise ja "normaalsuse energia" (Reyese väljend) hurma. Nooruse, küpse ea ja vanaduse kogemused kajastuvad meeldejäädvalt mõlema luuletaja loomingus. Mõlemad usuvad, et isegi kõige põgusamad ja tühisemad elusündmused võivad pakkuda ainet humoristlikule või kaasatundvale juhuluuletusele: luulesõna tagab väärikuse. Neile on ühine uudishimu inimliku kooselu vastu kogu selle laias hargnevuses. Siinses kontekstis ei saa ma jätkata kõigi sarnasjoonte loetelu, siiski on kindel, et suur traditsioon, millest räägib Curtius, ei piirdu Guilléni jaoks Goethega. See läheb kaugemale tagasi Homerosse, Vergiliuse, Dante ja teiste juurde. Peatugem korra mõnedel viidetel Dantele: antud juhul võiksid need olla iseäranis valgustavad.

Hugo Friedrich juhtis tähelepanu tööigale, et *Ülemlaulu* struktuur on sarnaselt Baudelaire'i *Kurja lilledega* arhitektuuriline ja et arvude korrapära selles on peaaegu niisama range kui Dantel (Friedrich 1974: 149). Üsna selge, et veel enamgi kohaldatav

oleks see *Meie õhule; Ülemlaul*, alatiitliga *Elutunnistus* (Fe de vida), on üksnes selle esimene osa. (Ma ei saa siinkohal loobuda kõrvalepõikest. Kirjastuse "Vox" Hispaania keele üldise illustreeritud sõnaraamatu 1953. aasta väljaandest leidsin mõiste "fe de vida" järgmise definitsiooni: "eksistentsi jaatus ja selle lakamise eitus pädeva autoriteedi poolt". Ju siis aukartusest jätab enamik kriitikuid alapealkirja inglise keelde tõlkimata.)* Dante kuulsa varju manab Guillén ise esile *Meie õhu* teises motos (esimene on Vergiliuse *Aeneisest*): *Legato con amore in un volume/ ciò che per l'universo si squaderna*. [Armastusega seotud ühte köitesse,/ mida sirvib kõiksus.] Guilléni poeetilise temperamendiga vastavuses pärineb see tsitaat *Paradiisist*. Tema teise raamatu *Karje/Ajaloo aeg* (Clamor/Tiempo de Historia) "Sissejuhatuses" leiame veel ühe moto *Paradiisist*: *Come letizia per pupilla viva*. [Nagu rõõm läbi elava silmatera.] *Meie õhu* kõrgelestatud ülesannet lõpetades, lisanud sellele veel kolmanda osa, *Pühendus/Elude kohtumine* (Homenaje/Reunión de vidas), näib Guillén soovinuvat osutada samas ka olemuslikele erinevustele oma triloogia ja *Jumaliku komöödia* struktuuris. Ta alustab *Ja teiste luuletuste* osa *Ääremärkusi Meie õhule* järgmiste sõnadega Wallace Stevensi raamatust *The Necessary Angel*: "Taeva ja põrgu suured poemid on kirjutatud; maa suur poem tuleb alles luua" (Guillén 1973: 324).

Oleme lühidalt vaadelnud, kuidas Guillén seob oma luulet suurte eelkäijatega Euroopa kirjandusest, Dante ja Goethega. Tõepoolest toetub kogu *Meie õhk* viidete ja motode kaudu mineviku ja oleviku maailmakirjandusele; nagu võiski eeldada, moodustab hispaania kirjandus sellest lõviosa. Lisaks arvukatele eri autoritele pühendatud *Ääremärkustele* — millest osa on poleemilisedki enesemääratlused — sisaldavad *Pühendus* ning *Ja teisi luuletusi* sarja "variatsioone" ehk tõlkeid hämmastavalt paljudelt luuletajatelt. Loetlen vaid mõningaid: Cavalcanti, Tasso, Shakespeare, Angelus Silesius, Wordsworth, Hölderlin, Leopardi, Hugo, Basho, Rimbaud, Mallarmé, Whitman, Santayana, Yeats, Claudel,

---

*Ivar Ivask juhtis kord mu tähelepanu sellele, et *fe de vida* võib olmekeeles tähendada ka "elukohatõendit", niisiis näib temaga arutatud eesti vaste *Elutunnistus* selle sõnaühendi võimalusterikkusele vist küll parimini vastavat. A. K.

Valéry, Rilke, Wallace Stevens, Supervielle, Pound, Pessoa, Montale, Ungaretti...

Guilléni seesugused kirjandushuvivid võiksid jätta mulje temast kui pigem akadeemilisest, aleksandrialikust luuletajast, kes kogeb elu teatud vahemaa tagant. See pole tõsi. Õige küll, ta on olnud kirglik lugeja, osalt ka elukutsest tingituna: suurema osa oma elust on ta tõlgendanud kirjandust. Tema paljudele autoritele pühendatud *Ääremärkuste* ja tõlgete üllatav elavus lähtub aga nimelt sellest, et *need seostuvad alati Guilléni kui luuletaja põhiküsimustega*. Ehk teisisõnu: tema autorivalik ja tekstid lubavad meil paremini mõista tema enda luulet. Kirgliku vestleja Guilléni jaoks muutuvad isegi kujutluslikud vestlused mineviku autoritega pingestatud dialoogiks ja vaidluseks. Nii lõpetab Juan Ruizile, Hita ülempreestriile pühendatud luuletuse iseloomulik stroof (Guilléni 1968: 1211):

*Todo el libro conduce sin cesar hacia el hombre.
Juan Ruiz es algo más que el hueco de ese nombre.
¡Tan persona se afirma! No me consolaré
De nunca haber tomado con aquel Ruiz café.*

Kogu ta teos on inimese juurde juhataja.
Juan Ruiz on rohkem kui oma nime õõnes kaja.
Mis isiksus temas! Ses, et koos tolle Ruiziga
ma kohvikus istunud pole, ei miski mind lohuta.

Neis kirjanikest ja kirjandusest inspireeritud luuletustes sisaldub seeга tõeline erutus, vastse avastuse tunnus. Guilléni armastab raamatuid, ent samas ei häiri teda toore elu tung väärtuslike köidete vahele aukartuseta "õpetatud koi" näol, kelle poole ta pöördub järgmise apostroofiga (Guilléni 1968: 986):

Polilla
*Docta polilla dibujante
Que ornamentas el gran infolio
Con bien profundizadas curvas
—Oh latín de San Isidoro—
Y minando muchos renglones*

*Sin más que arabescos viciosos
—Capricho por sinuosidad —
Ilustras saber y decoro:
Eres en tus juegos mortales
La invasión de vida que adoro.*

Koi

Sa, joonestaja, õpetatud koi,
kes uurdeid suurde folianti ajad,
vead salajooni kaunikurvilisi —
kuis püha Isidorus omal ajal
keelt voolis ladina —, ei muu
kui pahelise arabeski varal —
ja käänulise tuju toel — sa tead
nii tarkust kui ka kõlblust õpetada:
sind jumaldan su mängus surelikus,
sa, elu enda sissetungi rada.

Nõnda siis elavad neil luulelehekülgedel loomuliku sarmiga koos luuletaja ja kriitik.

1974. aasta perspektiivist vaadates on raske aru saada, kuidas Hugo Friedrichi suurusjärku õpetlane sai *Ülemlaulu* nii erapoolikult tõlgendada. Tema raamatus *Moodsa lüürika struktuur* loeme nimelt järgnevat tõdemust: "Vaid üks on eksimatult kindel: loomuliku humaansuse puudumine. (Loomulik humaansus ilmneb Guilléni luules tooniandvamalt pärast 1957. aastat.)" (Friedrich 1974: 151.) Sealjuures imetleb Friedrich Guilléni vägagi, paigutades ta samasse rühma Mallarmé ja Valéryga. Guilléni oma moodsa luule pigem kitsasse skeemi mahutada püüdes keskendub ta ometi liigselt teatud abstraktsetele joontele — mis on tõesti olemas, kuid valitsevad üksnes *Ülemlaulu* kahes esimeses väljaandes (1928 ja 1936). 1945. ja 1950. aasta laiendatud väljaannetes avardub temaatiline ja stilistiline diapaseon tunduvalt: sisse tulevad võitlus, pagulus, surm. Ent kas ei leidu juba *Ülemlaulu* esimesteski väljaannetes klassikalise tasakaalu tihendatud seemneid, teatud terviklikku luulet (Guilléni väljend), mis seejärel kulmineerub *Meie õhu* teostuses? Tsiteerigem autorit ennast: "Terviklik luule! Me tunneme selle lätet: kogu inimene koos tema

kujutluse ja südame kogu tormlemisega. Individuaalne ja üldine luule, eeleogia ja satiir, ülemlaul ja karje, pedantide needmistest hoolimata" (Guillén 1969: 104–105).

Väärrib mitmeti tähelepanu, et Guillén pani oma "suurele poeemile maast" pealkirjaks *Meie õhk* — kus "meie õhk" assotsieerub *Meie Isa palve* "meie [igapäevase] leivaga" —, sellal kui näiteks Pablo Neruda nimetas oma "suure poeemi" otsesemalt *Viibimiseks maa peal*. Ent õhk teeb võimalikuks elu ja inimsõna. Nii võib luuletaja hääli ühtmoodi väljendada rõõmu ülemlaule, nõrdimuskarjet ning imetlevat pühendust: *Ülemlaul, Karje, Pühendus*. Õhu kui oma elemendi eelistus tuleneb ka asjaolust, et õhk on läbipaistev ja kerge. Guillénil omandab see sümboli tähenduse: harva on tema luule hämar või hermeetiline. Ta toob lugejani avara gamma meetrumeid, vorme ja toone. *Meie õhu* võib avada mis tahes leheküljel, ja olgu see *trébol* (ristikhein) — guillénlik vaste haikule ja epigrammile —, elegantne deetsim, sonett, romanss või pikem vabavärsiline meditatiivne luuletus, peaaegu kindlasti ilmub igas tekstis luuletaja helendava sõnumi tuum. Kujudid, sümbolid ja motiivid kulgevad omal kindlal viisil läbi *Meie õhu* ja võiks lisada, ka läbi *Ja teiste luuletuste*.

Suur enesedistsipliin ja viimistletud vormide otsing, mis olid Guillénile omased juba tema varajases luules, on osutunud luuletajale tõhusaks toeks läbi tema hilisema loome ajastul, mida, vastupidi, märgivad vormiline ja kõlbeline lagunemine, hermeetistlikud katsetused ja sürrealistlikud eksperimendid. Aina kasvava küpsusega ja kogemusega on ta lasknud oma sõnavõrke ikka sügavamale elu sogaesse vette, mitte üksnes vaiksevoolulistes selgetesse ojadesse. Alati — ja mitte vaid paguluses — on ta olnud suur reisija ja kõige erinevamate inimeste sõber. Tema kustutamatu janu eluseikade järele, kaasa arvatud anekdoodid ja ajuti loomuvastasuski, võiks lasta temas näha pigem romaani- või näitekirjanikku kui peenendatud vaoshoituse luuletajat, kellena teda taoti endiselt mõistakse. Tal on oivalist pilku inimkomöödia haaramiseks, ja ta vaatleb seda lembuse ja irooniaga. Nagu ta ise mitmel puhul on öelnud, jumaldab ta normaalset elu, kuid see on nii tavatu energia ja intensiivsusega elatud normaalne elu, et normaalne muundub universaalselt kehtivaks kunstiks. Seesugu-

ne jõuline vitaalsus meenutab veel kord Goethet, samuti Puškinit. Seda leidub vähestel tema kaasaegseist.

Meie õhus ning Ja teistes luuletustes peegeldub enam kui pool sajandit, 1919. aastast 1972. aastani, või — kui arvesse võtta, et luuletaja mälestused küünivad sajandi algusaastatesse — rohkem kui seitsekümmend aastat. Ta kirjutas oma tunnustatud esikraamatu 26-aastaselt, ja viimane avaldatud raamat valmis 80-ndate eluaastate hakul. Oma koguteosest on ta välja jätnud *Kastiilia luuletused* (1968) ja *Itaalia süüdi* (1964, 1968). Samasuguse süüdi võiks hõlpsasti koostada tema Prantsusmaast inspireeritud luuletustest. Hiljuti tegi Justina Ruiz de Conde valimiku Ameerika-ainelistest luuletustest, kommenteerides neid *Jorge Guilléni Ameerika Ülemlaulus. Looduslugu* (1960) sisaldab floorale ja faunale pühendatud luuletusi. Kahtlemata kujuneb Guilléni avar loomine edaspidi lätteks muudelegi temaatilistele valimikele. Näiteks võiks kodusõjast ja selle järelmitest ajendatud luuletuste valik üllatada mõndagi nooremat kriitikut, kes küllap pole tähele pannud Guilléni luule poliitilist, kohati üliägedaltki satiirilist külge (meenutagem luuletusi “Pérezí võim” ja “Koduvanik”).

XX sajandi luule iseloomustamiseks kõige sagedamini kasutatud märksõnad on “ängistus”, “ahastus”, “raev”, “absurd”, “eitus”, “tähendusetus”. Küsitavad positiivsed väärtused mõnedel autoritel on pigem tähistanud joondumist kas parem- või pahempoolsuse jäiga ideoloogia järgi, pöördumist religioosse dogmaatika poole, isikliku mütoloogia loomist või taandumist kõigest sellest puhtasse idüllli. Guilléni luule üllatab rohkem kui üht lugejat oma jõulise selgusega ja elulise terviklikkusega. Vahest on aga huvitav lisada, et Guilléni jõud ei toetu mingile kehtivale ideoloogiale või religioonile ega mitte ka müüdile (kuigi dialoog kõigi kolmega läbib kogu tema luulet). Tema ülimalt isiklik lahendus kuulub hispaania individualistile — võiksime öelda, integralistile —, kes teostab oma nägemust vastu ajavoolu. Mitte mingisugune rühmitus ega “ism” ei saa teda kuulutada omaks, kuigi tema juured asuvad kindlalt konkreetses ajas, ruumis ja põlvkonnas.

Ta on põhiliselt liberaalne humanist: kirgas, sõltumatu ja tasa-kaalukas. Humanist, kelle elujaatus ja inimväärikuse kinnitus ei ole vormunud mingi ideoloogia, dogma või müstitsismi kannul, kriitilise sõltumatuse arvel. See on eitusest eraldatud jaatus. Gui-

lléni jaoks on kooselus ligimestega, loodusega, kirjanduse ja kultuuriga piisavalt positiivset väärtust, et mitte mõista elu ja kunsti piinana. Nagu Curtiust tsiteerides varem juba mainisime, suurtes loojates ei välista algupärasus ja traditsioon teineteist. Sedasama võib öelda Guilléni kohta. Kõige ebatavalisem Guillénis kui inimeses ja luuletajas on tema kõigile ja kõigele avatud tähelepanu intensiivsus, siirus, mis ei juhi teda eales dogmatiseerimisele või süstematiseerimisele, vaid jääb läbipaistvaks nagu meid ümbritsev õhk. Või kui kasutada veel üht Guilléni enda lemmikkujundit, läbipaistvaks nagu puhtaks pestud klaas, mis ei häiri vaadet. Teadmata kindlalt, mis eelneb ja mis järgneb inimesele, Guillén ei ahasta, vaid nimelt võtab omaks ja pühitseb seda inimlikku piiratud. Kahtlemata seisneb tema keskendunud nägemuse kõlbeline jõud stoilises rahus. Siin jätkab ta muistset rooma ja hispaania traditsiooni. Missugune teine XX sajandi luuletaja võtnuks oma koguteosele deviisiks Vergiliuse sõnad: "Hoc coeli spirabile lumen"? Lubatagu mul tsiteerida luuletaja kirja, kus ta jutustab oma kohtumisest mainitud värsiga: "Vergilius oma *Aeneise* III laulus ütleb: "Hoc coeli spirabile lumen" või, nagu see värss kõlaks tõlkes, "see taeva hingatav valgus". Kas pole see kogu minu luule keskpunkt?" (Guillén 1965.) Päril kindlasti on.*

Kirjandus

Accent. 1954. Summer

Curtius, E. R. 1972. *Ensayos críticos sobre la literatura europea*. Barcelona

Friedrich, H. 1974. *The Structure of Modern Poetry*. Evanston

Goethe, J. W. 1941. *Gesamtausgabe*. Leipzig

Guillén, J. 1965. Isiklik kiri (6. VIII) käesoleva essee autorile.

Guillén, J. 1968. *Aire nuestro*. Milano

Guillén, J. 1969. *El argumento de la obra*. Barcelona

Guillén, J. 1973. *Y otros poemas*. Buenos Aires

Hofmannsthal, H. v. 1959. *Aufzeichnungen*. Frankfurt

---

*Akadeemias (nr 9, 1989, lk 1909–1911) on avaldatud kolm Jorge Guilléni "Ääremärkust": "Esimesele Moosese raamatule", "Evangeliiumidele" ja "Ühele Apokriiva-raamatule". *Toim.*

SEALPOOL

Jorge Guillén

Tõlkinud Jüri Talvet

(Hing kehasse tagasi pöördub,
Suundub silmadesse ja pörkub.)
Valgus! Kogu mu olemuse
See hõivab. Nõutus!

Veel puutetu, piirdetu,
Ümbritseb aeg... Hääled
Murravad sisse. Nad kepslevad
Mööda õrnuseks saanud päikse

Aotava kiire ei veel
Teravat, pigem ihmjaks
Olekuks valmis
Kollast pinda,

Sellal kui ilmutavad
Ennast kõik püsivused,
Mis asjusse asudes,
Mu piirdeks on, keskenduseks!

Más allá.

Kaost kas oligi? Oma lättest
Väga kaugel, mu ette säeb
Läbi valguse õhina
Piiskade jahedust. Päev!

Kindlus levib,
Paisub, peale tuleb.
Annab kaalu hiilgus
Aimatud hommikule.

Ja hommik väreldes
Raskub silmade võrkel,
Mis nägema küünivad taas
Ebatavalist kõike.

Läbi juurdunud sajandite
Sellele minutile
Kõik koondub: minu oma,
Igavikuline.

Ja üle hetkede,
Mis mööduvad peatumata,
Ma päästmast olevikku — hõljel
Igavikku — ei lakka.

Voolab veri, väärarmatu
Aplusega voolab.
Pimesi korjan kokku
Saatust: tahan olla.

Olla, ei muud. Ja aitab.
Õnn on nii täiuslik.
Vaikuses olemuseks
Täpselt sulab see viiv!

Sealpool

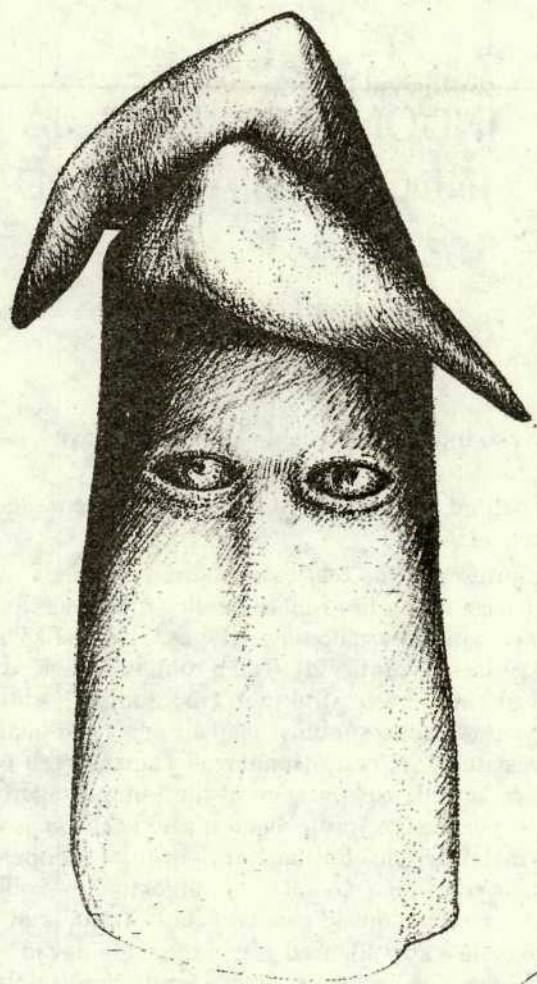
Juhuste segasummas
Alludes ainumaile,
Ilmuda sajanditest
Kerkida oleva laineil,

Ja ühtida vältimatult
Veel visama heliga:
Mere enda sõna,
Jaa, jaa, jaa!

Kõik teadustab mulle,
Ilmaks saanu, alistaja,
Oma julgust olla
Tõesti tõene, võidukana.

Olen, enam veel, kohal olen.
Hingan. Õhk, sügavust kandev.
Välja mõtleb tõelus mind, tema
Legend olen ma. *Salve!*

JK. 89.

Ilmar Kruusamäe. TIMUKASTUUDIO. II
(1989)

INDONEESIA KEEL JA INDONEESIA KEELED

Ülo Sirk

Kui tugevasti Indoneesia keeled üksteisest erinevad, mis on oma-
pärast nende struktuuris (tüpoloogias)?

Nagu öeldud, eristuvad Indoneesias järsult austroneesia keeled
ja paapua keeled.

Ettekujutuse *paapua keelte* struktuurist võib anda jaapani keel,
palju sarnasust on ka türgi-tatari keeltega (paapua keeltes ei ole
aga üldiselt vokaalharmoniat ega possessiivsufikseid; paiguti
esinevad possessiivprefiksud). Tuleb rõhutada, et need võrdlused
puudutavad ainult keele struktuuri (tüpoloogiat), mitte keelesu-
gulust (paapua keelte sugulust jaapani ega türgi-tatari keeltega
ei ole avastatud). Kõlalt meenutavad jaapani keelt eriti põhja-
halmahaera keeled, kus peaaegu ei ole kinnisi silpe. Tavaliselt
asetseb paapua keeltes (mitte aga ternaate keeles, mis on allunud
tugevale malai mõjule) finiiitne verbivorm lause lõpus, ja tüüpi-
line sõnajärjestus on *S-O-V* (*S* — subjekt; *O* — objekt; *V* —
verb). Enamasti puuduvad paapua keeltes (mitte küll põhja-hal-
maheera keeltes) kõrvallaused ja nende aset täidavad "gerundiiv-
sed" lauselühendid, milles kasutatakse mittefiniitsed verbivormid
väljendavad mitmesuguseid tegevustevahelisi aja-, tingimuslikke,
põhjuslikke jm suhteid. Jaapani ja türgi-tatari keeltest erinevalt
on paapua, sh põhja-halmahaera keeltes laialdaselt levinud ver-
bi kaheisikuline, subjekt-objektiline pööramine. Samuti nendest
keeltest erinevalt tehakse väga paljudes paapua keeltes (ka põhja-
halmahaera rühmas) 3. isiku asesõnades ning pööramisafiksites

---

Algus eelmises numbris.

vahet inimese ja mitteinimese, inimese kategoorias mees- ja naissoo vahel. Selle kõige tõttu on verbi morfoloogia paapua keeltes harilikult keeruline.

Paapua keeltele on iseloomulik arvsõnade vähesus. Uus-Ginea keeltes on arvsõnu tavaliselt ainult kolmeni, harvem neljani; viie tähistamiseks pruugitakse väljendit "üks käsi", arvu 20 märgib "üks inimene" jne. Põhja-halmaheera keeltes on arvsõnad küll arenenud, aga isegi mitu esimese kümnendi arvsõna on austroneesia keeltest laenatud; loendussüsteem on seal detsimaalne nagu austroneesia keelteski.

Austroneesia keeli iseloomustada mõne enam tuntud keelega võrdlemise teel on raskem.

Erinevalt paapua keelest on sugude eristamine isegi 3. isiku asesõnas austroneesia keeltele täiesti võõras. Neile on võõras ka sõnajärjestus *S-O-V*; levinud skeemid, millest esimene arhailisem, on *V-O-S* ja *S-V-O*.

Foneetika on austroneesia keeltes tavaliselt üsna lihtne: foneeme on umbes keskmine hulk või alla selle, konsonandiühendeid ei ole palju või nad isegi puuduvad. Paljudes Indoneesia lääneosa keeltes (ka indoneesia keeles) ei täida sõnarõhk tähendust eristavat funktsiooni, aga olukord on teistsugune näiteks lõuna-sulavesi keeltes.

Grammatikas on austroneesia keelte rühmades palju mitmekesisust.

Lahkuminekuid on eriti verbi morfoloogias. Põhja- ja lääneaustroneesia keeltes on tavaliselt väga arenenud tegumood: aktiiv ja passiiv, sageli mitu passiivi tüüpi. Neis keeltes ei ole passiiv aktiivi suhtes midagi teisejärgulist: passiivi tarvitatakse vähemalt niisama tihti kui aktiivi ja paradigmas moodustub sekundaarselt sageli just aktiivivorm. Malai rühma keeltes on sihilise verbi (sünteesilised) vormid järgmised:

1) nullvorm (nt malai *tulis* ühendis *saya tulis* 'kirjutatakse minu poolt, ma kirjutatan'; kasutatakse ka imperatiivina: malai *Tulis!* 'Kirjuta!');

2) passiiv, sageli 2–3 passiivivormi, mis erinevad tähendusvarjunditelt ja mõnes keeles ka süntaktiliselt; malai keeles: *ditulis* 'kirjutatav või kirjutatud olema' (kas 3. isiku poolt või tegijale

vihjamata), *tértulis* '(valmis) kirjutatud saama' (mis tahes isiku poolt)⁴;

3) aktiiv (malai *měnulis* 'kirjutama').

Lõuna-sulavesi keeltes on nullvormi asemel isikuliste vormide paradigma, näiteks buugi keeles: *uwúki*² 'minu poolt kirjutatakse, ma kirjutan', *muwúki*² 'sa kirjutad, te kirjutate', *naúki*² 'ta kirjutab, nad kirjutavad' jne. Isikulistele vormidele ja aktiivivormidele võib lisanduda objekti märkiv asesõnaline morfeem, nii et pööramine on subjekt-objektiline (näiteid buugi keelest vt allpool seoses süntaksiga).

Verbi ajad on austroneesia keeltes tavaliselt vähe arenenud. Üldiselt pole neile keeltele iseloomulik vahetegemine niivõrd oleviku, mineviku ja tuleviku kui kahe kõneviisi — reaalse ja irreaalse, javanistide grammatikaterminoloogias areaalse — vahel. Esimene tähistab tegevust, mis toimub või on toimunud (vahet tehakse ainult vajaduse korral ning siis abisõnade varal), teine tegevust, mis peaks toimuma tulevikus, mida peetakse võimalikuks, soovitavaks või vajalikuks jne. Sageli siiski eristatakse tulevikku oletatavast tegevusest. Malai keeles küll irreaalis puudub, aga tulevikku väljendatakse analüütiliste vormidega, nt *akan ditulis* 'will be written'. Nii on malai (ühtlasi indoneesia) keele ajavormide paradigma eesti keele oma suhtes vastupidise ehitusega: olevikku ja minevikku grammatiliselt ei eristata, küll eristatakse "olevik-minevikust" tulevikku.

Austroneesia keelte morfoloogia on enamasti küllalt reeglipärane. Malai keel on selles keelkonnas üks morfoloogiliselt kõige regulaarsemaid. Enam ebareeglipärasust näeme kesk- ja ida-austroneesia keeltes, kus sageli eristub mitu pöördkonda ja esineb ebareeglipäraselt muutuvaid ("tugevaid") verbe. Näiteks timori

---

⁴Nii on malai ning indoneesia keeles viga ütelda *ditulis oleh saya* (*oleh* — passiivkonstruktsioonis tegijat märkiv eessõna, vrd inglise *by*); tähenduses 'kirjutatakse minu poolt' tuleb kasutada nullvormi (*saya tulis*). Seevastu *tértulis oleh saya* 'on minu poolt kirjutatud' on lubatud. Selletaolised piirangud on ka uus-jaava keeles ja lõuna-sulavesi keeles. Mitmes Jaava piirkonna keeles (sunda, maduura, bali) neid aga ei ole, sellepärast eksitakse antud reegli vastu sageli ka indoneesia keelt kõneldes.

keeles on 'ma tulen' *au aum*, aga 'ta tuleb' *in nem*, 'te tulete' *hi aim*.

Nimisõna on grammatiliselt lihtsam kui verb. Üldiselt ta ei käändu. Vähestes keeltes eksisteerivad mõnevõrra semiidi-ha-miidi grammatikat meenutavad nimisõna staatused: *status liber* ja *status annexus* (mõnes keeles, nagu niasi, ei ole ühe staatuse vorm alati teise järgi ennustatav). Nimisõna süntaktilisi suhteid antakse edasi peamiselt eessõnadega ning muude prepositiivsete näitajatega, kesk- ja ida-austroneesia keeltes osaliselt tagasõnadega.

Üsna laialt on levinud arvamus, et indoneesia keeles väljendatakse mitmust nimisõna kordamise (reduplitseerimise) teel, mida võib kirjas märkida numbriga 2 sõna järel, näiteks: *rumah* 'maja' — *rumah-rumah* (*rumah2*) 'majad'. See ei ole täpne. Enamikus austroneesia keeltest, ka malai keeles, ei ole nimisõnal grammatilist kategooriat, mis vastaks Euroopa keelte arvukategooriale. Reduplitseeritud nimisõna ei väljenda korrektses malai (indoneesia) keeles mitmust euroopa mõistes, vaid mitmekesisust (mis tahes tunnuse järgi, sageli ka lihtsalt hajali asetsemist, eriaegsust jne). Nii oleks viga kasutada vormi *rumah-rumah* majade kohta, mida vaadeldakse kogumina, mingis sçoses lähedastena, või tähenduses 'majad üldse'. Neil juhtudel tuleb läbi ajada vormiga *rumah*. Tõsi, Euroopa keelte mõjul kasutatakse indoneesia keeles, eriti tõlgetes, reduplitseeritud vormi pahatihti siiski mitmuse tähenduses. 1972. a vastuvõetud uues indoneesia ortograafias ei ole numbri 2 tarvitamine reduplikatsiooni märkimiseks enam lubatud: reduplitseeritud sõna tuleb kaks korda välja kirjutada. Muidugi teenib see reegel eesmärki piirata reduplikatsiooni kuritarvitamist.

Teistes Indoneesia keeltes on sõnade reduplitseerimine vähem levinud kui malai keeles.

Austroneesia keeltes (üks väheseid erandeid on jaava, nii vana kui uus-jaava keel) eristatakse enamasti ainsust ja mitmust isikulist esesõnades. Mõnedes keeltes on verbil n-õ ainsuslikud ja mitmuslikud vormid. Näiteks sangiri keeles tähendab *ku²kang* 'sööb', aga kui jutt on sellest, et mitu inimest sööb koos, kusjuures kõneleja vaatleb seda ühtse tegevusena, kasutatakse sama vormi. Rääkides sellest, et mitu inimest sööb eraldi või eri ae-

gadel, tuleb kasutada vormi *měmpahungkang*. Viimane on vastu võetav ka juhul, kui rääkides koossöömises peab kõneleja silmas iga üksiku sööja tegevust. Niisiis tehakse sangiri keeles tegelikult vahet tegevuste, mitte nende subjektide ainsuse ja paljususe vahel. Sunda keeles saab tegevuste paljusust väljendada isegi eesõnaga introductseeritavates sõnaühendites, näiteks: *ka Bandung* 'Bandungisse' (kui juttu on sellest, et sinna läheb üks inimene või mitu koos), *ka B-ar-andung* 'id.' (kui Bandungisse läheb mitu inimest eraldi).

Austroneesia keeltes on väga levinud possessiivsufiks, nt malai keeles: *rumahku* 'minu maja(d)', *rumahmu* 'sinu maja(d)', *rumahnya* 'tema (või ka: nende) maja(d)'. Paljudes keskjäida-austroneesia keeltes, kus tehakse vahet ärandatamatu ja ärandatava omanduse vahel, kasutatakse nimisõnale liidetud possessiivsufikseid ainult ärandatamatu omandi märkimiseks. Näiteks fordaata keeles: *wari-ng* 'minu vend', *wari-n* 'tema vend', aga *ning vavu* 'minu siga', *ni vavu* 'tema siga' (*ning, ni* — prepositiivsed possessiivsed asesõnad). Mõnedes keeltes neid sõnu, mis on ühitatavad possessiivsufiksiga, ilma selleta ei pruugitaagi: näiteks mõistet 'vend üldse' tuleb fordaata keeles väljendada ühendiga *tomat-isa wari-n*, morfeemide kaupa: inimene-üks vend-tema (oma), s.o 'kellegi vend'. Lääne-austroneesia keeltes (muide üldiselt ka paapua keeltes) ei ole omandusvormide grammatilist eristamist.

Palju mitmekesisust näeme austroneesia keelte süntaksis. Valdavalt lausetüüpi võib pidada nominatiivseks. Mõnes keeles, eriti Sulawesi saarel, kohtame ergatiivsuse tunnuseid: nendes keeltes märgib postpositiivne asesõnaline morfeem seoses sihitu verbiga tegevuse subjekti, aga seoses sihilise verbiga objekti. Näiteks buugi keeles on tähenduses 'nägema' kasutusel sihitu verb *makkita* ja sihiline verb, mille aktiivi vorm on *mmíta*. *Makkítai* tähendab 'ta näeb, nad näevad' (viitab võimele näha või millegi nägemisele, mida kõneleja ei pea vajalikuks täpsustada). *Mmítai* tähendab 'teda (neid, seda) nägema'. Morfeemi *-i* lisamisega isikulisele vormile tekivad vormid: *úttai* 'näen teda (neid, seda)', *muúttai* 'näed teda (neid, seda)', *naúttai* 'näeb teda (neid, seda)' jne.

Mitmes austroneesia keeles — mitte küll malai keeles — näeme iseärasusi eitavas kõnes. Buugi keeles märgitakse eitussõ-

na järel teatud juhtudel subjekti isikut teisiti kui jaatavas lauses, nt *makkítai* 'näeb, näevad', *de' nakkíta* '(ta, nad) ei näe' (*de'* — eitussõna; sõnas *nakkíta* on prepositiivne 3. isiku näitaja *na-* verbi tuletusprefiksiga kontraheerunud). Mõnes keeles (näiteks sangiri) kasutatakse eitavas lauses täiesti erilisi verbivorme.

*

Lõpuks vaatleme väikest teksti malai, buugi ja timori keeles. See on katkend Johannese evangeeliumist (3. 8), mis Uue Testamendi 1989. a ilmunud eestikeelses tõlkes kõlab järgmiselt:

Tuul puhub, kuhu ta tahab, ja sa kuuled ta häält, kuid ei tea, kust ta tuleb ja kuhu läheb.

Malai keel. Katkend malaikeelsest Uuest Testamendist, mis on välja antud Londonis 1949. a⁵:

Ada pun angin itu bertiup barang ka-mana di-kêhëndaki-nya, dan bunyi-nya êngkau dengar, têtapi tiada êngkau tahu dari mana datang-nya dan ka-mana pèrgi-nya.

Reaaluses tõlkes⁶:

Mis puutub tuulesse see puhub ükskõik *eessõna* (*kuhu?*)-kus temapoolt-soovitakse, ja tema-häält sina kuuled, aga ei sina tea *eessõna* (*kust?*) kus tema-tulemine ja *eessõna* (*kuhu?*)-kus tema-minemine.

Kuigi raamat, kust katkend on võetud, orienteerub malai klassikalise kirjakeele normidele, võiks toodud tekstilõik minimaalse korrektsiooni puhul esindada kaasaegset indoneesia kirjakeelt. Mõnevõrra arhailisena tundub väljend *barang ka-mana di-kêhëndaki-nya* 'kuhu ta iganes soovib'. Indoneesia keeles oleks seda lõpetav sõna *de-kêhëndaki-nya* (passiivivorm, millele on lisatud antud juhul tegijat märkiv possessiiv-sufiks *-nya*) parem asendada määrsõnalise tuletisega *sêsuka-sukanya* '(tema) oma suva järgi'. *Tiada êngkau tahu* 'ei sa tea' asemel oleks

⁵*Kitab Pêrjanjian Baharu sêrta dêngan Kitab Zabur* (London: The British and Foreign Bible Society, 1949).

⁶Reaalustes tõlgetes on sidekriipsuga ühendatud sõnad, millele originaalis vastavad graafilised lõigud "sõnavahest sõnavaheni". 3. isiku possessiiv-sufiksit tähistatakse sõnaga "tema" (pluss sidekriips) põhisõna ees.

kaasaegses indoneesia keeles parem ütelda *engkau* (või: *kau*) *tidak tahu* 'sa ei tea'.

Tähelepanu vääriavad possessiivsufiksi abil substantiveeritud verbid: *datang-nya* 'tema tulek', *pergi-nya* 'tema minek'. Selline konstruksioon on ka kaasaegses indoneesia keeles laialdaselt kasutusel.

See tekst on kirjutatud Briti Malaiias kasutusel olnud ortograafias, kus täht *ě* tähistas nõrka švaa-talist vokaali [ə]. Kaasajal ei kasutata seda tähte üldiselt ei Indoneesias ega Malaisias (välja arvatud õppetekstides), harilikult kirjutatakse selle asemel *e*. Sidekriipsu pruugitakse kaasajal nii Indoneesias kui Malaisias tavakohaselt ainult sõnakorduse osiste vahel; kõik afiksud kirjutatakse baasiga kokku ja eessõnad lahku (*dikěhěndaki-nya* asemel kirjutatakse nüüd *dikehendakinya* ja *ka-mana* 'kuhu' asemel *ke mana*). *Adapun* 'mis puutub...' kirjutatakse nüüd kokku.

Buugi keel. Katkend selle keele esimese uurija, hollandi misjonärist lingvisti B. F. Matthese tõlgitud Johannese evangeeliumist⁷ (originaal buugi-makassari kirjas; siin kasutatud transkriptsioonis tähendab *ng* [ŋ]; *ngng* — [ŋ:] (pikk); ? — larüngaalklusiili; *ě* — [ə]; ' — rõhk):

Sabá'na ía angingngé mmirimúí kėgi-kėgi maelo²múí lláo, nariengkalíngai unínna, íakía máu sitáu de² naíssěng, ppóle kėgitu angingngé íarega llókka kėgitu angingngé.

Reaaluses tõlkes:

Sest mis puutub tuulesse puhub-üha-ta kus-ta-kus-ta tahab-ainult-ta minna, ja-on-kuulda-ta tema-hää, aga iialgi ükski-inimene ei ta-tea tuleb (kust?) kus-ta-mainitud tuul või läheb kus-ta-mainitud tuul.

Matthese tõlge on võrdlemisi vaba. Viimases fraasis on ta korranud ühendit *angingngé* (*anging* 'tuul' postpositiivse artikliga *-e*), kuigi buugi keeles oleks võinud kasutada possessiivsufiksiga substantiveeritud verbe samuti kui malai keeles (*ppoléna* 'tema tulek (kust?)', *llokána* 'tema minek').

Eespool oli juttu isikut tähistavate asesõnaliste morfeemide kasutamisest buugi keeles. Toodud tekstis tähistab 3. isiku näitaja *-i* enamasti tegevuse või seisundi subjekti, aga ühendis *nariengkalíngai*, mille põhiosa *riengkalínga* on sibilise verbi (tüvega *-engkalínga* 'kuulma')

⁷*Het Evangelie van Johannes in het Boegineesch vertaald door Dr. B. F. Matthes* (pealkiri on buugi keeles) (Amsterdam: Wed. J. Ellerman, 1874).

passiivivorm (*na-* on antud juhul sidesõna 'ja', mis kirjutatakse järgneva sõnaga kokku) märgib *-i* tegevuse 'kuulma' objekti ning ühtlasi seisundi 'kuuldav olema' subjekti. Buugi keeles kasutatakse 3. isiku näitajat väga tihti ka siis, kui lauses on sama denotaadiga nimisõna (*nariengkalingai angingnge*: mõlemad allakriipsutatud lõigud osutavad ühele ja samale esemele). Malai keelele on nimisõnade "dubleerimine" lauses asesõnaliste morfeemidega võõras.

Buugi keeles liituvad verbiga sageli mitmesugused mitteasesõnalised morfeemid. Siintoodud tekstis näeme morfeemi *-mu* ('ainult' või 'üha, ühtepanu'), mis võtab rõhu enda peale. Isiku näitaja järgneb sellisele morfeemile: *mmirimmú* 'ta üha puhub', *maelo'mú* 'ta ainult tahab'.

Erinevalt malai keelest on buugi keeles artikkel, mida funktsioonidelt võib võrrelda näiteks inglise keele määrava artikliga. Buugi artikkel *-e* on postpositiivne. Konsonandi järel (nagu ühendis *angingngé*) võtab ta reeglina rõhu enda peale.

Huvi pakub ühend *kégitu*. Selle lõpposa moodustab asesõnaline element *-tu* 'mainitud', mis pole loogiliselt seotud mitte ühendi algosaga, vaid järgneva sõnaga või ühendiga (antud juhul *angingngé* ('see tuul')). Tavapäraselt ei liitu *-tu* mitte sellele sõnale, mida ta määrab, vaid eelnevale; *-tu* ei saa aga alustada lauset ja vajaduse korral asetatakse tema ette semantiliselt tühi tugimorfeem *ía-* (*Íatu angingngé... 'Mainitud tuul...'*). *Kégi* (mida näeme ka reduplikatsioonis *kégi-kégi*) koosneb tüvest *ke*, mis annab edasi tähendust 'kus~kuhu~kust', küsimusele osutavast morfeemist *-g~-ga* (mida teine morfeem võib tüvest eraldada: nii saab tähenduses 'kus~kuhu~kust' kasutada ka *kénaga*) ja juba tuntud 3. isiku näitajast *-i*. Viimane osutab sellele, et juttu on 3. isiku sfäärist. Üldjuhul oleks *kega*, 2. isiku sfääris — *kego* ('Kust sa tuled?' on buugi keeles *Kego ppole?*). Elementi, mis eristaks paigalpüsimist (kus?) ja suundumist (kuhu? kust?), ei olegi. Nii võib kõiki vorme *kega*, *kegi* ja *kego* kontekstist olenevalt tõlkida 'kus', 'kuhu' ja 'kust'. Vahetegemine lasub lauses oleva verbi õlul. Tähenduses 'tulema' kasutatakse kahte verbi: *ppóle* 'tulema (kust?)' ja *llétu?* 'tulema (kuhu?)'. Malai ja timori keeles täidab antud ülesannet eessõna.

Timori keel. Katkend Indoneesias avaldatud timorikeelsest Uuest Testamendist⁸ (originaaltekstile on siin lisatud sõnarõhud):

Fun ánin náne in anfú natúin in lómin kun, ma him nen in amún, mes hi ka mihín fa, in na²kó me nem ma in náu néo me.

Reaaluses tõlkes:

Sest tuul too tema puhub järgneb tema soovile tema-omale, ja teie kuulete tema tema-undamist, aga teie ei te-tea mitte tema eessõna (*kust?*) kus tuleb ja tema läheb eessõna (*kuhu?*) kus.

Timori keeles kasutatakse väga palju possessiivsufikseid *-k* 'minu', *-m* 'sinu', *-n* 'tema, nende'. Näiteks *kun* tähendab 'tema ise', 'mina ise' on *kuk* jne. Sageli asetatakse possessiivsufiksiga vormi ette isikuline asesõna: *in lómin* 'tema soov', *in amún* 'tema undamine'. Verbi pöördvormid moodustatakse prefiksitena, kusjuures esineb ebareeglipärasusi. Isikute järgi pöörduvad mõned eessõnad, nagu *eo* 'kuhu?' ja *ko* 'kust?' (3. isiku vormid vastavalt *néo* ja *na²kó*).

Esitatud tekstide järgi otsustades näib esimesel pilgul, et keelte vahel ei ole peaaegu midagi ühist. Ka võrdlev-ajalooline analüüs ei tuvasta palju ühise päritoluga elemente (morfeeme), mis on esindatud kõigis kolmes tekstis. Kindlalt saab kõnelda ainult kahest niisugusest elemendist:

malai *angin*~buugi *anging*~timori *anin* 'tuul';

malai *-nya*~buugi *-nal/-nna*~timori *n-* — 3. isiku possessiivsufiks (esindatud ka timori asesõnas *in* 'tema').

Rohkem leiame ajalooliselt ühiseid elemente, kui vaatleme tekste paaridena. Näiteks:

malai *bunyi* 'heli'~buugi *úni* 'id.';

malai *itu* 'too' (asesõna)~buugi *-tu* 'mainitud';

malai *dēngar* 'kuulma'~timori *nen* 'id.';

malai *di*~buugi *ri-* — passiivi moodustav prefiks.

Tekstidest leiame üsna palju väga vanade, austroneesia keeltes laialdaselt esindatud tüvede ning morfoloogiliste elementide reflekse. Mõned näited:

malai *ēngkau* 'sina' kajastab tüve **kaSu*, mis on buugi keeles esindatud sõnas *iko* 'sina' ja 2. isiku näitajas *-ko/-o*;

timori *hi*~*him* 'teie' peegeldab laialt levinud tüve **kamu* (ka malai keeles on 'teie' *kamu*);

⁸*Fef béla fe²u anbi Usif Jesus* (Djakarta: Lembaga Alkitab Indoneesia, 1961).

buugi *ia* (nimisõna ees, nagu antud tekstis, tähendab 'mis puutub...', aga kasutatakse ka 3. isiku asesõnana) on geneetiliselt seotud laialdaselt levinud asesõnaga *ia* 'tema' (nii ka malai keeles);

buugi *ppóle* 'tulema' peegeldab laialt levinud tüve *puliq, mille tähendus seostub millegi juurde naasmisega (siit ka malai *pulih* 'taastuma');

buugi *-engkalínga* 'kuulma' on seotud tüvega *Calíŋa, mille refleksid tähendavad väga paljudes keeltes 'kõrv' (malai *tělinga*).

Kirjandus

- Hockett, Charles F. 1958. *A Course in Modern Linguistics*. New York: The MacMillan Company
- Indonezija: *Spravočnik*. 1983. ñskva: Izdatel'stvo "Nauka"

ÜLO SIRK (sünd. 1935), keeleteadlane. Lõpetanud 1958. a Tartu ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna geoloogia erialal. Töötas aastail 1958–1960 geoloogina Eesti geoloogiaekspeditsioonis. Oli aastail 1961–1963 Moskvas Teaduste Akadeemia Orientalistikainstituudis aspirantuuris indoneesia keele alal, 1964. aastast töötab samas instituudis teadurina (a-ni 1975 nooremteadur, hiljem vanemteadur). Kaitses 1965. a kandidaadiväitekirja indoneesia keele lauseõpetuse alal. Tegele-
 nud peamiselt buugi keele kirjeldamisega (*Бугийский язык* (Moskva: Nauka, 1975); tõlge prantsuse keelde *La langage bugis* (Paris: Association Archipel, 1979); laiendatud väljaanne inglise keeles *The Buginese Language* (Moscow: "Nauka" Pub. House' Central Dept. of Oriental Literature, 1983)) ja austroneesia võrdlev-ajaloolise keeleteadusega (artikleid indoneesia ajakirjas *NUSA*, hollandi ajakirjas *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, Austraalias seerias "Pacific Linguistic" ilmunud kogumikes jm).

ÜLESANNE KOLMEST RINGJONEST

Näide Jakov Zeldovitši mõtlemisviisist

Jaak Jaaniste

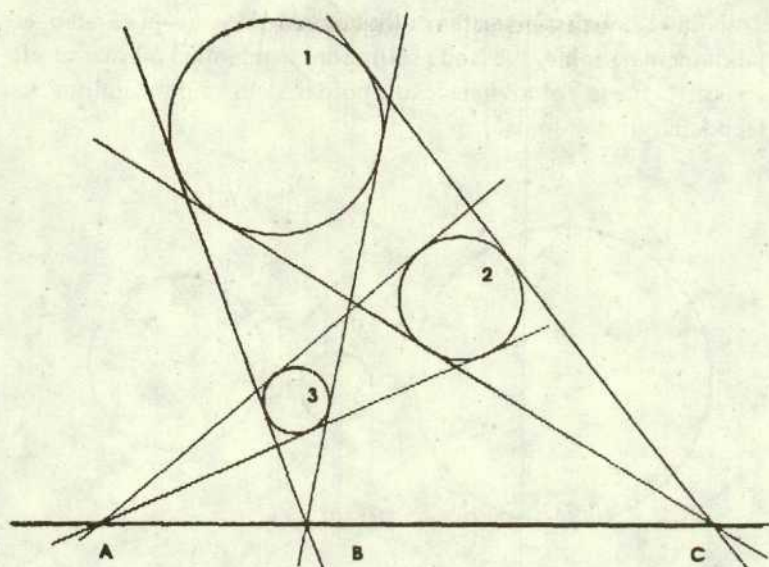
Räägitakse, et akadeemik Zeldovitšil oleval olnud omapärane mõtlemisviis. Teadagi, enamik haritud inimesi mõtleb abstraktselt, nii-öelda sümbolite tasemel, ent Jakov Zeldovitš mõtles alati kujundlikult — umbes nii, nagu mõtlevad eelkooliealised lapsed. Vahe oli vaid selles, et Zeldovitš oli võimeline oma kujundeid matemaatiliselt kirjeldama. Sellegipoolest juhtus sageli, et ta ei mõistnud näiliselt lihtsaid asju (ei suutnud luua sümboleist kujundit), samal ajal jäid paljud tema mõttekäigud tabamatuks kaastöötajatele.

Aspirante valides oleval Zeldovitš andnud neile järgmise geometriaülesande:

Tõestada, et kolmele erineva raadiusega ringjoonele paarikaupa tõmmatud puutujate lõikepunktid asuvad ühel sirgel.

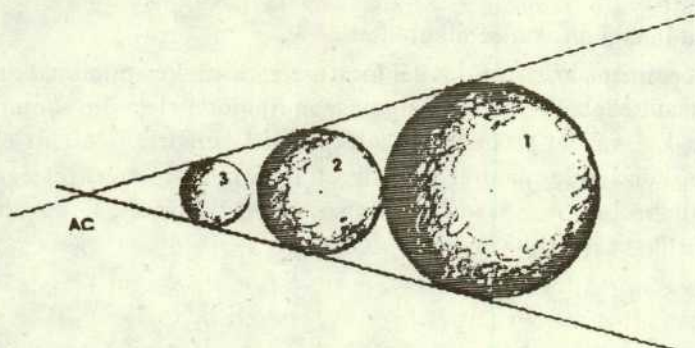
Proovige. Muide, Zeldovitš on kirjutanud füüsikutele mõeldud kõrgema matemaatika õpiku (koos Ivan Jaglomiga). Pärismatemaatikutelt sai see hävitava kriitika, kuid ilmus siiski (1982. aastal Moskvast *Nauka* kirjastuses) — ning tõlgiti USAs otsekohe ka inglise keelde.

Joonis 1.

Zeldovitši ülesande lahendus: Kujutleme kolme ringjoone asemel kolme kera. Neile saab konstrueerida kaks puutujatasandit. Need tasandid lõikuvad piki sirget ABC, sellel sirgel asuvad ka keradele ehitatud koonuste tipud.

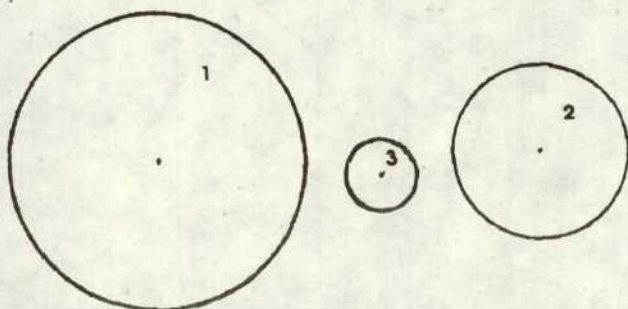

Joonis 2.

See on vaade piki sirget AC. Eelmine pilt vastas sirrega AC ristuvale vaatesuunale.

Ülesanne kolmest ringjoonest

Nüüd tõmbab pärismatemaatik kopsud õhku täis ja käratab, et jätku me narrimine, ülesande selline mugandamine on olemuselt ebakorrektnne ja Zeldovitši tõestus pole midagi väärt. Kinnituseks teeb ta järgmise joonise:

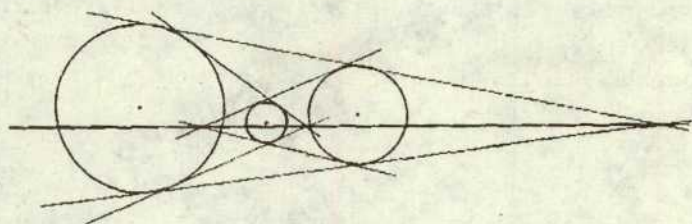
Joonis 3.

Jah. Paistab, et kerade sellise asetuse korral ei saa tasandeid kuidagi seisma: väike kera asub suuremate vahel (täpsemalt nendele ehitatud koonuse sees). Et sellisel juhul pole olemas tasandeid, mis puutuksid kõiki kolme kera, ei kehti ka Zeldovitši tõestus.

Ja ikkagi on akadeemikul õigus.

Kommentaariks Zeldovitši tõestusele: Pilti, kus puutujad on tõmmatud "ebakorrektnse" paigutusega ringjoonte, võib samuti võtta kui vaadet tasandite vahele pakitud keradele. Ainult et vaatesuund pole nüüd ei piki sirget AC (nagu joonisel 2) ega risti puutujatasandiga (nagu joonisel 1), vaid kõrvalt, lõikuvate tasandite vahelt suunaga sirge AC poole.

Joonis 4.

Te ei saanud aru? Kahju, Zeldovitši jaoks olete "üle haritud".

JAAK JAAKISTE (sünd. 1944) lõpetas Tartu ülikooli 1970. a, füüsika-
matemaatikakandidaat 1978. a. Praegu töötab Tartu Tähetornis, on
samuti Eesti Põllumajandusülikoolis füüsikadotsent.

VLADIMIR TŠIŽ

VÕLGU ELU

Dokumentaaldraama

Vaino Vahing

LAVASTAJA: (*Vene Arst*, nr 13, 1907:) "Juba teist semestrit liiguvad Jurjevis jutud, nagu lahkukuks üks parimatest professoritest Vladimir Tšiž ülikooli teenistusest. Kahjuks vastavad need kuulujutud tõe ja ülikooli ähvardab ilmajäämine professorist, kelle autoriteet teadlasena ja euroopalik kuulsus seni ülikooli kaunistanud on. Professor Tšiž peab lahkuma ülikooli valitsuse rutiini ja hooletu suhtumise tõttu psühhiaatriakliinikusse, mille direktoriks ta on juba seitseteist aastat. Konflikt tekkis ülikooli valitsuse mitteküllaldase toetuse tõttu, mis viis lõpuks 13 000-rublase puudujäägini, mida ülikooli valitsus keeldub nüüd katmast. Ei saa jätta märkimata, et ülikooli valitsus, kes pidevalt vähendas ka summasid ülikooli õppebaasiks olevatele instituutidele, on jõudnud oma kokkuhoiupoliitikaga psühhiaatriakliiniku täieliku mittetunnustamiseni. Kliinikul ei ole vahendeid remondiks, kütteks, valgustuseks ega teenistujate ülalpidamiseks. Kõige selle eest tuli pikemat aega tasuda haigetelt vastavalt põhiseadusele sissekasseeritavatest summadest. Kuid passiseadust muudeti ja tekkis 19 000-rublane võlg. Samuti tõusid kõikide produktide hinnad ja haigla oli sunnitud oma majapidamist ülal hoidma krediidiga, mis loomulikult ei olnud kasulik ja viis 1907. aastaks sellise olukorrani, et kliiniku bilanss oli 16 000 rubla aktivas ja 29 000 rubla passivas. Ülikooli valitsus süüdistab professor Tšiži ja keeldub seda defitsiiti kustutamast. Tšižil ei jäägi muud üle kui kaateedrist loobuda. Igale jurjevlastele on aga selge, kelle kaotab ülikool ja mida kaotab üliõpilaskond, kes kuulas tema loenguid, kus professori elav sõna kõigile kaasaegse elu küsimustele elavalt reageeris. Ja millisesse seisundisse jääb vaimuhaigete ravila, mille direktorisüüdistatakse ainult selles, et ta pidas vaimuhaigeid inimesteks, keda tuleb korralikult toita, mitte näljutada. Ja just selles küsimuses läksid ülikooli valitsuse ja professor Tšiži arvamused lahku."

(Lavale tuleb ülikooli rektor Passek ja alustab vestlust saaliga, mis oleks nagu vastuseks äsjaloetud kirjale.)

PASSEK: Psühhiaatrikliinik on Tšiži juhatada juba 1891. aastast alates. Ta esimestel aastatel puudujääke ei olnud. Ei ole neid ka kunagi varem olnud. Kuid viimase kümne aasta jooksul on kliiniku võlad aasta-aastalt tõusnud ja saavutanud 30 000-rublase summa. Sellise nähtuse põhjustest on võib-olla enneaegne rääkida, kuid on fakt, et mitte ükski neljast ülejäänud samade tingimustega kliinikust pole sellisesse olukorda sattunud ja et ainuüksi psühhiaatrikliiniku võlad moodustavad peaaegu poole kõigist ülikooli asutuste võlgadest. Keegi pole väitnud, et need võlad, mille arvele me nende tekkimist ka kirjutaksime, peaks kinni maksma professor Tšiž, sest formaalselt võttes pole juriidilisi eeskirju rikutud. Tegelikult on umbes 6000 rubla kliiniku võlgadest ülikooli vahenditest juba 1907. a alguses kaetud ja ülejäänud hiljuti kinni makstud. Kuidas see mõjub ülikooli kui terviku huvidele, on muidugi iseküsimus. Kliiniku võla ja majandusliku juhtimise viiside kohta, mille tulemusena tuhanderublaste võlad tekkisid, võib olla väga erinevaid arvamusi. Küsimust ei tõstatanud mitte ülikooli valitsus, vaid Jurjevi ülikoolis rahvahariduse ministeeriumi ja riigikontrolli organite poolt 1907. a sügisel korraldatud revisjon. Revisjon leidis psühhiaatrikliiniku kulutuste lahtrites hulga selliseid väljaminekuid ja palju niisuguse hinna eest ostetud kaupu, mis ei saanud revideerijate arvates olla ajendatud humaansetest vajadustest toita vaimuhaigeid. Ülikooli valitsuse konflikt professor Tšižiga ei tekkinud sellepärast, et ülikooli valitsus oleks keeldunud võlgade maksmisest. Tuletades meelde konflikti, on kirja autor nähtavasti silmas pidanud neid arusaamatusi, mis ülikooli valitsusel olid professor Tšižiga umbes aasta tagasi hoopis teisel põhjusel. Nimelt küsimuses, mis puudutas summade otstarbekat kulutamist professor Tšiži isikliku korteri kütmiseks ja valgustamiseks.

(Siseneb professor Tšiž, Passek nagu ei märka teda.)

Mainitud otstarbekas kulub Tšižil aastas 600 rubla haigetelt saadud haigla rahadest. Samuti tekkis vaidlus summade üle, mida Tšiž saab oma hobuste, ekipaaži ja kutsari ülalpidamiseks ja mis kõik moodustavad nn professori kliinilise väljasõidu. Ülikooli valitsuse määrusele, mille põhjal professor Tšiž oleks pidanud lõpetama

kroonu vahendite kulutamise isiklikuks otstarbeks, Tšiž ei reageerinud. Selline on tegelikult konflikti olemus. Kõik kirja ülejäänud stiililised kaunistused, nii sõimavad ülikooli valitsuse aadressil kui ka professor Tšiži ülistavad, jätan kõrvale kui asja olemust mitte puudutavad.

(Tšiž esiplaanil, rohkem endale kui rektor Passekile.)

TŠIŽ: Härra Passek annab psühhiaatrikliiniku majanduse juhtimise kohta vääri andmeid, süüdistades mind haigla saamatus majanduslikus juhtimises. Kliiniku passiva ja haigetelt sissekasseerimata võlg on tekkinud pikkamööda, kasvades alles 1907. aastaks 29 000 rublani. Et aktivas oli samal ajal 18 000 rubla, siis oli võlg tegelikult 11 000 rubla, mitte aga umbes 30 000 rubla, nagu Passek äsja mainis...

(Passekile.)

Teile on hästi teada defitsiidi põhjused, sest peaksite mäletama, et kõigi produktide hinnad tõusid neil aastail. Samuti teate hästi, et psühhiaatrikliiniku võlg ei ole midagi iseäralikku. Või ehk tuletada teile meelde, et ka ühel teisel kliinikul oli 1906. a 18 000-rublane võlg, rääkimata ülikooli raamatukogu võlast, mille direktoriks te ise olete, härra Passek. Minu arvates ei ole meie võlg, mis pikkamisi tekkis juba 1891. aastast peale, eriti suur, sest ei tohi unustada, et peaaegu kogu kliinik eksisteerib tänu haigetelt saadud rahale. Enamik haigetest on aga t a l u p o j a d, see tähendab, vaesed inimesed.

(Passek ei vasta.)

Te vihjasite, härra rektor, ka minu omapärasele viisile majandust juhtida. See on tõepoolest väga huvitav vihje ja tähelepanek ja kunagi ma veel kirjutan sellest. Tahaksin öelda, et nädal aega tagasi tutvustasin ma oma kliiniku juhtimisviisi ka arstiteaduskonna nõukogule. Ja mu kuulajad tunnistasid minu pihta suunatud süüdistused oma väikluse poolest lausa häbiväärseteks.

PASSEK: Mulle on teada, et te esinesite meditsiinifakulteedi ees, kuid on ka tõsi, et kui nõukogu liikmed olid teid ära kuulanud ja tegid teile ettepaneku anda psühhiaatrikliiniku asi uurimisele, keeldusite teie kategooriliselt. Miks siis, professor Tšiž?

TŠIŽ: Ma ei pidanud seda vajalikuks... Teie, härra Passek, aga olete unustanud üliõpilased, mu kuulajaskonna?

PASSEK: Ah et üliõpilased! Te pöördusite ju teise ja neljanda ning viienda kursuse üliõpilaste poole. Tõsi, teil on neljanda kursuse üliõpilaste seas suur populaarsus, kuid viies kursus ju keeldus teile usaldust avaldamast? Ma ei mõista, kuidas teie, professor, pöördusite üleskutsega üliõpilaste poole?... Kuidas te sõandasite, nõudes kohut iseenda ja ülikooli valitsuse üle?... Õnneks osutusid üliõpilased palju ettevaatlikumaks kui professor ise.

TŠIŽ: Vale! Ka viies kursus avaldas mulle kaastunnet, tõsi küll, oma esindajate kaudu, ja soovis palju jõudu edaspidiseks. Loodan, et mõistate, miks ma ei nimeta nende inimeste nimesid: need isikud on veel üliõpilased. Ma olen uhke üliõpilaste sellise hoiaku üle, sest see on parim tasu mu tegevuse eest ja ma oleksin väga kurb ning lõõdud, kui kaotaksin üliõpilaste toetuse ja usalduse. Meie õppiv noorsugu on kombelises mõttes nii tundlik, et üliõpilaste kaastunne on minu silmis kõige kõrgem autasu ja nende poolehoid tõestab vaieldamatult, kellel on õigus. Aga teile arusaamatu ja teie jaoks uskumatu pretsedendi lõin ma järgmisel põhjusel...

PASSEK: Huvitav, millisel?

TŠIŽ: 1907. a septembri lõpus, kui olin nii haige, et polnud võimeline isegi käima, tuli mu juurde teie sõber ja teatas, et Jurjevise on sõitnud rahvahariduse ministri asetäitja — kes muide elas teie juures kodus, härra Passek —, ja palunud mulle öelda, et mul kui raskel haigel oleks kasulikum ja mugavam anda kohe avaldus ametist lahkumiseks. Sellisel juhul, ütles teie sõber, vabastatakse mind ametist kõigi honõõridega. Aga kui ma kohe lahkumisavaldust ei esita, vallandatakse mind otsemaid või antakse kohtu alla. Viskasin teie sõbra välja ja keeldusin kategooriliselt lahkumisavaldust esitamast.

PASSEK: Mul pole selliseid sõpru, kes teie juures käivad...

TŠIŽ: Tuleb välja, et on. See ei olnud keegi muu kui arstiteaduskonna dekaan Jevitski, kes teisel arstiteaduskonnanõukogul, kus ta mind tagajärjetult mustata püüdis, kus ta lisaks hukkamõistule veel raske südameataki osaliseks sai, nii et teda loeti raskes seisundis olevaks isikuks, ja seda enam ei arvestatud tema juttu.

PASSEK: Asugem asja juurde, professor Tšiž.

TŠIŽ: Oodake, palun! Ma tahaksin teile veel midagi meelde tuletada. Kui te oktoobri lõpus Peterburist naasite, rääkisite, et mu vallandamise paberile on juba alla kirjutatud. Ma ei uskunud, kuid kuulujutud sellest jõudsid ka üliõpilasteni. Ja sellel mulle nii raskel momendil olid üliõpilased need, kes mind toetasid. Näiteks kui ma auditooriumi sisenesin, võttis mind vastu kaastunde ovatsioon. Samasuguse austuse osaliseks sain ma ka pärast paranemist esimest korda taas aulas esinedes. Olen veendunud, et toimsin õigesti, pöördudes üliõpilaste poole, sest kes on veendunud oma õiguses, see ei karda ka kohut enda üle. Üliõpilased peavad teadma, kas nende professor toimis õigesti või mitte...

PASSEK: Ma ei püüagi teid poleeemikas jäljendada, ei toonis ega taktikas... Lähme asja olemuse juurde. Vaidlusküsimuseks on 30 000 rubla suuruse võla tekkimise põhjused teie kliiniku juhtimise ajal, aga mitte isiklikud sümptaadid. Teie olite see, professor, kes haigete arvu suurenemisele viidates läks 1893. a tollase piirkonnahooldaja Lavrovski juurde taotlusega lubada vabastada haigete jaoks teie isiklik korter, mis asus haigla ruumides, ja nõudsite iga-aastase tasu määramist haigla summadest endale korteri üürimiseks kliiniku lähistele...

TŠIŽ: Nii see oli, pole midagi vastu väita, kuid te ei tea siiski veel kõike.

PASSEK: Lubage, ma pole veel lõpetanud... Selle loa te saite, kuid vaatamata sellele langes peagi haigete arv tunduvalt, samal ajal kui teie haiglalähedane korter muutus korteriks hoopis teises linna ääres. Kõige selle tulemusena — 600 rubla haigla summadest professori korteri üüriks!

TŠIŽ: Kuid umbes aasta tagasi loobus ülikooli valitsus tasumast mu korteri kütte ja valgustuse eest, samuti väljasõitudeks koduvisiitidele... See on üldse väga iseloomulik ülikooli valitsusele.

PASSEK: Nagu ma mäletan, saite te nii puud kui valgustuseks vajalikud materjalid kliinikust, kuigi teil polnud selleks mingit õigust, isegi formaalset mitte, sest elasite ju kliinikust kaugel... Ja kui me võtame selle kõik kokku, saame viieteistkümne aasta jooksul kulutatud summaks 3000 rubla.

TŠIŽ: Kuid mu eelkäijad Emminghaus ja Kraepelin kasutasid haigla korterit kütte ja valgustusega. Ja mitte mina ise ei pöör-

dunud Lavrovski poole, vaid kadunud Lavrovski soovi kohaselt andsin oma korteri haigetele ja mulle üüriti korter 600 rubla eest aastas. Ma arvan, et pole vajadust viidata selle summa tühisusele... Ja 1907. a leidis ülikooli valitsus äkki, et kliiniku direktori jaoks piisab küll, kui talle makstakse kinni ainult korteri üür, jättes kütte ja valgustuse direktori enda kanda. Et kütte ja valgustuse kohta ei ole mingit paberit, siis ei tulnud mulle pähegi, et ka kütte ja valgustuse kohta, mida minu eelkäijad ilma igasuguse paberita kasutasid, on vaja veel mingit erilist p a b e r i t... Muidugi, puhtformaalselt on ülikooli valitsusel õigus...

PASSEK: Aga teie kliinilised väljasõidud... või koduviisidid? Kuidas nendega lood on?

TŠIŽ: Ka selles osas tegi ülikooli valitsus mulle takistusi. Te võibolla ei teagi, et kliiniku asutamisest saati olid kliinikul kutsar ja hobune. 17. oktoobril 1885. a teatas professor Emminghaus, et kliiniku huvides tehtavateks väljasõitudeks on ühest hobusest vähe, ja palus ülikooli valitsuselt teist hobust, mida ka alates 6. novembrist 1885. a lubati. Kui ma Jurjevisse tulin, oli kliinikul kaks hobust. Kuid vahendite kitsikuse tõttu pidasin ma 1902. aastast alates ainult ühte hobust, vaatamata sellele, et 1907. a oli haigeid kaks korda rohkem kui 1885. a. Ja ühel päeval leidis ülikooli valitsus, et kliinik võib läbi ajada ka ilma kliinilise väljasõiduta... Mõelge, mida see tähendab?

PASSEK: Taotluse teise hobuse soetamiseks Emminghaus tööpoolest esitas ja ta sai ka loa, kuid hobused olid juba tema ajal ette nähtud eeskätt kliiniku vajadusteks, mitte direktori isiklike huvide rahuldamiseks. Ja asi läks niikaugemale, et kliiniku vee, puude ja liiva asemel hakkasid need vaesed hobused vedama teid, professor Tšiž... Eks ole? Ja kui need kulutused seitsmeteistkümne aasta jooksul kokku võtta, saame üpris aukartust äratava summa — 13 600 rubla. See aga on fakt, härra Tšiž.

TŠIŽ: Ma kaebasin ülikooli valitsuse sellise ebaõiglase otsuse peale, olles aga juba ette kindel täielikus läbikukkumises, sest need otsused olid ju teie poolt ellu viidud... Aga kõigile on teada, millised suhted olid teil eelmise rahvahariduse ministri Gerassimoviga. Jurjevisse õppeasutusi revideerima sõites elas ta pikemat aega teie juures...

PASSEK: Te olete väiklane paranoik... härra professor.

TŠIŽ: Jah, see on väiklane, kuid ma pean sellest rääkima, sest ka teie ju kirjutasite minu kliinikust *Vene Arstis*? Te mitte ainult ei võtnud hobuseid ära, te keeldusite ka 1906. a alates kliinikule puid andmast... Mõistate, mis tähendab vaimuhaiglale mitte puid anda? Et kliinikul ei ole mingit järelevaatajat ja tšinovnikut majanduse alal... pole tänaseni, siis on selline ülikooli valitsuse korraldus nii kliinikule kui ka mulle isiklikult ebaökoonoomne... Ma ju ei oska puid nii kasulikult osta, nagu oma ala tundev ülikooli eksekuutor seda teha võiks... Arvan, et teile, härra Passek, on ka arusaadav, et see ei kuulu professorikohustuste hulka...

PASSEK: Puudega ei ole ma tegelnud. Kuid kas ei ole aeg otsad kokku võtta... Ah jaa, ma unustasin, et olete kliiniku summadest kahel korral saanud kolmsada rubla kliiniku juhtimise tugevdamise ettekäändel, ja kui ma ei eksi, siis 1894. a saite 450 rubla rahvusvahelisele kongressile sõiduks... See oli vist Rooma kongress?

TŠIŽ (*endamis*): ... summeerige, summeerige...

PASSEK: Kõik kokku lüües saame 26 650 rubla... *Vene Arsti* toimetusel on õigus, kui ta avaldab pahameelt selle üle, et elu pisiasjadest ei ole vabad isegi meie teadustemplid... Loodan, et see kõik näitab selgesti, millisteks suurteks ühiskondlikeks nähtusteks võivad seesugused pisiasjad summeerudes muutuda... Nende üldine iseloom aga on selline, et nende kõrvaldamisega ei meeldi igaühel tegelda. Seesuguste päisete lahkamine kutsub esile sellise porivoolu, mille eest kõik taganevad, et mitte ise määrdua. Seda vabamalt võivad aga tegutseda need isikud, kes pori ei häbene... (*lahkub*)

TŠIŽ: Tõepoolest sügavamõtteline ja õige aforism — seda vabamalt võivad tegutseda pori mittehäbenejad... Vist ei tasugi rääkida rahvahariduse ministri autasudest ega sellest, kuidas ma Rooma kongressile sõitsin. Seitsmeteistkümne teenistus-aasta jooksul Jurjevi ülikoolis olen ma osa võtnud k a h e k s a s t rahvusvahelisest kongressist ja viiest Pirogovi kongressist, aga toetuseks nendeks sõitudeks sain, nagu Passek õigesti mainis, ainult ühel korral 450 rubla. See oli 1894. a ja 1901. a 300 rubla. Ülejäänud üheteistkümnel korral kulutasin ma sõitudeks oma

vahendeid, mis kokku võetuna moodustavad 3000 rubla... Te-kib küsimus, kelle või mille pärast ma üldse kongressile sõitsin, neil esinesin? Arvan, et ei kroonurahad ega isiklikud hoised ei ole asjatult kulutatud, tegin 18 ettekannet ja kaheksast kongressist avaldasin trükis ülevaate... Ma tegin seda kõike vaimuhaigete pärast, mitte oma lõbuks...

"Vabalt tegutseda" Passeki järgi on võimatu, seda tõestavad tema kaebekirjad ja kogu ta karjäär... Vist kellelegi pole saladuseks ega eeskujuks, et Passek sooritas eksamid ja kaitses dissertatsiooni juba Jurjevi ülikooli teenistuses olles, see tähendab promoteeruda oma sõprade ees! Seda eeskuju keegi muidugi ei järginud. Ja ega ka see pole mingi eeskuju, et oma 22-aastase teenistuse jooksul on ta kirjutanud ainult ühe teadusliku töö, mis seda nime väärrib, ja seegi oli magistridissertatsioon. Nüüd aga on härra Passek ordinaarne professor, saab head palka ja tema juures elavad ning peatuvad kompetentsed valitsusetegelased... Ega ta ilmasjata kindrali kuppe saanud ja ega ta niisama oma lõbuks kuula salakaebusi ja keelepeksu ning teata sellest isegi avalikult. Vaat see on tõepoolest suur ühiskondlik nähtus. Kurb ainult, et see vähestele korda läheb, hämmastav. Kui ohtlik on oma nõrdimust avaldada, näitab kasvõi mis minuga juhtus... Passek lahkus, ta on loobunud edasistest vaidlustest, kuid mina ei loobu ka tulevikus tõe jaluleaitamisest, mis sest, et Passek seda ka edaspidi demagoogiliselt moonutab... Tõe jaluleseadmiseks ei ole paremat vahendit kui pöörduda ühiskondliku kohtu poole, kuulata ära avalik arvamus... Ma ei tea midagi paremat.

TEINE OSA

Peterburi, 8. detsember 1907. a. Tšiž Riia piirkonna kuraator Levisini vastuvõtul.

LEVISIN: Niisiis, Tšiž, teie haigla võlad on üle 22 000 rubla.

TŠIŽ: Oletame, härra nõunik...

LEVISIN: Hakkame õige otsast pihta ja arutame üksikute faktide kaupa. Põörakem tähelepanu näiteks kasvõi seltersi- ja õllearvetele...

TŠIŽ: Mis nendega korrast ära on?

LEVISIN: Aasta jooksul, alates 1905. a aprillist kuni 1906. a aprillini tarvitati haiglas 3000 liitrit seltersit ja 850 liitrit õlut. Mulle jääb arusaamatuks, mil määral olid need kulutused tingitud ravieesmärkidest?

TŠIŽ: See süüdistus on ilmne eksitus, sest tegelikult tarvitati ära vaid 3000 poolikut, see tähendab väikest pudelit, mis teeb 1500 suurt pudelit... Selles on kerge veenduda, kui vaadata seltersiarveid, kust selgub, et pudeli eest on makstud kolm rubla ja kakskümmend kopikat... Kõigile on ilmselge, et kolme rubla ja kahekümne kopika eest suurt seltersipudelit osta ei saa... Seltersivesi kulutati täielikult raviotstarbeks.

LEVISIN: Aga õlu, härra professor?

TŠIŽ: Õllega on sama lugu: mitte 850 liitrit, vaid 850 väikest pudelit ja samuti rangelt ravieesmärgil... Võtke edasi, palun!

LEVISIN: Kuuendast juulist 1904 kuni 18. novembrini 1904. a — see on nelja kuu ja neljateistkümne päeva jooksul, ostis kliinik 119 puuda suhkrujahu, mis teeb üle 30 naela päevas, arvestamata veel samal ajavahemikul tarbitud 15 puuda peasuhkrut?

TŠIŽ: Pean vajalikuks öelda, et juulis ja augustis valmistati kliiniku kogu aasta tarvis keediseid ja konserve ja et 1904. a oli haiglas keskmiselt 93 haiget, mitte aga 80, nagu teie olete arvestanud...

LEVISIN: 17. juunil 1905. a osteti 7,5 naela kirsse hinnaga üks rubla nael.

TŠIŽ: Imperaatorliku Dorpati Ülikooli käskkiri nr 55 kõlab: "Lubatud puhkusele 10. juunist"... See tähendab, see käib minu kohta... Elasin sel ajal, kui kirsid osteti, Karlsbadis.

LEVISIN: Osta ühe aasta jooksul 443 rubla ja 79 kopika eest raamatuid, sellist lõbu võib lubada ainult suurem asutus, kui teie kliinik seda on, rääkimata sellest, et kulutused raamatute ostmiseks peavad eelnevalt ülikooli valitsusega kooskõlastatud olema, mida aga teie pole suvatsenud teha...

TŠIŽ: Tegelikult oli asi hoopis teisiti, kui teie seda ette kannate... Ma olin kohustatud luba küsima ainult siis, kui ma kogu 443 rubla eest oleks tahtnud osta ainult ühe väljaande või kulutada raamatute ostmiseks korraga rohkem kui kolmsada rubla... Kogu sellest summast, muide, läks haigete raamatukogule ajakirjade ja ajalehtede ostmiseks 30 rubla ja 74 kopikat... Ülejäänud 413 rubla ja

5 kopikat on teadusliku õppeasutuse jaoks — aga seda meie kliinik ju on — minu arvates minimaalne summa... Ja veel — mulle meenus, et Pokrovski semstvo psühhiaatria haigla kulutas 1904. aastal raamatute ostmiseks 747 rubla ja 92 kopikat...

LEVISIN: Miks te ostsite kõik produktid kõige kõrgemate hindadega, hindadega, millega tavaliselt Jurjevi eraisikud omaprodukte turustavad? Näiteks piim, koor, suhkur, teise sordi vasikaliha, sidrunid?

TŠIŽ: See on väga tõsine süüdistus, kuid ma pole sellega nõus ja ma arvan, et ükski psühhiaater maailmas pole teiega nõus... Aga arvude juurde... Piima ostsime 1905. a kuus kopikat liiter. Silmakliinik samal ajal seitse kopikat liiter... Koort ostsime 21 kopikat liiter, silmakliinik 24 kopikat... Vasikaliha eest maksime 12 kopikat nael, silmakliinik... ei tea, ei mäleta ja mis tähtsust sellel ongi, palju silmakliinik vasikaliha naela eest maksis... Neil ikkagi silmahaiged, meil aga vaimuhaiged... Ja üldse, ega Jurjevis ei saagi korralikku liivi vasikaliha odavamalt, ma mõtlen ikka jälle teise sordi vasikaliha... Üheksateist kopika eest ja isegi odavamalt saab osta kas teise sordi vene marki vasikaliha või juudisorti...

LEVISIN: 1906. a juulist kuni novembrini kulus igasuguste suupistete ja veinide, kompvekkide ja fruktide ostmiseks 475 rubla ja 79 kopikat... Uskumatu!

TŠIŽ: Vein kulutati eranditult kui ravivahend ja sellisel kombel selgus, et viie kuu jooksul jääb maiustusteks 442 rubla ja 13 kopikat. See teeb kuu kohta keskmiselt 88 rubla. Seni ei ole ma kahjuks kuskilt lugenud ega kellegi käest kuulnud, et vaimuhaigete eest hoolitsust, mis väljendub selles, et neid vahel fruktidega ja kompvekkidega kostitatakse, ühelegi psühhiaatrile oleks ette heidetud. Igale inimesele, selleks ei pea psühhiaater olema, on selge, et õnnetud vaimuhaiged on ju teadlikest rõõmudest ilma jäetud. Neile on kättesaadavad ainult füüsilised naudingud, ja miks ei peaks me neile siis seda ainukest naudingut valmistama? Igale inimesearmastajale peaks olema vastik seda mitte teha! Tõepoolest, vahel ma korraldasin haigetele ja personalile koos pidustusi, kus neid kostitati suupistete, fruktidega ja kompvekkidega. Ma pean oma käitumist igati õigustatuks ja mitte keegi maailmas ei saa mind veenda, et mu käitumine vääriks hukkamõistu...

LEVISIN: Tee, kohv, šokolaad ja kompvekid aga on ostetud märksa kallimalt kui keskmised hinnad? Kas te kuulsite, Tšiž, keskmistest hindadest kallimalt?

TŠIŽ: Jälle ma pole kuulnud, tōsi küll, haritud inimestelt, et vaimuhaigetele võiks osta odavaid kaupu, küll aga olen ma veendunud, et haigetele üldse peab ostma ainult parimaidprodukte... Terve inimene märkab ise produktide kõlbmatust, iialgi aga ei saa andestada vaimuhaigeid hooldavale psühhiaatrile, kui ta annab vaimuhaigetele riknenud toiduaineid. Olen alati mõelnud, et haigetele tuleb ostaprodukte enam-vähem sama kvaliteediga ja seega ka sama hinnaga kui oma laua jaoks...

LEVISIN: 13. novembril 1905. a ja mitmel korral hiljem on ostetud rokfoori juustu... Kui juustu, siis milleks just rokfoori?

TŠIŽ: Minu sügava veendumuse kohaselt näitab rokfoori juustu ostmine, millist tähelepanu me pöörasime haigete toidulauale ja mulle on äärmiselt solvav sellise hoolitsuse eest etteheiteid kuulda... Mis puutub konkreetset rokfoori juustu, siis ostsin ma seda ka endale 1,2 ja 1,4 rubla kilogramm...

LEVISIN: 21. jaanuaril 1905. a on ostetud 21 kolmveerandkilost semgat ja 26. augustil samal aastal konjakit ja rummi 4,5 rubla pudel ning jällegi veini, millest meil juba juttu oli. Miks osteti konjakit, on mulle arusaamatu... ja ma arvan, et mitte ainult mulle?

TŠIŽ: Olen nõus, et sellised ostud ja veel sellisel ajal väärivad hukkamõistu, sest losost ja osertiini tuleb osta aastaajal, kui nad on odavad ja korralikku rummi ning konjakit saab ka odavama hinna eest kui 4,5 rubla pudel. Selliseid asju tuli harva ette ja nende ostude pärast noomisin ma mitmel korral perenaist. Mul ei jäänudki muud üle, kui ma 1905. aastal hakkasin kliinikule uut majapidajannat otsima, sest senine jättis mu märkused tähelepanemata... Pean aga märkima, et need ebaõnnestunud ostud tegi majapidajanna taipamatusest, mitte aga tahtlikult... Leida sobivat majapidajannat oli tol keerulisel ajal väga raske, sest pole kerge leida inimest, kes oleks võimeline juhtima majanduselu, valdaks kolme keelt, oleks hea tervise juures ja laitmatu käitumisega. 1905. a kevadel mul siiski õnnestus sobiv isik leida, kuid endist majapidajannat ei saanud ma vallandada, sest ta oli sellest

teatest väga lõõdud. Kui ta lõpuks rahunes, teatasin ma talle, et mu otsus on lõplik ja 1906. a kevadel vahetasin ma ta välja.

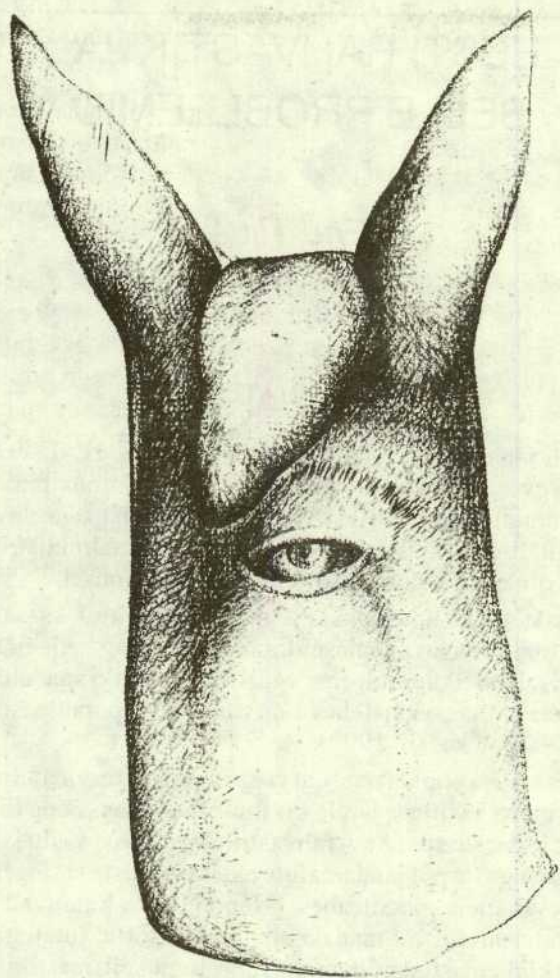
LEVISIN: Te unustasite veini, härra professor.

TŠIŽ: Ah vein?! Arvan, et ravi eesmärgil võib haigetele anda ainult häid veine, mitte mingil juhul ei tohi anda lauaveine, sest olen ise korduvalt toonitanud, et odavad veinid toovad ainult kahju... Muide, see on ju üldtuntud tõde... Kui, siis ikka margiveine...

(Levisin ära, Tšiž üksi.)

Ma protesteerin kategooriliselt järgmise süüdistuse fraasi vastu: "Et vahendid on piiratud, siis nõutakse kliiniku juhatajalt erilist majanduslikku ettenägelikkust ja arvestust, kontrolli jaotamise üle." ... Minu arvates on nõudmised minule kui ülikooli professorile kindlapiirilisel ja täpselt antud ülikooli põhiseaduses, nimelt paragrahvides 43 ja 53 ja kellelgi ei ole õigust esitada mulle nõudmisi väljaspool neid. Mina, kellelt seadus nõuab loengute pidamist, võin nõuda, et mulle selleks võimalused loodaks, et mul oleks kliiniline baas. Aga kõik ülejäänud nõudmised täitsin ma kohusestundest ja armastusest asja vastu, asja nimel, mida ma teenin...

JK-89.

Ilmar Kruusamäe. TIMUKASTUUDIO. III
(1989)

EESTI RAHVASTIK JA SELLE PROBLEEMID

Ene Tiit

SISSEJUHATUS

Selle artikli tagapõhi on seotud kahe tellimustööga. Esiteks tellis *Postimees* autorilt lühiülevaate Eesti elanikkonna rahvusliku struktuuri muutustest Eesti Vabariigi alguspäevist käesoleva hetkeni (vt Tiit 1993). Teiseks lubasin aidata sotsiaalministrit Eesti rahvastiku olukorra kohta käiva ülevaate kirjutamisel.

Mõlemaks tööks tuli siiski läbi vaadata suur hulk kaasaegseid ja ka vanemaid rahvastikualaseid materjale, ning sellega seoses tekkis huvi rahvastikuprobleeme veidi üldisemaltki vaadelda, sarnaselt viis aastat tagasi ajalehes *Edasi* ilmunud populaarse artikliga (Tiit 1988; vt ka Tiit 1990).

Vajadus sellise populaarse, ent siiski autentset arvmaterjali esitava ja kasutava käsitluse järele on ilmselt olemas. Seda kinnitab ühelt poolt inimeste suur huvi rahvastikuküsimuste vastu ja teiselt poolt mitmesuguste põhjendamatute eksiarvamuste ja "legendide" ulatuslik levik meie massiteabes. Nende hulka kuuluvad väited eestlaste väljasuremisest madala sündimuse tõttu, jutud muulaste märksa kõrgemast sündimusest ning lugu seitsmest miljonist Eestist läbi rännanud migrantidist.

On meeldiv tõdeda, et Eesti Statistikaameti viimaste aastate väljaanded on oluliselt täitnud seniseid lünki rahvastikualastes teadmistes, eriti seni hoopis informatsiooninapi sõjajärgse perioodi osas aastatest 1944–1959.

Samuti tuleb kõrgelt hinnata "Memento" ajalootoimkonna andmeid Eesti elanikkonna muutuste kohta aastail 1939–1989

(Talve 1991), eriti andmeid aastate 1939–1959 kohta. Kahjuks ei ole selle ajalehes avaldatud kokkuvõtliku materjali kohta seni ilmunud demograafide kommentaare.

Allakirjutanul tekkisid mainitud artikli lugemisel mõningad küsimused, millele on püütud vastuseid leida käesoleva töö neljandas paragrahvis.

Olgu veel kord märgitud, et käesolev töö ei ole kavandatud mingis mõttes ammendava uurimusena Eesti rahvastiku muutuste ja arengu kohta, vaid siin on populaarselt käsitletud mõningaid huvipakkuvaid rahvastiku muutumise ja kujunemisega seotud küsimusi, kusjuures eeskätt on pühendatud rahvastiku arvuliste muutuste (sealhulgas ka sündimuse ja iibe) ning rahvusliku struktuuri dünaamikale.

I. AJALOOLINE TAGASIVAADE

1. Ajalooline tagapõhi

1. 1. Eestlased ja Eesti. Eesti rahvas, kes on elanud oma ajaloolisel kodumaal Läänemere ääres Soome ja Liivi lahe ning Peipsi järve vahel üle viie tuhande aasta, kuulub Euroopa iidseimate paiksetel püsinud rahvaste hulka. Kuigi Eesti on Euroopa suurema osaga võrreldes karmi kliimaga ja tagasihoidlike looduslike ressurssidega, on ta viimase aastatuhande vältel olnud pidevalt ihaldusobjektiks võimsamatele naaberriikidele, ja nii on eestlaste ajalugu olnud (pahatihti edutu) vabadusvõitluse ja alistatuse ajalugu. Iseseisvuse saavutas Eesti alles I Maailmasõja järel Nõukogude Venemaa vastu peetud Vabadussõja tulemusena, kuid kaotas selle uuesti 1940. aastal Hitleri ja Stalini vahelise kokkuleppe tagajärjel.

Asjaolu, et eesti rahvas on oma olemasolu vältel korduvalt olnud kriisiolukorras, on kaheldamatult mõjutanud niihästi eestlaste demograafilist käitumist kui ka rahvuslikku eneseteadvust ja võibolla iseloomugi.

1. 2. Keel ja kultuur. Eesti keel kuulub soome-ugri keelte hulka, ning on arusaadav üksnes lähematele hõimuvendadele, nt soom-

Eesti rahvastikuprobleemid

lastele, kuna kaugema sugulasrahva ungarlaste keelega on ühisjooni üsna vähe.

Kuigi eesti keelt kõneleb vaevalt miljon inimest, on sellel keelel kõik Euroopa kultuurkeeke tunnused: ligi pooltuhandaastane kirjandustraditsioon, kolmsada aastat tagasi rajatud rahvakoolide võrk, sada aastat tagasi saavutatud üldine kirjaoskus, täielik eestikeelne haridussüsteem.

Eesti haridussüsteemi kuulub ka mitu eestikeelset ülikooli, sh üks Põhja-Euroopa vanimaid — 1632. aastal asutatud Tartu Ülikool, kus alates 1920. aastast õppetöö on toimunud eesti keeles (ka Nõukogude okupatsiooni ajal jäi eesti keel õppekeeleks umbes 90% ulatuses).

Eesti keeles on võimalik esitada kaasaegseid teadustekste kõigis ülikooliteaduse valdkondades. Selletõttu ei ole Eestis elavad eestlased, kes küll haritud väikerahvana valdavad võõrkeeli, hakanud teisi keeli oma emakeelele eelistama, vaid peavad 99% ulatuses oma koduseks keeleks eesti keelt (1989. aasta rahvaloenduse andmeil, vt *Eesti arvudes...* 1990: 10).

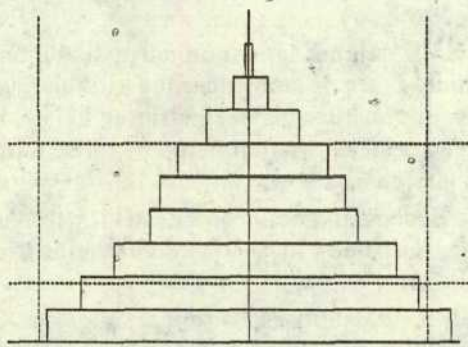
Oma rahvuskultuuri nagu keeltki on eestlased pidanud ka okupatsioonide aastail oma rahvusliku identiteedi kandjaks. Tegutsemine kultuuri alal oli Nõukogude perioodil (erinevalt administratiivsest ja poliitilisest karjäärist) suhteliselt prestiižikas eneseteostamise võimalus. Nähtavasti on see seletuseks sellelegi, et eesti kultuur mitmes valdkonnas (näiteks muusikas) saavutas okupatsiooni tingimustes suhteliselt kõrge taseme.

2. Rahvastiku areng ajaloo vältel

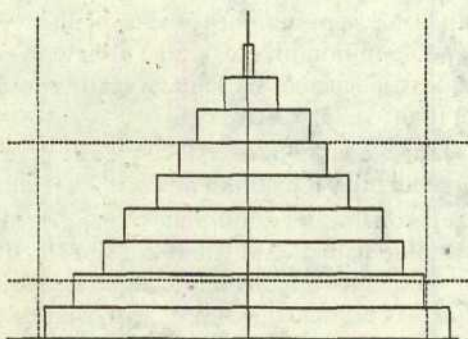
2. 1. Esimesed hinnangud Eesti rahvaarvu kohta pärinevad 1240. aastast, mil Taani hindamise raamatu järgi elas Eestis 100 000–200 000 elanikku (Palli 1973: 22–24). XVI sajandi keskpaigaks oli elanike arv suurenenud 250 000-ni, kuid Vene—Liivi sõja ja sellele järgnenud katkupeideemiate tulemusena kahanes elanikkond kolmandikuni senisest (Palli 1973).

Joonis 1

Joonis 2

Eesti elanikkonna rahvastikupüramiidid aastal 1881 (joonis 1) ja 1897 (joonis 2). Vasakul mehed, paremal naised. Igale püramiidi astmele vastab kümneaastane vanuserühm.

Püramiidide väga korrapärased kujud näitavad, et rahvastik on viimase sajandi vältel korrapäraselt arenenud ilma eriliste vapustusteta (sõjad, epideemiad, näljahädad).

Elanikkonna demograafiline käitumine vastab nn traditsionaalsele kultuurile — laste arv perekonnas on suhteliselt suur, surevus kaunis kõrge. Seda kinnitavad püramiidide trepitaolised kujud.

Järgnes kiire kasvu periood. XVIII sajandi alguseks jõudis elanike arv 350 000–400 000-ni, et Vene—Rootsi sõja, sellele järgnenud katku ja ikalduse mõjul taas kolmandikuni väheneda (*Eesti NSV... 1969: 37*).

2. 2. Alates XVII sajandi lõpust on rahvastiku loomulik muutumine (liikumine) Eestis dokumenteeritud kirikukoguduste meetrikaraamatutes (mis on hilisemate registrite eelkäijaks); sellest ajast peale saab teha eesti rahvastiku demograafilise käitumise kohta põhjendatud järeldusi.

XVII–XVIII sajandil domineeris Eestis lasterohke pere (keskmiselt sünnitas iga naine 4–5 last) ja kõrge suremus, nagu ka mujal Euroopas sel ajal.

Muutused demograafilises käitumises algasid XVIII sajandi lõpus (Katus 1989) — Eestis toimus nn demograafiline siire, mida iseloomustab eluea pikenedamine, abiellumusvanuse tõus ja sündimuse vähenemine.

Esialgu siiski rahvaarv suurenes jõudsasti, ulatudes XIX sajandi künniseks poole miljonini. Keskmise eluiga oli sel ajal Eestis 35–40 aastat, mis lähenes sama näitaja väärtusele Saksamaal ja Prantsusmaal (Palli 1973: 96–98).

2. 3. XIX sajandil aga hakkas laste arv eesti peres vähenema, kusjuures tegu näib olevat teadliku protsessiga (Katus 1989: 14).

Majanduselus on tõusuperiood, alates sajandi keskpaigast hakkab kujunema taluomanike kiht, arenevad linnad. Et Eestis harimiskõlbulik maa on juba ammendatud, algab sajandi teisel poolel väljarändamine — peamiselt Krimmi ja Kaukaasia asustamata maadele, kuid ka Loode-Venemaale, Kaug-Itta ja Ameerikassegi.

XIX sajandi lõpus toimuvad Eesti pinnal esimesed rahvaloendused. 1881. aastal on Eesti elanikkonna suurus 882 000, 1897. aastal 986 000 inimest (*Eesti arvudes... 1937: 26*). Rahvaloenduste andmed on esitatud tabelis 1 ja esimesi rahvaloendusi illustreerivad joonised 1 ja 2.

Veel suhteliselt kõrge sündimuse ja kiirest majandusarengust tingitud immigratsiooni tulemusena jõuab Eesti elanikkond I Maailmasõja künnisel (hindamisi) 1,2 miljonini (ENE 1, II: 68).

Tabel 1

Rahvaloendused Eestis:
rahvaarv, eestlaste arv, eestlaste %

Loendusi on tehtud mitmel erineval territooriumil, ning tulemuste võrreldavuse mõttes on tehtud ka ümberarvutusi.

Eesti Vabariigi (Tartu rahu) territooriumist erinevate territooriumide kohta käivad andmed on tähistatud järgmiselt: 1881. a loenduse territoorium sümboliga ' , 1897. a territoorium sümboliga " ja ENSV territoorium, mis on veel pisut suurem eelmisest, kuid väiksem Eesti Vabariigi territooriumist sümboliga * .

Aastate 1945 ja 1992 kohta on antud hinnangud, mis tabelis on tähistatud sulgudega.

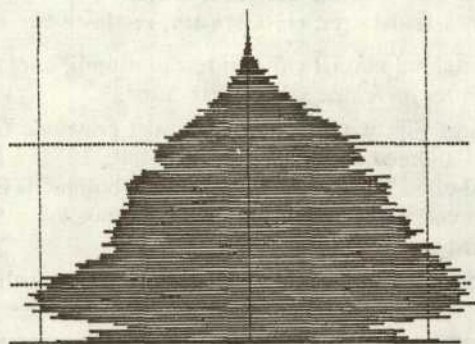
Aasta	Rahvaarv	Eestlaste arv	Eestlaste %
1881	881 455 ' ,	792 000 ' ,	89,8 ' ,
1897	986 000 " "		
	945 068 ' ,	893 000 ' ,	90,6 ' ,
1922	1 107 059	969 976	87,62
	1 044 000* ,		91,1* ,
	999 473 ' ,		92,4 ' ,
1934	1 126 413	992 656	88,13
	1 061 300* ,		91,7* ,
			92,9 ' ,
1941	1 017 475	907 976	89,24
(1945)	865 200	806 400	93,2
	809 000* ,	787 000* ,	97,3* ,
1959	1 196 791* ,	892 653* ,	74,59* ,
1970	1 356 100* ,	925 157* ,	68,22* ,
1979	1 465 800* ,	947 812* ,	64,72* ,
1989	1 565 700* ,	963 281* ,	61,52* ,
(1992)	1 535 000* ,	964 000* ,	62,8* ,

Andmestik: *Eesti arvudes...* 1937: 8–9, 26; *Eesti arvudes...* 1990: 4, 10, 16; Talve 1991.

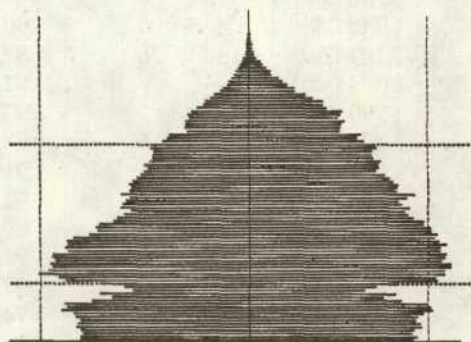
3. Eesti Vabariigi rahvastik

3. 1. Eesti Vabariik loodi 1918. aastal ning saavutas rahvusvahelise tunnustuse peale Nõukogude Venemaaga sõlmitud rahulepingut 1920. aasta alguses. Peatselt loodi siis ka statistikasüsteem ning 1922. a detsembris viidi läbi esimene Eesti rahvaloendus.

Joonis 3

Joonis 4

**Eesti elanikkonna rahvastikupüramiidid
aastal 1922 (joonis 3) ja 1934 (joonis 4)**

Vasakul mehed, paremal naised. Igale püramiidi astmele (kriipsule) vastab üheaastane vanuserühm.

Võrreldes püramiididega joonistel 1 ja 2 näeme rahvastiku vanusestruktuuris viimase 15 aasta jooksul toimunud suuri muutatusi. Nooremad põlvkonnad on vanematega võrreldes muutunud hoopis väiksemaks. Eriti selge on sündivuse langus I maailmasõja aastatel (1915–1917), kuid ka sõjajärgsed põlvkonnad pole saavutanud sõjaeelset taset.

3. 2. Rahvaarv ja selle muutumine. Eesti elanikkonna suurus oli 1922. aastal ca 1,1 miljonit, neist etnilisi eestlasi 970 000 (*Eesti arvudes...* 1937: 12 ning tabel 1. Sõjakaotused olid suured, eriti andis tunda sündimuse vähenemine (ca 55–60% sõjaeelsetest, vt joonis 3). Ometi polnud eestlaste kaotused I maailmasõjas nii drastilised kui mitme eelneva sõja ja samuti järgneva II maailmasõja ajal.

Rahvaarvu vähenemise üks põhjusi oli Eesti pinnal tekkinud Vene turul ja toorainel baseeruva suurtööstuse viimine Venemaale (koos töötajaskonnaga) või reorganiseerimine. Aastail 1920–1922 toimus Eesti–Vene rahulepingu põhjal nn optsoon, mille käigus umbes 40 000 Venemaal elanud eestlast (umbes viiendik nende koguarvust) rändas kodumaale. Ühtlasi naasis suur osa Eestis paiknevaid venelasi (sh enamus peale Vabadussõda siia jäänud sõjaväelasi) Venemaale (*Eesti arvudes...* 1937: 45).

Tabel 2

Keskmise eluiga Eestis

Aastad	Mehed	Naised	Üldine
1926–1927			50
1932–1934	53	60	56
1958–1959	64	72	68
1969–1970	65	74	70
1979–1980	64	74	69
1988	67	75	71
1990	65	75	70

Andmestik: *Eesti arvudes...* 1990; *Statistika...* 1992: 29.

3. 3. Loomulik iive ja keskmine eluiga. Madal sündimus jäi Eesti Vabariigi oluliseks probleemiks. Kuigi tänu tervishoiualasele tööle suurenes oodatav keskmine eluiga 1934. aastaks meestel 53 ja naistel 60 aastani (vt tabel 2) ning vähenes imikute suremus, piirdus elanikkonna juurdekasv mõnetuhande inimesega aastas (vt tabelid 3 ja 4), olles kolmekümnendate aastate majanduskriisi aastail koguni negatiivne.

Ilmselt mõjusid eestlaste iibele sotsiaal-majanduslikud tegurid: majanduslik ülesehitustöö nõudis suuri ressursse, sotsiaalne iseseisvumine ja sellest tulenevalt ka perekondade loomine toi-

mus suhteliselt hilja (naistel 26–27-, meestel 30–31-aastaselt), seega oli ühiskonnas suhteliselt palju vallalisi, mida näitab ka abiellumuskordaja kahanemine (vt tabel 5).

Samas suunas mõjus naiste haritus — keskkhariduse osas ei jäänud naised meestest maha, ülikooliski ulatus naisüliõpilaste arv kolmandikuni. Kiiresti haarasid naised ka töökohti väljaspool kodu, asudes tööle halastajaõdedena, müüjatena, ametnikena, kooliõpetajatena.

Naiste emantsipatsioon väljendus selleski, et abielulahutuste arv sõjaeelses Eestis ulatus 10%ni aastas sõlmitud abielude arvust (vt tabel 6).

Siiski ületas eestlaste arv Eestis enne sõja algust miljoni piiri: 1. jaanuaril 1939. aastal on eestlaste arvuks Eestis märgitud 1 000 360 hinge (Talve 1991).

3. 4. Linna- ja maaelanikkond. Sõjaeelses Eestis domineeris maaelanikkond — 1922. aastal elas maal 73% elanikest, kusjuures tüüpiline oli hajaasustus väikekülade ja üksiktalude näol. Talude arv oli suur: 1929. aastal oli Eestis 133 000 talundit, neis elas 641 000 inimest (*Eesti arvudes...* 1937: 49–50). Valdav enamus neist olid üheperetalud — palgaliste arv taludes oli samal ajal vaid 82 000 inimest.

3. 5. Ränne. Kuigi Eesti ei olnud kinnine ühiskond — piiriületamise statistika näitab mitmesaja tuhande ränduri olemasolu igal aastal — oli migratsioonisaldo üsna nullilähedane (vt tabel 7). Siit ei rännatud ära, ka ei meelitanud Eesti Vabariik ligi immigrante.

4. Eesti rahvastiku kaotused II maailmasõjas ja sõja järel

4. 1. Sõja eelõhtu ja esimene Nõukogude okupatsioon. II maailmasõja mõju Eesti rahvale algas juba 1939. aastal Molotovi ja Ribbentropi salakokkuleppega, mille tulemusena 1939. aasta sügisel algas baltisakslaste lahkumine Eestist. Juba samal aastal lahkus 11 763 inimest, aastail 1940–1941 lisandus neile veel ligi 10 000 (vt Talve 1991, mis on põhiallikaks käesolevas ja järgmises paragrahvis esitatud andmetele; vt tabel 8).

Seega oli lahkunuid kokkuvõttes rohkemgi, kui oli olnud sakslasi rahvaloenduste andmetel. Eriti hilisemate väljarändajate seas

Tabel 3

Rahvaarv

(faktiline e kohalolev 1. jaanuari seisuga); sündid ja surmad ning absoluutne loomulik iive elanikkonnas jooksval aastal

Aasta	Rahvaarv	Sünde	Surmi	Iive
1919	1 069 344	18 456	28 800	-10 344
1920	1 059 000	19 625	21 363	-1 738
1921	1 076 543	22 067	17 143	4 924
1922	1 097 733	22 255	18 401	3 854
1923	1 107 130	22 347	16 630	5 717
1924	1 114 498	21 441	16 918	4 523
1925	1 116 730	20 445	16 680	3 765
1926	1 117 270	19 977	18 047	1 930
1927	1 116 343	19 705	19 356	349
1928	1 114 941	20 064	17 785	2 279
1929	1 116 553	19 110	20 178	-1 068
1930	1 114 748	19 471	16 610	2 861
1931	1 117 445	19 509	18 077	1 432
1932	1 119 339	19 742	16 641	3 101
1933	1 123 734	18 208	16 472	1 736
1934	1 124 768	17 305	15 853	1 452
1935	1 127 928	17 891	16 864	1 027
1936	1 129 804	18 222	17 594	628
1937	1 130 143	18 190	16 614	1 576
1938	1 131 161	18 453	16 496	1 957
1939	1 133 917	18 475	17 101	1 374
1. 1. 1940	1 122 075			
1. 9. 1940	1 117 310	18 407	19 024	-617
1. 12. 1941	1 017 475			-4 137
1942		19 485	20 276	
1941-1944				-12 200
I-VI 1943		7 984	9 775	
1945	809 000*	14 968	20 706	-5 738
1946		19 408	19 969	-561
1947	975 000	22 721	21 497	1 224
1948	1 023 000	21 777	17 549	4 228
1949	1 029 000	21 770	16 730	5 040
1950	1 013 000	20 279	15 817	4 462
1951		20 730	15 354	5 376
1952		21 111	15 817	5 294
1953		20 146	14 420	5 726
1954		20 909	13 981	6 928

Eesti rahvastikuprobleemid

1955		20 786	13 638	7 148
1956		19 660	12 783	6 877
1957		19 509	13 026	6 483
1958		19 598	12 971	6 627
1959	1 196 591	19 938	13 130	6 808
1960	1 209 112	20 187	12 738	7 449
1961	1 222 234	20 230	13 036	7 194
1962	1 236 349	19 959	13 495	6 464
1963	1 249 783	19 279	13 251	6 028
1964	1 267 058	19 629	12 754	6 875
1965	1 284 774	18 909	13 520	5 389
1966	1 297 274	18 629	13 800	4 829
1967	1 308 737	18 671	13 699	4 972
1968	1 319 374	19 728	14 225	5 503
1969	1 334 324	20 781	15 130	5 651
1970	1 356 131	21 552	15 186	6 366
1971	1 373 602	22 118	15 083	7 080
1972	1 390 631	21 757	15 520	6 237
1973	1 404 351	21 239	15 573	5 666
1974	1 417 025	21 461	15 393	6 068
1975	1 427 449	21 360	16 572	4 788
1976	1 436 354	21 801	17 351	4 450
1977	1 445 449	21 977	19 094	4 883
1978	1 457 348	21 842	17 812	4 030
1979	1 465 818	21 879	18 062	3 817
1980	1 471 133	22 204	18 199	4 005
1981	1 479 184	22 937	18 349	4 588
1982	1 488 384	23 128	17 893	5 235
1983	1 497 269	24 155	18 190	5 965
1984	1 507 072	24 234	19 084	5 150
1985	1 517 964	23 630	19 343	4 287
1986	1 530 415	24 106	17 986	6 120
1987	1 545 068	25 086	18 279	6 807
1988	1 560 637	25 060	18 551	6 509
1989	1 572 452	24 292	18 530	5 762
1990	1 582 831	22 308	19 530	2 778
1991	1 581 588	19 320	19 705	-385
1992	1 561 971	18 233	20 118	-1 885
1993	1 535 000			

Andmestik: *Eesti arvudes...* 1937: 27; *Statistika...* 1992: 4; Talve 1991.

Tabel 4

Sündimus- ja suremuskordajad ning loomulik iive
1000 el. kohta

Aastad	Sündimus- kordaja	Suremus- kordaja	Loomulik iive
1888–1889	29,9	22,2	7,7
1897–1899	29,1	19,3	9,8
1901–1908	28,0	19,1	8,9
1910–1914	25,0	18,6	6,4
1915–1919	19,3	25,1	-5,8
1920–1924	19,6	16,5	3,1
1925–1929	17,8	16,5	1,3
1930–1934	16,8	14,9	1,9
1935–1939	16,1	15,0	1,1
*1945	17,5	24,2	-6,7
1947–1949	22,0	18,6	3,4
1950–1954	18,3	13,4	4,9
1955–1959	16,9	11,1	5,8
1960–1964	16,0	10,5	5,5
1965–1969	14,8	10,7	4,0
1970–1974	15,6	11,1	4,5
1975–1979	15,1	12,0	3,0
1980–1984	15,7	12,3	3,4
1985–1989	15,9	12,0	3,9
1990–1992	12,7	12,6	0,1

Andmestik: *Eesti arvudes...* 1937: 27; *Eesti Statistika Kuukiri*.

oli rohkesti eestlasi, kes sisuliselt olid sõjapagulased ja jätsid kodumaa hirmust okupatsiooni ees.

1939. a oktoobris toodi Eesti pinnale nn baaside lepingu alusel Vene sõjavägi (formaalselt 25 000 inimest, kuid ei siis ega hiljemgi pole võõrväe suuruse kohta usaldusväärseid andmeid teada).

Järgnes Eesti okupeerimine 1940. a 16.–21. juunil. Sellega kaasnes Eesti tsiviil- ning sõjaväelise eliidi represseerimine. Umbes 11 000 inimest arreteeriti ja enamik neist mõrvati (põhiliselt NKVD poolt), lisaks sellele küüditati ühe ööpäeva jooksul (13./14. 06. 1941) 10 200 inimest, s.o 1% Eesti elanikkonnast Siberisse (neist hukkus lähiaastail üle 50% ebainimlike elu- ja töötingimuste tagajärjel).

Samal ajal immigrerus Eestisse teatav hulk varem N. Liidus elanud eestlasi, kuid samuti ka venelasi. Kahjuks puuduvad nende arvu kohta andmed. Võib vaid oletada, et enamus neist lahkus sõja algul.

Sõja alguses mobiliseeriti Punaarmeesse üle 30 000 eesti noormehe, samuti viidi Punaarmee koosseisu üle endine Eesti sõjavägi (välja arvatud suurem osa ohvitseri).

Venemaale evakueeriti mitmed ettevõtted koos töötajaskonnaga, juhtivad töötajad ja nende pered — kokku 26 000 inimest, kellest ca 20% hukkus teel või NSV Liidu tagalas.

Aastail 1940–1941 välismaale (enamasti Soorne) põgenenud eestlaste arv on kõigest 500 — see näitab, et peale Nõukogude okupatsiooni algust oli emigreerimine praktiliselt võimatu.

4. 2. Eesti rahvastik 1941. a rahvaloenduse andmetel. 1941. a suvel, Saksamaa—Nõukogude Liidu sõja esimese kuu jooksul vahetus Eestis okupatsioonivõim — Punaarmee taganemise järel algas Saksa okupatsioon.

1941. a lõpus korraldatud osaline rahvaloendus (vt tabel 1) dokumenteerib eesti rahvastiku seniseid kaotusi. Neid kaotusi on üksikasjaliselt kirjeldatud L. Talve uurimuses (1991), mis kokkuvõtlikult on esitatud tabelis 8.

Selgub, et Eesti elanikkond on vähenenud 1934. aastaga võrreldes enam kui 99 000 inimese, 1939. aastaga võrreldes aga koguni 116 465 inimese võrra. Vähenemisest moodustab emigreerumine Saksamaale 21,4 tuhat, pagemine välismaale 0,5 tuhat ja evakueerumine N. Liitu 26,3 tuhat. Ülejäänud kaotustest kantakse 3,4 tuhat negatiivse iibe, 64,9 tuhat aga repressioonide arvele (37,9 tuhat sundmobiliseeritud Punaarmeesse, 23 tuhat arreteeritud, mõrvatut ja küüditatud Nõukogude ning 4 tuhat Saksa okupatsioonivõimude poolt). Hukkunute arvuks hinnatakse 48 955, nende seas on lisaks 43 tuhandele repressioonide tagajärjel hukunule või hukatule veel 5,4 tuhat pagemisel või evakueerumisel surma saanut.

Tabel 5

Vallaslaste arv ja protsent
(linnas ja maal ning kokku)

Aasta	Vallas- lapsi	%	Aasta	Vallas- lapsi	%		
					Kokku	Linnas	Maal
1922		7,4	1959	2916	14,6		
1923		7,4	1960	2772	13,7		
1924		7,2	1961	2869	14,2		
1925		7,4	1962	2583	12,9		
1926		8,3	1963	2849	14,8		
1927		8,1	1964	2807	14,3		
1928		8,2	1965	2790	14,8		
1929		8,3	1966	2735	14,7		
1930		9,0	1967	2768	14,8		
1931		9,6	1968	2809	14,2		
1932		10,3	1969	2931	14,1		
1933		10,5	1970	3041	14,1		
1934		9,5	1971	3149	14,2		
1935	1696	9,4	1972	3300	15,2		
1936	1611	9,3	1973	3284	15,5		
1937	1548	8,9	1974	3316	15,5		
1938		8,4	1975	3346	15,7		
1939			1976	3532	16,2		
1940			1977	3624	16,5		
...			1978	3714	17,0		
1945	3035	20,3	1979	3694	16,9		
1946	4226	21,8	1980	4057	18,3	13,9	28,5
1947	4930	21,7	1981	4183	18,8		
1948	4686	21,5	1982	4392	19,0		
1949	4980	22,9	1983	4710	19,5		
1950	4557	22,5	1984	4938	20,4		
1951	4300	20,7	1985	4879	20,6	16,8	30,0
1952	3964	18,8	1986	5293	22,0	17,7	32,1
1953	3642	18,1	1987	5552	22,1	18,0	31,8
1954	4132	18,6	1988	5788	23,1	19,2	32,1
1955	3876	17,1	1989	6123	25,2	21,2	34,0
1956	3355	15,6	1990	6044	27,1		
1957	3034	14,7	1991	6018	31,1		
1958	2888	14,6	1992				

Andmestik: *Eesti arvudes...* 1937: 30; *Statistika...* 1992: 22–23.

4. 3. Eestlaste kaotused Saksa okupatsiooni ajal. 1943. aastal algas Eestis mobilisatsioon Saksa armeesse, mis haaras 59 000 eestlast. Lisaks sellele hukkus 500 meest Omakaitstes.

Samal ajal algas ka eesti noormeeste intensiivne pagemine Soome, kus astuti Soome armeesse (üle 3000 mehe), sest ei soovitud teenida okupatsiooniarmees.

Saksamaale tööteenistusse ja vangilaagritesse saadeti vastavalt 800 ja 4000 inimest, hukati kokku 6600 Eesti kodanikku (neist 1921 juuti ja 243 mustlast). Märgime täpsuse mõttes, et enamus hukkamisi toimus enne 1941. a rahvaloendust.

Suuremõdulised hukkamised Eesti pinnal paiknenud kontsentratsioonilaagrites (ilmselt ülehinnatud nõukogude autorite poolt, vt ka ENE 1, II: 70) ei puudutanud Eesti kodanikke, mistõttu me neid siin ei käsitle.

Tsiviilelanikkond kannatas pommirünnakute all, ühtekokku hukkus ümmarguselt tuhat Eesti kodanikku, suurem osa neist Tallinnas.

Sõja ajal hakkas vähenema ka sündimus, samal ajal püsis suhteliselt kõrgel tasemel suremus. Ometi ei olnud enamasti selle põhjuseks haigused või alatoitlus, vaid pigem repressioonid. Kõigil sõja-aastatel oli iive negatiivne, aastail 1941–1944 moodustas summarne iive miinus 12 200 inimest.

4. 4. Emigratsioon Läände. Enne Nõukogude vägede saabumist Eestisse 1944. a suve lõpus algas Eesti ajaloo suurim emigratsioonilaine. Saartelt ja rannalt sõideti, hoolimata Saksa sõjaväest ja piirivalvest, küll laevade, küll mootorpaatidega Rootsi. Saksa võimud korraldasid riigiteenijatele võimaluse emigreeruda Saksamaale. Kokku lahkus Eestist umbes 68 000 inimest (neist hukkus teel ligi 10%). Et välismaale jäi ka osa vabanenud sõjavange, sõjaväelasi, tööteenistuses viibijaid jm, siis hinnatakse summaarset emigrantide hulka 75 000 inimesele.

Rootsi asus ümber ka eestirootslaste rahvusrühm (ca 7500 inimest 1934. a andmeil). 1941. a rahvaloenduse andmeil oli Eestis küll ainult 6487 rootslast, kuid ilmselt kasutas tuhatkond eestlast oma sugulussidemeid rootslastega ametlikuks emigreerumiseks Rootsi.

4. 5. Immigratsioon aastail 1941–1944. Saksa okupatsiooni ajal saabus Eestisse naaberaladelt ümmarguselt 4000 inimest, põhiliselt N. Liidu territooriumil elanud eestlased ja ingerisoomlased.

Vahetult peale Saksa okupatsiooni lõppu algas intensiivne immigratsioon idast, sealhulgas saabus juba 1944. aastal umbes 2000 liidueestlast ja 3000 evakueeritut.

Tabel 6

Sisseränne, väljaränne ja rändesaldo

Aastail 1920–1926 kajastavad andmed piiriületamisi. Alates 1945. aastast on rände aluseks sisse- ja väljakirjutused. Rände hulka ei ole arvestatud sõjaväe(teenistuse)ga seotud rännet, seetõttu erinevad näitajad aastaiks 1960–1988 varasematest.

Aasta	Sisseränne	Väljaränne	Saldo
1920	19 476	195 '	19 281
1921	46 554	30 288 '	16 266
1922	35 879	30 336 '	5 543
1923	39 719	38 068 '	1 651
1924	35 330	35 734 '	-404
1925	35 994	39 219 '	-3 225
1926	127 405	130 262 '	-2 857
1927	192 690	194 441	-1 751
1928	246 551	247 218	-667
1929	260 640	261 378	-738
1930	251 182	251 344	-162
1931	237 813	237 351	462
1932	202 375	201 081	1 294
1933	194 818	195 519	-701
1934	195 683	195 573	110
1935	173 656	192 320	849
1936	193 196	173 947	-289
1937	164 439	164 997	-558
1938	173 320	172 521	799
1939	168 616	181 968	-16 630
1940–1941		84 500	-84 500
1942–1944	8 800	145 100	-136 700
1945–1955			105 092
1950		5713	
1951		5673	
1952	298 894	193 802	6921

Eesti rahvastikuprobleemid

1953	(linnadesse	(linnadest	6970
1954	1950–1955)	1950–1955)	11251
1955		10520	
1956	40 471	29 310	11 161
1957	32 378	26 713	5 665
1958	38 744	21 862	16 882
1959	24 409	19 101	5 308
1960	23 367	21 876	1 491
1961	22 632	14 507	8 125
1962	22 287	14 863	7 424
1963	21 729	13 575	8 154
1964	22 345	13 339	9 006
1965	22 275	14 549	7 726
1966	23 112	16 712	6 400
1967	21 903	18 261	3 642
1968	28 011	18 547	9 464
1969	31 936	20 318	11 618
1970	30 929	19 560	11 369
1971	29 283	19 374	9 909
1972	25 541	18 266	7 275
1973	26 434	19 227	7 207
1974	25 003	21 428	3 575
1975	24 128	20 334	3 794
1976	23 772	19 315	4 457
1977	24 500	17 642	6 858
1978	23 033	17 270	5 763
1979	22 088	17 189	4 899
1980	20 869	14 447	6 422
1981	20 575	13 990	6 585
1982	19 712	14 032	5 680
1983	18 177	13 564	4 613
1984	17 502	12 754	4 748
1985	19 129	12 619	6 510
1986	18 461	12 349	6 112
1987	16 874	12 591	4 283
1988	14 168	13 203	965
1989	12 497	12 326	171
1990	8 381	12 402	-4 021
1991	5 203	13 237	-8 034
1992	3 616	36 883	-33 267

Andmestik: *Eesti arvudes...* 1937: 45, 46; *Statistika...* 1992: 43; *Estonia...* 1992: 39.

Tabel 7

Abielud, lahutused ning naiste esmasabielud

Aasta	Abielu- sid	Abiellumus- kordaja	Lahu- tusi	Lahutuste % abieludest	Naisi esma- abielus
1922	9 644	8,8	569	5,9	91,2
1923	9 494	8,6	482	5,0	92,0
1924	8 761	7,9	491	5,6	93,1
1925	8 207	7,3	593	7,2	92,3
1926	8 550	7,7	560	7,2	93,1
1927	8 660	7,8	553	6,4	93,1
1928	8 801	7,9	566	6,4	92,9
1929	8 807	7,7	655	7,4	93,2
1930	8 897	8,0	697	7,8	93,3
1931	8 778	7,9	711	8,1	93,4
1932	8 800	7,9	797	9,1	93,8
1933	8 425	7,5	766	9,1	93,2
1934	8 873	7,9	908	10,2	93,1
1935	9 254	8,2	1 003	10,8	92,8
1936	9 777	8,7	939		92,5
1937	9 562	8,5			91,1
1938	9 549	8,4			90,9
1939	9 706	8,6			
1940	10 831	9,6			
1942	6 531	6,4			
I-VII 1943	3 352				
1945			317		
1946			572		
1947	11 192	11,7	864	7,7	9 734
1948	12 217	11,9	822	6,7	10 695
1949	10 810	10,5	530	4,9	9 552
1950	10 456	10,3	671	6,4	9 458
1951	10 103		763	7,6	9 245
1952	9 484		944	10,0	8 573
1953	9 738		783	8,0	8 866
1954	11 083		1 104	10,0	9 920
1955	11 927		1 434	12,0	10 685
1956	12 354		1 589	12,9	10 987
1957	13 088		2 117	16,2	11 534
1958	12 655		2 529	20,0	10 977
1959	12 101	10,1	2 404	19,9	10 519
1960	12 146	10,0	2 544	20,9	10 501

Eesti rahvastikuprobleemid

1961	11 924	9,8	2 512	21,1	10 351
1962	11 054	8,9	2 532	22,9	9 525
1963	10 933	8,7	2 771	25,3	9 315
1964	10 821	8,5	3 133	29,0	9 116
1965	10 567	8,2	2 966	28,0	8 840
1966	11 272	8,7	4 149	36,8	9 191
1967	11 578	8,8	4 187	36,2	9 518
1968	11 858	9,0	4 164	35,1	9 758
1969	12 247	9,2	4 417	36,1	10 208
1970	12 373	9,1	4 379	35,4	10 333
1971	12 514	9,1	4 354	34,8	10 351
1972	11 794	8,5	4 632	39,3	9 639
1973	12 200	8,7	4 554	37,3	9 909
1974	12 277	8,7	4 740	38,6	9 808
1975	12 443	8,7	4 845	38,9	9 945
1976	12 312	8,6	5 204	42,3	9 897
1977	12 580	8,7	5 657	45,0	9 932
1978	12 492	8,6	5 587	44,7	9 851
1979	12 784	8,7	5 974	46,7	10 042
1980	12 964	8,8	6 127	47,3	10 083
1981	12 825	8,7	6 037	47,1	9 971
1982	12 263	8,3	5 902	48,1	9 402
1983	12 917	8,6	6 315	48,9	9 708
1984	12 530	8,3	6 194	49,4	9 267
1985	12 861	8,5	6 059	47,1	9 579
1986	13 000	8,5	6 039	46,4	9 453
1987	13 434	8,7	6 128	45,6	9 642
1988	12 973	8,3	5 924	45,7	9 267
1989	12 644	8,1	5 916	46,8	9 176
1990	11 774	7,5	5 785	49,1	8 362
1991	10 292	6,6	5 738	55,8	7 423

Andmestik: *Eesti arvudes...* 1937: 42–43; *Estonia...* 1992: 36–37; *Statistika...* 1992: 47–48.

4. 6. Eestlaste kaotused rinnetel ja partisanisõjas. Ühtekokku hukkus "Memento" andmeil sõja ja okupatsioonide tulemusena ligi 100 000 (kuni 1959. aastani 96 300) Eesti kodanikku, neist 80 000 meest ja 17 000 naist.

Sõja lõpuperioodil kandsid eestlastest komplekteeritud väeosad, mis võitlesid nii Saksa kui ka Nõukogude ülemjuhatause all,

suuri kaotusi. Oli hetki, mil võideldi sõna tõsisel mõttes vend venna vastu.

Ometi moodustasid rindekaotused (kokku ligi 20 000 meest) suhteliselt väikese osa eesti meeste kaotustest sõja ja okupatsioonide ajal. Hoopis suuremad olid kaotused töö- ja vangilaagrites, kus sisuliselt toimus Nõukogude ja Saksa okupantide poolt korraldatud genotsiid eesti rahva vastu.

Sõjameeste kaotustele rinnetel lisandusid sõja lõpus metsadesse põgenenud "metsavennad" Eesti pinnal (nende arvuks võib hinnata 16 000), kellest sõjajärgseil aastail hukkus ligi veerand (Talve 1991).

4. 7. Eesti elanikkonna represseerimine II Nõukogude okupatsiooni alguses. Juba 1944. a lõpus algasid elanikkonna represseerimised — vangistati ligi 2000 inimest, kellest veerand hukati.

Järgnevate aastate jooksul (põhiliselt aastail 1945–1953) kaotas vabaduse üle 75 000 Eesti kodaniku (neist ligi pooled süüdistatuna teenimises Saksa sõjaväes). Kõigist arreteerituid hukkus/hukati ligi veerand. Võib oletada, et represseeritute seast moodustasid eestlased 95% (vastavalt rahvuslikule struktuurile 1945. aastal), sest immigrantide vastu ilmselt selliseid survevahendeid ei rakendatud.

Siiski moodustavad väikese rühma Eesti elanikkonna kaotustest nn "nõukogude aktivistid" (ca 300 inimest), kes langesid "metsavendade" käe läbi sõjajärgseil aastail.

5. Eesti rahvastiku rahvusliku koosseisu muutused II maailmasõja ajal

5. 1. Rahvusliku koosseisu muutused sõja- ja okupatsiooniperioodidel. Tuginedes rahvaloenduste andmetele ja "Memento" uuringutele püüame kindlaks teha, missugune oli Eesti elanikkonna rahvuslik koostis ja missuguseid kaotusi kandsid eri rahvusrühmad Eesti elanikkonnast. Arvutusi esitab järgnev tabel (vt Talve 1991):

Eesti rahvastikuprobleemid

Muutuse põhjus	Eest-lased	Vene-lased	Saks-lased	Roots-lased	Soom-lased	Muud	Kokku
<i>Muutused I Nõukogude okupatsiooni jooksul (ja enne seda)</i>							
1.01.39	1000	94	16	8	2	14	1134
Saksamaale	-5		-16				-21
Punaterror	-50	-5					-55
Punaarmee	-5	-1					-6
Evakueeriti	-13	-13					-26
Hukati	-1	-1				-2	-4
Neg. iive	-3						-3
Muutus	-77*	-20	-16	-1		-2	-116
1.12.1941	908	73	0	6	2	11	1000*
Eriarvel	15*		3*				1017
<i>Muutused Saksa okupatsiooni jooksul</i>							
Hukkus	-2	-1				-2	-5
Saksamaale	-4	-1					-5
Läände	-68	-3		-6		-2	-79
Sks. sõjav.	-54	-5					-59
PA ja NKVD	-3	-1					-4
Neg. iive	-1						-1
Muutus	-132	-12	-3*	-6		-4	-153
Sisseränne	3(4)				(2)		3(6)
1.01.1945	779 (783) 794*	61	0	0	2 (4)	7	849 (855) 864*
<i>Muutused II Nõukogude okupatsiooni alguses</i>							
Petserimaa	-19	-37					-56
1945 ENSV	760 (764) 775*	24			2 (4)	7	793 (799) 808*
Naasnud	65	8					72
Iive	14						14
Venem. eestl.	75						75
Küüditatud	-20*						-20*
1959	814 (893)	32 (261)			2	7	855 (1197)

Siin me arvestasime otsest teavet rahvuste jaotuse kohta mõningate vähenemisrühmade osas (territooriumi muutus, eestirootslaste lahkumine); eeldasime, et hukkamine oli suunatud eeskätt mitte-eestlaste vastu (juudid jt elanikud rahvusrühmast "muud"); oletasime, et Nõukogude Liitu evakueerus enne Saksa okupatsiooni venelasi suhteliselt rohkem.

Kõik ülejäänud kaotused on jaotatud rahvusrühmade vahel enam-vähem võrdeliselt nende arvukusega.

Kõik arvutused on esitatud tuhandetes, selletõttu esineb mõningates kohtades ka nn ümardamisvigadest tingitud ebatäpsusi.

Tabelis on kõik andmed (välja arvatud tärniga märgitud) täpses vastavuses "Memento" andmetega, vt tabel 8. Et iibes on arvestatud Eesti pinnal hukkunuid ja hukatuid, siis on ülaltoodud tabelist osa hukatuid välja jäetud (I osas) või iibe suurust vastavalt muudetud (II osas).

Sulgudes on lisatud need sisserändajad, kes ei ole Eesti Vabariigi kodanikud.

5. 2. Esimese Nõukogude perioodi andmete analüüs. Kuivõrd selle perioodi jaoks on olemas korrektsed alg- ja lõppandmed, siis on selle perioodi kaotused suhteliselt täpselt hinnatavad.

Ometi tekib ka siin üks oluline küsimus, mille põhjuseks on 1941. a rahvaloendusel kirja pandud ligi 18 000 inimese suurune elanike grupp (nähtavasti sõjaväelased), kes on märgitud sõnaga "Eriarvestus", ning kelle rahvust pole näidatud. "Memento" andmestikus on need inimesed "vaikimisi" loetud mitte-eestlastest Eesti kodanike hulka.

Siin on nähtavasti järgmised võimalused:

1) Tegemist on Saksa sõjaväe teenistusse värvatud eestlastega. Sellisel juhul oleks eestlaste arv 1941. aastal ligi 924 tuhat (mitte 908 000, nagu tabelites 1 ja 9 rahvaloendusandmete põhjal märgitud) ning eestlaste osatähtsus elanikkonnas oleks 90,8%.

Ometi oleks sellise arvestuse korral imelik sakslaste täielik puudumine Eesti rahvastiku arvestuses — paiknes ju Saksa okupatsiooni ajal Eestis hulk sakslasi, sealhulgas ka teatav kogus saksa rahvusest tsiviilisikuid.

2) Tegemist on sakslastega, kes on siia sisse rännanud (kas sõjaväe või okupatsioonivõimkonna koosseisus). Sellisel juhul peavad paika kõigi ülejäänud rahvarühmade arvukuse hinnangud, kuid elanikkonna summaarne vähenemine on 17 000 inimese võr-

ra suurem, s.o 133 tuhat, ning Eesti elanikkonnaks 1941. aastal tuleks lugeda hoopis 999 884 (ümardatult üks miljon).

Niisugusel juhul tuleks aga tabelis 8 esitatud andmeid elanikkonna kaotuste kohta korrigeerida (suurenemise suunas).

3) Mõeldav on veel kolmaski, kombineeritud variant — sellesse rühma kuulub nii eestlasi (sõjaväelasi) kui ka sakslasi. Niisugusel eeldusel tehtud arvutused on tabelis esitatud tärniga (*).

Seega vähemalt üks kahest artiklis (Talve 1991) esitatud arvust — kas eestlaste kaotuste suurus või Eesti kodanikkonna summaarse kahanemise maht — on hinnatud ebatäpselt. Tekkinud nihe mõjutab ka rahvastiku hinnanguid järgmistel perioodidel.

Veidi problemaatiline on ka venelaste arvu ebaproportsionaalselt suur vähenemine eestlaste kaotustega võrreldes (venelasi vähenes 20 000, eestlasi 80 000 kuni 95 000 inimese võrra).

Selgituseks võib olla ainult venelaste suhteliselt arvukam evakueerumine N. Liitu. On isegi võimalik, et vene rahvusest Eesti kodanike kaotused (eriti evakueerumine N. Liitu) ei ole “Memento” andmetes esitatud täielikult.

5. 3. Kuidas arvestada iivet? Iivet mõjutab niihästi sünni- kui ka surmajuhtude arv. Kõik Eesti pinnal hukkunud ja hukatud Eesti kodanikud — olid nad siis pommitamise või lahingute ohvrid või ka repressseeritud ja hukatud, on iibes arvestatud. Siit tuleneb kaks järeldust esimeseks vaatlusperioodiks:

1) Rahvastiku arvu muutustest tuleb lahutada Eesti pinnal hukkunud (seda on “Memento” arvestustes ka tehtud);

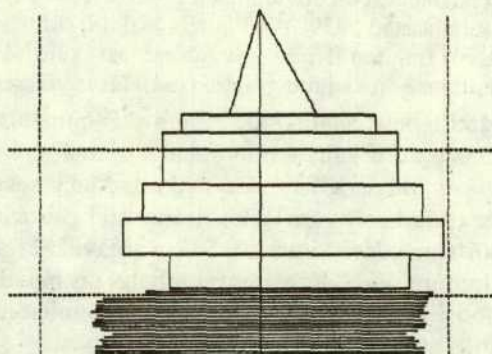
2) Et sündimus aastail 1940–1941 oli küllalt kõrge, vastates positiivsele iibele umbes 3000 inimest kahe aasta jooksul, tuleks hukkunute arvu selle võrra arvestustes suurendada.

Järgmistel arvestusperioodidel on iibe arvestamine keerukam, sest lõppseisund ei ole teada.

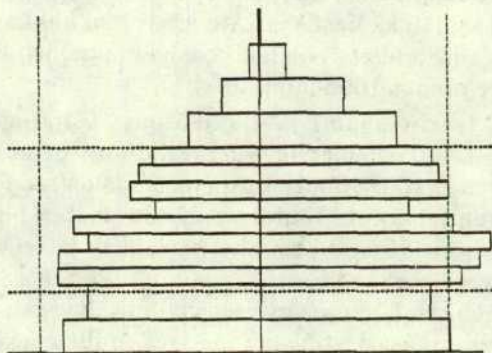
5. 4. Eestlaste arvu kahanemine Saksa okupatsiooni ajal. “Memento” andmetel kahanes Eesti elanikkond ajavahemikus 1. 12. 1941–1. 01. 1945 kokku 152 275 inimese võrra, sealhulgas eestlasi jäi vähemaks 101 522 võrra (ilma Petserimaa eraldamist arvestamata).

Joonis 5

Joonis 6

**Eesti elanikkonna rahvastikupüramiidid
aastal 1941 (joonis 5) ja 1959 (joonis 6)**

Vasakul mehed, paremal naised. Igale 1941. a püramiidi astmele (kriipsule) vastab 0–19-aastaste grupis üheaastane, 20–59-aastaste grupis kümneaastane ning 60–69-aastaste grupis viieaastane vanuserühm. 70-aastased ja vanemad on märgitud kolmnurgaga. 1959. a püramiidis on noorimad (0–19) ja vanimad (60–99) kümneaastastes, tööeline elanikkond viieaastastes lahtrites.

Need püramiidid erinevad eelmistest selle poolest, et siin ei kajasta vanusegrupid mitte ainult sündivuse taset eelnevatel perioodidel, vaid

suure osa rahvastiku koosseisust määravad sisserändajad. Sel põhjusel ongi ebaproportsionaalselt arvukad 20–34-aastaste vanuserühmad — suur osa sisserändajatest on olnud nimelt noored. 10–19-aastaste vanuserühmade (sünniaastad 1939–1943 ja 1944–1948) suhteliselt väiksem arvukus on osalt tingitud II maailmasõja mõjust, kuid võib arvata, et selles vanuserühmas on ka immigrantide osatähtsus väiksem.

Ülaltoodud tabelit analüües tuleb paratamatult teha järeldus, et eestlaste arvu kahanemine peaks olema suurem, kui on oletatud artiklis Talve 1991. On raske uskuda muude rahvaste esindajate (põhiliselt venelaste, lisaks veel piiriäärsete lätlaste) ebaproportsionaalselt suurt osa Saksa sõjaväkke värvatute või Läände lahkunute seas. Käesolevas tabelis on muudest rahvustest Eesti kodanike kaod pigem üle- kui alahinnatud, ometi on eestlaste kaoks saadud vähemalt 137 000 inimest.

5. 5. Kuidas arvestada iivet? Jälle arvestame, et iibes on arvesse võetud kõik Eesti pinnal hukkunud ja hukatud (umbes 6000 inimest), kuid samuti ka Eestis ja Lätis sõjaväljal hukkunud (samuti 6000), seega jääb üle tsiviilelanikkonna muutumist kajastav negatiivne iive miinus 1000 inimest.

5. 6. Eesti territooriumi ja elanikkonna liitmine Venemaaga. NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi otsusega eraldati 1944. a lõpus Eesti territooriumist ja ühendati Vene Föderatsiooniga 2235 ruutkilomeetri suurune piirkond (Petseri linn ja 10 valda), kus elas ca 56 000 elanikku (venelaste ja eestlaste põlise segaasustusega piirkond Eesti kagunurgas, kus elas 19 000 eestlast) ja riba kaunis hõreda asustusega põhiliselt venelaste (kuid ka ingerisoomlaste) asulast Narva jõe taga, mille elanikest osa oli sõjapäevil Eestisse asustatud. Selle muudatuse tagajärjel vähenes Eesti elanikkond 56 200 inimese, sh 19 400 eestlase võrra.

5. 7. Eesti elanikkonna suuruse ja rahvusliku koosseisu hinnang 1945. a alguseks. Vähendatud Eesti territooriumil (nime-tame seda edaspidi ENSV territooriumiks) elas “Memento” andmetel aastavahetusel 1944/1945 kokku 809 000 inimest, neist eestlasi 787 000 (97,3%) ja teistest rahvustest elanikke 22 000.

Ülaltoodud tabelis saame hea kooskõla “Memento” üldelanikkonna hinnanguga siis, kui arvestame, et saksa-aegses rahvaloenduses oli enamus “eriarelv” olnud meestest eestlased. Erinev tuleb aga rahvusliku koostise hinnang — eestlasi, Eesti kodanikke pole

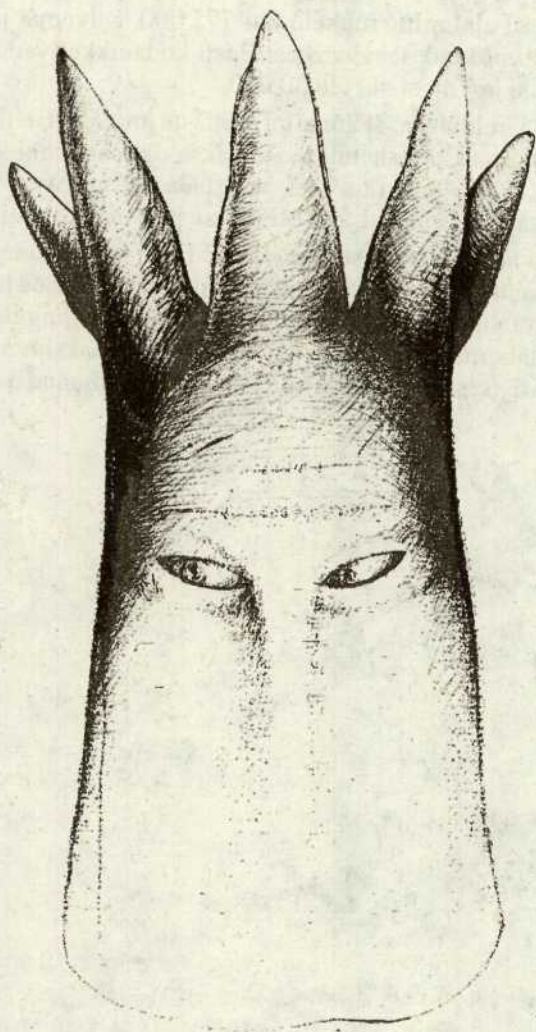

Eestis sel ajal mitte rohkem kui 775 000, halvemal juhul koguni 760 000. Muudest rahvustest Eesti kodanikke (venelasi, lätlasi, soomlasi jm) on siiski üle 30 000.

Siit järeldub ka, et kõrgeim eestlaste protsent Eesti rahvastikus ei küündinud ka vahetult peale Saksa okupatsiooni lõppu kõrgemale kui 95–96% (kui aga arvestada sel ajal veel Eesti külge kuuluvat Petserimaad, siis oli vastav protsent koguni 92%).

Kui aga lisada Eestisse jäänud Eesti kodanikele veel ka siserännanud — Venemaa eestlased, ingerisoomlased ja venelastest immigrandid, kes hakkasid otsekohe pärast lahingute lõppu Eestisse saabuma, siis jääb eestlaste osatähtsus maksimumperioodilgi alla 95% (sest Petserimaa anneksioon ei toimunud otsekohe).

(Järgneb)

Ilmar Kruusamäe. TIMUKASTUUDIO. IV
(1989)

EVOLUTSIOONITEOORIA LOOMULIKUD HARUD BAER JA DARWIN

Baer kui Aristotelese ja Leibnizi suuna jätkaja

Vello Reeben

“Looduse arengulugu on vaid lugu vaimu edasisammuvatest võitudest aine üle” — selline on Karl Ernst von Baeri 1834. aastal sõnastatud ja hiljemgi sageli rõhutatud põhiprintsiip (Baer 1864; pikemas kontekstis Baer 1876: 246). Tänapäeva terminites võiks see kõlada umbes nii: “Kompaktsete bioloogiliste objektide looduslik evolutsioon kulgeb Leibniz—Shannoni informatsioonimaksimumi kriteeriumi alusel ja sünnitab oma edasisammuvast täiustumises, kohastumises ja (Platon—Aristoteles—Leibnizi ideaal)vormide otsingutes bioobjektide hierarhilisi ridu.”

1. SISSEJUHATUS

Kogu Eesti ja eriti Tartu, kus on Baeri ausammas, Baeri maja ja iga-aastased Baeri päevad, teab Karl Ernst von Baeri. Maailma teaduslik üldsus tunneb teda kui üht peamist embrüoloogiateaduse rajajat. Hoopis vähem teatakse Baeri põhimõttekindlatest vaidlustest Charles Darwiniga, Baerist kui üldise evolutsiooniteooria teise suuna, Darwini teooriaga võrdväärse suuna aluste rajajast.

Käesolevas artiklis tahaksingi heita pilgu just Karl Ernst von Baeri eesmärgistatud ovo-embrüo-evolutsioonile ja seda nii üldises füüsikalises-kosmoloogilises maailmapildis, Aristotelese ja

Leibnizi ideede edasises arengus, Darwini ja Baeri kontseptsioonide dualismis kui ka bioloogiliste kõrgtaksonite evolutsiooni (s.t bioloogilise makroevolutsiooni — Baeri paradigma) tänapäevastes probleemides.

2. AUTORI FILOSOOFILISEST LÄHTEKOHAST

Toon selle lõigu järgneva paremaks mõistmiseks, püüdes siin olla äärmiselt lakooniline ja ainult loetleda neid suurkujusid ja filosoofe, kelle vaated on aidanud kujundada allpool esitatavat suhtumist üldise evolutsiooniteooria ning Baeri ja Darwini paradigma-de probleemidesse: Aristotelese ja Aquino Thomase vormi- ja ainekäsitused, Pythagorase arusaam mikromaailma ehitusest ja arvuteooriast, Nicolaus Cusanuse mikro ja makro seoste täpsuse rõhutamine, Leibnizi monaadid, nende hierarhia ja seos kosmosega, Descartes'i ja Daniel Bernoulli algebraliste võrrandite tähtsustamine, Baeri deduktiivne, embrüost lähtuv ja informatsioonikeskne mõtlemislaad, Lenini aatomite ammendamatus, mida tunnistan ka praegu, Vernadski empiiriliste üldistuste prioriteet ja tema tõstatatud probleem biosfääri aatomite võimalikust erisusest, Eddingtoni arvuteooria rakendamine loodusteadustes, Schindewolffi arenguprotsesside etapilisus, Teilhard de Chardini ja antroposusprintsibi autorite tähelepanupööramine inimese rollile kosmoses. Eriline koht Baeri evolutsionismi taasväärtustajana on Maie Rimmelil.

Kahtlemata on minu otsesem tegelemine loodusteadusliku arvuteooriaga mõneti mõjutanud ka minu üldisi filosoofilisi vaateid.

Esiteks. Kaldun üha rohkem arvama, et Tema Kõrgus Aeg toob meile uued tuuled, uued jumalad, uued väärtushinnangud. Seejuures on paljud nähtused perioodiliselt korduvad. Kuid on ka kordumatu "trend", pöördumatu evolutsioon, mida väga üldiselt iseloomustab protsesse kirjeldavate arvude kasvamine, olgu need protsessid kosmogoonilised, füüsikalised või bioloogilised, puudutagu need ühiskondlikke sündmusi, tunnetusprotsesse vm.

Teiseks. Arvan, et nii üldkultuuriline kui ka bioloogiateaduste tunnetusprotsess allub ka ise teatud määral kõige üldisemate-

le maailmaehituslikele ja diferentseeriva arengu esimeste üldiste sammude seaduspärasustele.

Mulle tundub, et teooriate sünnitusvalusid saadavad eri teadustes erinevad ohud: füüsikalist mõtlemislaadi näib ohustavat eelkõige ekstrapoleerimine väljapoole kehtivuspiire, bioloogilist — arvukate spetsialiseerivate reeglite ja seaduste formuleerimine ning terminite pakkumine nõrgavõitu seoses teiste teadustega, humanitaarset aga suhteliselt kergekäeline ülekanne analoogia põhjal.

Märgiksin ühtlasi tekkinud skepsist üldkosmogoonilise Suure Paugu hüpoteesi suhtes, samuti sünergeetilise printsiibi "uus kord kaose kaudu" ühekülge ülekanmise suhtes looduse ja ühiskonna arengu probleemidesse.

3. KOLMEALGELINE MAAILMAPILT

Tahaksin siin juhtida tähelepanu üldisele maailmapildile, mileni ma olen jõudnud eelkõige arvuteoreetilise loodusteaduse, kuid ka loodusteadusliku filosoofia kaudu. Selles maailmapildis on kaks materiaalselt alget: mikroalge (aatomid, molekulid) ja makroalge (universum, galaktika) ning ideaalne matemaatilis-informatsiooniline alge (joonis 1).

Põhiisearasuseks on siin see, et makroalge (universum, galaktika) on tähtsusest võrdsustatud mikroalgega (atomistliku algega).

Loodusteaduslikult saan sellist maailmakäsitlust õigustada asjaoluga, et olen leidnud kaks väga üldise kehtivusega matemaatilist seost, mille toime ulatub makromaailmast mikromaailma ja kus fundamentaalsete ühikutena figureerivad galaktilise aasta pikkus ja universumi mõõtmed. Esiteks olen täheldanud, et mitmesuguseid looduslikke rütme, geoloogilis-stratigraafilisi, kliimatilisi, füsioloogilisi jt saab spetsiifiliselt kirjeldada kui galaktilise aasta osi selliste Ramanujani tegurirohketega,¹ mis samal ajal on ruutarvule väga lähedased (Reeben 1988). Tei-

¹Ramanujani tegurirohked arvud (*highly composite numbers*, Ramanujan 1915) — täisarvud, millel on maksimaalne arv algarvulisi tegureid. Täpsemalt, selliste täisarvude $N_1, N_2, N_3, \dots$ jada, kus igale arvule $N_i = 2^{\alpha_i} \cdot 3^{\beta_i} \cdot 5^{\gamma_i} \cdot \dots$ (selle algtegurite arvule vastab korrutis $dN_i =$

seks olen leidnud, et inglise astrofüüsikute Bernard Carri ja Martin Reesi pakutud looduslike objektide mõõtmeid ja masse kirjeldavaid füüsikalis-matemaatilisi seoseid² (Carr, Rees 1979) on mõttekas aatomitihedusega aine piirkonnas (alates planeetidest) uurida edasi palju väiksemate objektideni (mõõtmetega $\sqrt[3]{\alpha_e/\alpha_g}$ ja massiga $\sqrt[3]{(\alpha_e/\alpha_g)^3}$). Carr ja Rees andsid kolm sammu reas universum ($n = 1$) — planeet ($n = 2$) — inimene ($n = 4$). Tuleb välja, et $n = 7, 8, 9$ annab rakkude suuruse, et $n = 3, 6, 9, 12, \dots$ puhul me jõuame kõrgendatud aktiivsusega (liikuvusega) objektideni ($n = 27$ — transportvalgud, $n = 24$ ja $n = 21$ — lihaste, viburite jne valgud). Vastavust $n = 4$ — inimene (imetajad) kinnitab füsioloogiagi, vrd Julian Huxley võrrandit imetajate anatoomilis-füsioloogiliste näitajate võrdlemise kohta.

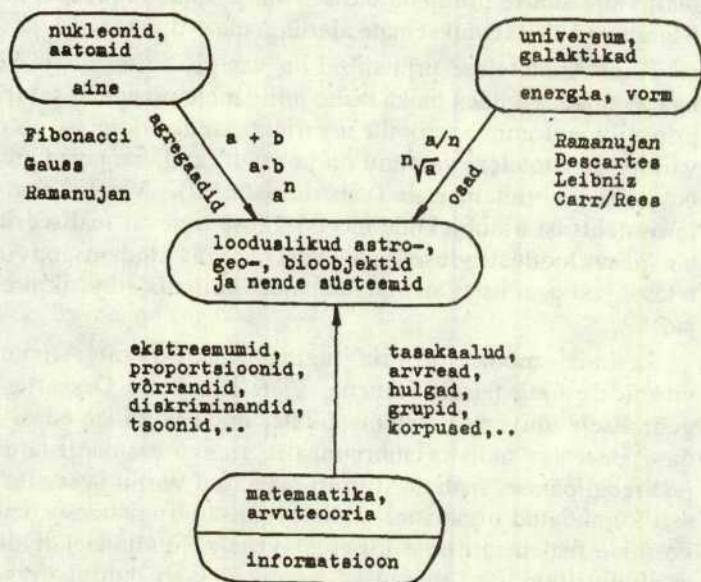
Mis puutub aga filosoofiasse, siis seal on mitmesugused kosmose tähtsuse ideed alati väga levinud, eriti selgesti Leibnizil, kelle lõpmatuseni hierarhilised monaadid (looduslike objektide teoreetilised mudelid) on seotud otse Suure Kosmosega. Ütleksin ka nii: tänapäeva loodusteaduste põhiplatvormiks on atomistika ja ainult atomistika. Selles on realiseerunud Demokritose atomistlik materialism. Aga kuhu on siis kadunud teiste Vana-Kreeka mõttehiiglaste — Aristotelese, Platoni jt maailmapildid?

Et Baer on ilmselt just Aristotelese ja Leibnizi suuna jätkaja, siis meenutagem mõningaid Aristotelese põhiseisukohti: (a) areng toimub aine ja vormi ühendamisel; (b) ainesse on kätkevad arengu võimalus, mille realiseerimiseks on vaja kindlat vormi; (c) ürgelementide üha täielikumal seostumisel vormiga tekib suunatud protsesside astmestik, mille kõrgemais astmeis säilivad madalamate omadused ja võimed; (d) vormid toovad materiasse üldise organiseerituse, edasise liikide individualiseerimise

$(\alpha_i + 1)(\beta_i + 1)(\gamma_i + 1) \dots$ järgneva arvu $N_{i+1} = 2^{\alpha_{i+1}} \cdot 3^{\beta_{i+1}} \cdot 5^{\gamma_{i+1}} \dots$ puhul $dN_{i+1} > dN_i$. Ramanujani arvu tähises $N_i(p)$ on i arvu järjekorra number ja p suurim algtegur, nt $N_{19}(7) = 5040 = 2^4 \cdot 3^2 \cdot 5 \cdot 7$.

²Seosed $r = \sqrt[3]{\alpha_e/\alpha_g}$, $m = \sqrt[3]{(\alpha_e/\alpha_g)^3}$, kus α_e ja α_g on ainsate füüsikaliste kaugtoimeliste interaktsioonide — elektromagnetism ja gravitatsioon — dimensioonita peenstruktuuri tegurid.

Joonis 1. Kahe materiaalse ja ühe ideaalse algega maailmapilt. Atomistlik alge on muidugi üldtunnustatud. Loodusteadlased, eriti füüsikud, tunnustavad ka matemaatika rolli. Bioloogidki pole ju matemaatilise kirjeldamise vastu, kuid tänapäeva biomatemaatika on jäänud rohkem biostatistika tasemele, küündimata põhiprobleemideni. Pildi uudsus seisneb ühest küljest arvuteooria rõhutamises, teisest olulisemastki küljest aga makroalgete (universum, galaktika) tähtsuse võrdsustamises atomistliku algega. Arvan, et Aristoteelse, Leibnizi ja Baeri suund üldises evolutsiooniteoorias on spetsiifilisemal moel seotud just makroalgega, mille tähtsust on loodusteaduses üldiselt alahinnatud. Mudelit toetavad kaks väga üldist seost, millest üks — looduslike rütmide seos — vaatab fundamentaalühikuna galaktikat, teine aga — looduses eelostatud mõõtmete/masside seos — universumit. Noolte suunad märgivad algete mõju objektidele.

tingib aga aine (aatomid); (e) arengu käigus kaotab matera üha rohkem oma sisemisi potentsiaale.

Ei ole just raske märgata, kui lähedal on ülalmainitud Aristoteelse printsiibile (c) Baeri eksperimentidest tulenev tuntuim ja

tunnustatuim seadus: Embrüoloogilises arengus kujunevad esmalt välja suurte gruppide üldised lihtsad ühistunnused, millele lisanduvad järjest väiksemate alarühmade eritunnused.

Kuid Aristotelese printsiibid on veelgi üldisemad ja kõikehaaravamad. Nendes on ka seda, mille meie praegune suhteliselt primitiivne atomism aatomite invariantseuse aksioomi varjus maha vaikib. Aristotelese aatomid on ju muutlikud, kaotavad arengus oma sisemisi potentsiaale (vabadusastmeid). Vormid aga, mille osatähtsust bioobjektide terviklikkuse pideval realiseerimisel tänapäeva loodusteadused ei ole veel õppinud hindama, on Aristotelesel just peamised arengu suunajad, kujundajad ja aktiveerijad.

Leibnizi monaaditeooria tugineb ühelt poolt Aristotelese vormidele ning teisalt François Viète'i ja René Descartes'i algebralisele universaalmatemaatikale, mida ta ka ise edasi arendas. Baer aga mõistis embrüonaalse arengu eesmärgistatuse all just reeglipärase, matemaatilisel määratud vormi ja seaduspäraselt kujundatud organismi realiseerumist. Tuginedes arenevate vormide matemaatilisele kirjeldatavusele, jõudis ta järeldusele, et evolutsioonilised muutused haaravad kogu korrelatiivse terviklikkuse, muudavad kogu arengu käiku ja kulgevad seetõttu hüppeliselt³ (Baer 1876: 439).

Tänapäeval, küberneetika ja isereguleeruvate süsteemide ajastul, on kujuteldamatu, et vähegi mõistlik ontogeneesi-fülogeneesi teooria saaks eksisteerida, ilma et hõlmaks sellist regulatsiooni-, s.t tagasisidemehhanismi, mis piisavalt efektiivselt võimaldaks arvestada vormimaailma nõudeid (sümmeetriaid, morfogeneetiliste väljade tsirkuleerimise teid jne).

Niisiis, kuidas joonisel 1 esitatud kolmealgeline maailmapilt aitaks meil üle saada Demokritose—Galilei—Newtoni—Darwini suuna ühekülgsusest? Kuidas ta aitaks meil taastada juba Aristotelese rõhutatud tähtsate põhimõistete rolli: vorm kui organiseeriv alge ning aatomid kui muutuvad, ammenduva potentsiaaliga objektid?

---

³Biovormide geneesi hüppelikus tuleneb siin matemaatiliste ideaalvormide loomulikust diskreetsusest (täisarvulised juured, diskriminantid, faasinurgad, sümmeetriate teke jne).

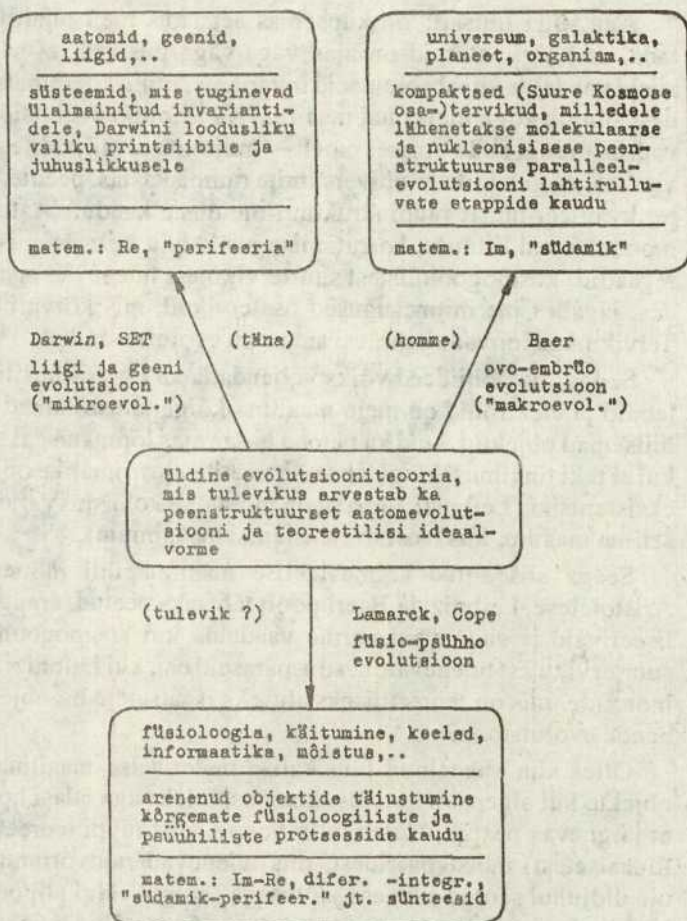

Aga väga lihtsalt: on küpsemas aeg, kus meil tuleb tunnistada, et kuigi aatomid on ajas väga-väga püsivad, ei saa neid siiski vaadelda kui absoluutseid invariante, mille kombinatsioonidest sünnib kogu ülejäänud maailm. Ka aatomid evolutsioneeruvad. Muidugi neile omasel moel — miljonite ja miljardite aastate ajaskaalas, galaktikate-universumite ruumiskaalas, peente, täpsete, kvanteeritumat tüüpi struktuurimuutuste kaudu. Aatomitest moodustuvad liitmise, korrutamise jne kaudu mitmesugused aggregaadid, kosmagoonilistest suurtervikutest tulenevad aga juurides, jagades jne mitmesugused osatervikud, mis kõrvuti Suurte Tervikutega loovad tingimusi aatomite evolutsiooniks.

Sedasama põhiideed võiks väljendada ka hoopis teisiti: nukleonid ja elektronid on meie maailma kõige täiuslikumad ja stabiilsemad objektid, kuid ka nemad ei saa ajas lõpmatuseni säilida, kui ei teki tingimusi kõigi teiste, teoreetiliselt võimalike objektide eksistentsiks (Leibniz: Jumalal on moraalne kohustus valida välja selline maailm, kus teostub eksistentsi maksimum).

Seega siis antud kolmealgelise maailmapildi mõttes võib Aristotelese, Leibnizi ja Baeri poolt tähtsaks peetud, arengut realiseerivaid ja suunavaid vorme vaadelda kui kosmagoonilistest suurtervikutest tulenevaid seaduspäraseid osi, kui Leibnizi ideaalmonaade, mis on teoreetiliseks aluseks reaalsele bioobjektidele nende evolutsioonis.

Olles siin vaadelnud füüsikalise materiaalse maailma põhiobjekte kui algepaari aatom—kosmos, tuleks aga edasi hoiatada, et järgnevas peatükis tuleb juttu hoopis teist tüüpi teoreetilistest (duaalsetest) mõistepaaridest, mis tulenevad ruutvõrrandist ega ole üldjuhul seotud esimese jaotusega (kuigi veelgi allpool, juba bioloogia spetsialiseerumist puudutavas 5. peatükis ja joonisel 2, on osutatud ka mõningatele seostele nende vahel).

Joonis 2. Katse kolmealgelise (mikro, makro, info) maailmapildi taustal vaadelda üldist looduse evolutsiooni teooriat, mis muidugi peab olema kooskõlas ka aatomimaailma evolutsiooniprotsessidega. Noolte suunad märgivad siin üldise teooria erisuunalisi spetsialiseerumisi.

4. RUUTVÖRRAND JA DUALISTLIKUD ALGED

Ilmselt on väga mitmelaadiline dualism meie maailmas küllalt sügavalt juurdunud, ja seda nii looduses eneses kui ka Lääne ja Ida kultuurides. Hiinas on *yin-yang*'i duaalkontseptsioon olnud lausa valitsevaks maailmavaateks.

Tekib küsimus, kas nendel looduses ja ka inimkultuuris laialt levinud nähtustel on ka miskisugust üldisemat teoreetilist alust.

Olles teinud Descartes'i jälgedes (kes pidas algebralisi võrrandeid ja nende lahendamist matemaatika ja loodusteaduse probleemide tuumikuks) endale tööhüpoteesi, et selleks aluseks võiks olla just mitmesugused teise astme võrrandid, vormid, korpused jne, olen edasi leidnud hulga toetusi selle hüpoteesi kasuks.

Märgiksin siinkohal neist kahte, mis Baeri probleemistikuga rohkem seonduvad.

(a) Baeri evolutsioonikontseptsioon algab munarakust, selle esimesest poolitumisest ja embrüöst. Kõige esimesed ja kõige lihtsamad imaginaarlahenditega ruutvõrrandid $x^2 \pm x + 1 = 0$ (kordajatega 1, ± 1 , 1) kirjeldavad aga munarakkude, munade ja nende pooldumiste vorme küllaltki sarnaselt tegelikkusele (Reeben 1993).

(b) Carri ja Reesi (1979) kosmogoonilises mudelis on kirjeldatud planeetide mõõtmeid kui universumi raadiuse ($r = \alpha_e/\alpha_g$) ja vesinikuaatomi raadiuse ($r = 1$) geomeetrilisi keskmisi, kui ruutjuurt suhtest ainsate füüsikaliste kaugtoimeliste fundamentaalinteraktsioonide (elektromagnetismi ja gravitatsiooni) ilma dimensioonita konstantide vahel $(\alpha_e/\alpha_g)^{1/2}$. Materia diferentseeruv areng, mis edasi saab viia elu tekkeni, algab just planeetidel. Planeetide koonuslõikelisi trajektoore kirjeldab otseselt ruutvõrrand. Sedasama kinnitab ka minu esitatud aatomituumade struktuuri mudel (Reeben 1977) ja Päikesesüsteemi evolutsioonilise geneesi mudel.

Seega ruutvõrrand võiks tõepoolest olla loodusliku spetsialiseeruva arengu kõige esimeste ja tähtsamate sammude teoreetiliselt kirjeldajaks.

Kui nii, siis oleks ju mõtet põhjalikumalt vaadata, mida iga-sugused ruutvõrrandi alusel tuletatavad matemaatilised ja arvu-

teoreetilised klassifikatsioonid, ruutvõrrandi tsoonid ja piirid⁴, ruutvõrrandi lahendamise meetodid jne loodusteadustele ja teadusfilosoofiale saaksid pakkuda.

Tabelites 1 ja 2 juhin tähelepanu kahele kõige esimesele ja tähtsamale ruutvõrrandist tulenevale arvuteoreetilisele klassifikatsioonile. Neist esimene, imaginaarne/reaalne, on üldtuntud, teine, tuumne/perifeerne, vajab lisaselgitusi. Olen püüdnud nendes tabelites näidata ka olulisemat, kuidas need iseenesest puhtmatemaatilised klassifikatsioonid on seotud geometrias ja loodusteadustes.

T a b e l 1. Ruutvõrrandi täisarvuliste diskriminantide *Im-Re* klassifikatsioon.

Imaginaarne	<i>Im</i> ja <i>Re</i>	Reaalne
$4k - 1$	$4k$	$4k + 1$
3,7,11,15,19,...	4,8,12,...	5,9,13,17,21,...
ellipsid		hüperboolid
kompaktsed objektid		süsteemid, heeliksiid
rotatsioon		translatsioon
suletud süsteemid		avatud süsteemid
sisemine		väline
äkksünd tervikuna		täpsuse kasvamine
tsüklilisus		sporaadilisus

Need klassifikatsioonid jagavad ka algarvud (tabelis rasvases kirjas) duaalrühmadesse ja sellised *Im-Re* rühmaomadused ilmnevad edaspidi ka paljudes teistes arvuteoreetilistes süsteemides, näiteks looduslikes Ramanujani rütmides, kus just $N(5)$, $N(13)$,

⁴Vaadeldes redutseeritud ruutvõrrandi $x^2 + px + q = 0$ diskriminantide $\sqrt{D} = \sqrt{p^2 - 4q}$ väärtusi pq -tasandil, tekib seal kaks piiri: imaginaarsete $\sqrt{D}$ ja reaalsete $\sqrt{D}$ vahel *Im* ja *Re* piir, millel $D = 0$ ja lahendid $x_1 = x_2$, ning *Re-~~Re~~* piir, kus $x_1 = \pm 1$; ning kolm tsooni: imaginaardiskriminantide tsoon, mis on seotud ellipsite ja spiraalidega, ning reaaldiskriminantide tsoon kahe alatsooniga, millest üks on seotud hüperboolidega ja teine poolavatud/poolsuletud liblikatüüpi kõveratega.

Tabel 2. Ruutvõrrandi diskriminantide "südamik—perifeeria" klassifikatsioon.

"südamik", "tuum" suured klassiarvud h , vähe väikesi diskriminante $8k \pm 1$, $16k$ ja $16k + 12$ <i>Im</i> : 7,15,23,31... <i>Re</i> : 9,17,25,33,41... <i>ImRe</i> : 16,32,48,64,... <i>ImRe</i> : 12,28,44,60,...	"perifeeria", "ümbris" väikesed klassiarvud h , palju suuri diskriminante $8k \pm 3$, $16k + 4$ ja $16k + 8$ <i>Im</i> : 3,11,19,27,... <i>Re</i> : 5,13,21,29,... <i>ImRe</i> : 4,20,36,52,... <i>ImRe</i> : 8,24,40,56,...	
Paarituurvulistele gruppidele klassiarvudega h (<i>Im</i>)		
$8k - 1$	h	$8k + 3$
7	$h = 1$	3,11,19,43,67,163
15	$h = 2$	35,...(10 arvu)...,427
23,31	$h = 3$	59,...(14 arvu)...,907
39,55	$h = 4$	155,...(28 arvu)...,1555
47,79,103,127	$h = 5$	131,...(21 arvu)...,2683
elektromagnetism		gravitatsioon
laeng		mass
valgud		energeetilised metaboliidid
peamised bioelemendid		fermentide mikroelemendid
polümeeride sideelemendid		väärisgaasid
"generalistid"		"spetsialistid"
väiksem põimunud meeskond		suurema liikmeskonnaga "partei"
humanitaarne mõtlemislaad		loodusteaduslik mõtlemislaad
grammatika		sõnavara
yang		yin
loomne		taimne

$N(17)$, $N(29)$ arvugrupid kirjeldavad magnetvälja reversione, geomagneetilise välja fluktuatsioone jne.⁵

⁵Looduslike rütmide T_x kirjeldamisel seose $T_x = T_0/N(p)$ alusel (Reeben 1988), kus T_0 on galaktiline aasta (205 miljonit aastat) ja $N(p)$ on selline ruutarvude lähedane Ramanujani tegurirohke arv, mille kõige suurem tegur on algarv p , võib täheldada, et $p = 3, 7, 11, \dots$ puhul rütmid küll fluktuueeruvad, kuid on suhteliselt regulaarsed, $p = 5, 13, 17, \dots$ puhul on aga veelgi sporaadilisemat ja müravamam tüüpi, nagu see näiteks on iseloomulik magnetilistele protsessidele geofüüsikas ja vasomotoorikale füsioloogias.

See teine klassifikatsioon tuleb sisse küll ruutdiskriminanti-dega (-vormidega, -korpustega), kuid puudutab sisuliselt kogu algebraliste n -astme võrrandite ja korpuste süsteemi. Kõige olulisemaks selles klassifikatsioonis on klassiarvude (füüsikalisel: determineerituse määra) mõiste. Selgub, et imaginaarsete võrrandite täisarvulised diskriminandid on jagatud näiliselt küll võrdseteks poolteks ($8k - 1$ ja $8k + 3$ jne), kuid nende diskriminantide klassiarve ja suurust arvestades toimub jaotumine tegelikult üsnagi ebavõrdseteks hulkadeks. Seega väikeseks (põimunumaks) tuumaks ja suureks (ühesemalt määratud) ümbriseks. Näiteks paaritute ($8k - 1$ ja $8k + 3$) diskriminantide puhul tsoonis 1....2683 on nende suhe $10 : 79$, s.o $1 : 8$.

Nii loob matemaatika ka teatud loomulikud alused küberneetilisele.

See klassifikatsioon on tuntud matemaatikas, kuid tema osatloodusteaduses teame veel väga vähe. Julgen siiski ennustada, et näiteks laengu mõiste jaoks füüsikas ja valkude sügavama olemuse selgitamiseks bioloogias on just see lähenemine südamik/perifeeria mõistete kaudu perspektiivne. Pean tõenäoliseks, et see jaotus on osalenud ka eukariootsete (tuumsete) rakkude ja eukariootsete (tuumseid rakke sisaldavate) organismide evolutsioonis (taimed, loomad, seened). Grupeerisin tabelis 2 toodud loodusteaduslikud mõisted kahte rühma. Esimeste jaoks on olemas ilmseid arvuteoreetilisi korrelatsioone. Tabeli lõppu püüdsin aga paigutada mõistepaarid, mis muidugi ei allu lihtsale üheplaanilisele klassifikatsioonile, kuid kus minu arvates seesugune vaatlemine võiks avardada nende nähtuste valdavama siseolemuse mõistmist. Näiteks Hiina *yin-yang*'i ma pean üldfilosoofiliseks dualismiõpetuseks, kus klassifikatsiooniluseid on rohkem kui üks. Kuid usun, et see õpetus võiks läänelikule mõttelaadile paremini mõistetavaks saada, kui tema valdav printsiip oleks selgemini defineeritud.

Pakun endapoolse arvamusena: matemaatiline jaotus *südamik* sobib Hiina mõiste *yang* iseloomustamiseks, jaotus *perifeeria* aga *yin*'i jaoks. Loomulikult on see kooskõlas Hiina seisukohaga: *yang* on aktiivsus tsentris, *yin* on aktiivsus pinnal.

Soovist teha tabeli lõpus toodud mõistete jaotamispõhimõtet arusaadavamaks juhiksin tähelepanu sellele, et sellist südamikuks (tuumaks) ning perifeeriaks (ümbriseks) jaotamist tuleks minu

arvates vaadelda rohkem nähtuste sisemise süvaolemuse nivool, milles universaalne seostatus käib läbi mitut tüüpi (nõrkade, kuid massiliste) võnkumiste, väljade ja kiirguste. Jaotus *yang* — loomne, *yin* — taimne on klassikaline Hiina arvamus, kuid seda toetavad ka minu enda arvuteoreetilised tähelepanekud: taimeriigi valdavad molekulid — polüsahhariidid — on $8k + 3$ -tüüpi (ümbrikseliste) massiarvudega 163 (*Im*), loomariigi valdavad molekulid — valkude aminohappejäägid — aga $8k \pm 1$ -tüüpi tuumsete (*Im-*Re**) laenguarvudega.⁶

Edasi juhiks in tähelepanu ühele väga vanale ja üldisele algebraliste n -astme võrrandite lahendamise meetodile, nimelt Daniel Bernoulli meetodile (1732), mis võrrandite lahendamise käigus tekitab selliseid arvujadasid, millel, nagu mul õnnestus selgitada (Reeben 1984), on samal ajal lihtsad selged seosed geomeetriseliste kõveratega. Ruutvõrrandi puhul annab selline meetod meile süstemaatilise ülevaate igasugustest avatud (hüperboolid), suletud (ellipsid, spiraalid) ja poolavatud (funktsioonid kujul $x \ln x$) vormidest ja nende parameetristest funktsioonide e^x , $\sin x$, $\cos x$, $\cosh x$, $\sinh x$ tüüpi kõveratest. Et selle meetodi abil ei jõuta pidevate kõverateni mitte analüütiliste funktsioonide, vaid diskreetsete Bernoulli jadade rekurrentse tihendamise kaudu ja et ta on suhteliselt kergesti rakendatav ka kõrgema astme võrrandite puhul (mis on perspektiivsed just lihtsamate loomsete biovormide probleemile lähenemisel), siis on alust ennustada, et kõrgemat järku imaginaarsete võrrandite Bernoulli vormid ja kõverad suudavad meile pakkuda uusi matemaatilisi ideid biovormide mitmekesisuse kirjeldamiseks. Igatahes on lihtsa, kordajatega 1, 0, 0, $-4/5$

⁶Loomulikult ei saa sellised komplekssete makroobjektide jaotused põhimõtteliselt olla puhtapiirilised, üheselt determineeritud. Ei saa ju eitada valkude tähtsust taimedele ega polüsahhariidide (kitiinide) tähtsust putukatele ja krabidele. Kuid vaadeldes kõige levinumate (biomassi järgi, suured puud, vihmaussid) ja evolutsiooniliselt kõrgemate esindajate (õistaimed, imetajad) põhiolemust sellest aspektist, millised Leibnizi põhimonaadid soosivad millist tüüpi molekulide kuhjumist ja aktiivset funktsioneerimist, on ka sellisel valdava tendentsi väljatoomisel oma mõte. Seda enam et kitiini paiknemine lüljaljasetel just nimelt perifeerias, pinnal, on modifitseeritud ikkagi kooskõlas antud jaotuse põhiideega.

kuupvõrrandi Bernoulli vormid väga lähedased levinud molluskikodade kujule.

5. FUNDAMENTAALSETE ALGETE VÕIMALIK PEEGELDUMINE EVOLUTSIOONITEORIAS NING TEADUSFILOSOOFIAS

Kas üldises evolutsiooniteoorias (joonis 2) on jälgitavad mikro-, makro- ja infoalgete harud? Minu arvates küll. Ainult et darvinism ja nn sünteetiline evolutsiooniteooria on pikemat aega teisi suundi tõrjunud. Osalt ehk ka põhjendatult, sest embrüotsentraalsel evolutsionismil ei ole olnud pakkuda tänapäevaselt selgetes teaduslikes terminites aktsepteeritavaid toimemehhanisme. Samuti võiks arvata, et kuna "füsiopsühhotsentraalsed" evolutsiooniprotsessid ise saavad põhimõttelisel valdavamal määral toimuda alles evolutsiooni kõrgemates, integreeritumates astmetes, siis saaks ka seesuguste protsesside laiemi tunnetamine (lamarikismi arendamine üldise teadusliku aktsepteeritavuseni) ilmuda ajalises järjestuses alles viimasena. Igatahes mulle tundub, et enne peaks embrüoevolutsiooni teooria kinnistuma ja embrüonaalse diferentseerumise suured mõistatused selginema.

Mis aga puutub eespool nimetatud mõistete *reaalne* ja *imaginaarne* ning *tuumne* ja *perifeerne* seostamisega darvinismiga, siis palun seda mitte liiga sõna-sõnalt võtta. Ometi usun, et karakterse, valdava printsiibina aitavad need matemaatilised jaotused selgitada loomulikke suundi evolutsioonis.

Veel tahaksin hoiatada, et ei mõistetak valesi darvinismi seostamist "geenide invariantisusega" (joonis 2). Seoses üha massilisemate geenide-alkude primaarjärjestuste evolutsioonilise muutumise uuringutega, mis on saanud biosüsteemate varasemate evolutsioonipuude tänapäevase molekulaarbioloogilise täiustamise aluseks, võib "geenide invariantisus" tunduda arusaamatuna. Seepärast rõhutan, et siin on mõeldud geenide spontaanse varieeruvuse invariantisust ja geenidele füüsikaliseemilise invariantisuse omistamist, s.o vaikimisi postuleerimist,

et geenide muutumine ei sõltu ei aatomite masside gradientsusest⁷ evolutsioonilistes tervikutes ega aatomite eneste peentest ning aeglastest evolutsioonilistest muutustest. Asi on minu arvates selles, et kui aatomiparameetrid muutuvad isegi tühisel, füüsikaliste meetoditega mitteavastataval määral, siis väga pikad spiraalsed DNH-molekulid on just need, mis esimestena on võimelised seda avastama (sest just nendes integreeruvad kõige tundlikumal moel kõige mõjuvamad asimutaalsed parameetrid⁸).

Muide, hiljutisel Baeri juubelikonverentsil Tartus demonstreerisin joonise 2 taolist lüümikut ja minult pärit häiritud ilmel, kuidas siis ikka darvinism on "perifeerne". Tõepoolest, Suures Teaduses bioloogia tsentraalse põhikontseptsioonina aktsepteeritud õpetus ja äkki "perifeerne". Vastasin tookord umbes nii: sellepärast, et darvinism on orienteeritud kõige perifeersema taksoni — liigi — mõistele.

See on muidugi õige. Kuid praegu mulle tundub, et parem oluks püüda avada matemaatiliste mõistete " $8k - 1$ - ja $8k + 3$ -tüüpi arvud ja diskriminantide hulgad" olemust laiemalt ning üldinimlikumalt. Püüdsin siis nüüd seda teha tabeli 2 täiendamisega ja üldiste mõistepaaride lisamisega selle lõppu.

---

⁷Aatomite masside gradientsus — nähtus, mille kohta on olemas otsesemaid tõendeid massiivsete astronoomiliste objektide puhul. Nimelt ei rahulda paljusid astronome (Halton Arp, Margaret ja Geoffrey Burbidge, William Hunter McCrea jt) kvasarite punanihke seletamine kosmoloogilisest laienemisest tingitud Doppleri efektiga. Nende järgi tekitab aktiivseid kvasareid suhteliselt lähedaste massiivsete galaktikate seest väljapaisatud punanihkeline (*gradientne*) aine. Tõenäoliselt esineb see nähtus ka (muidugi järjest väiksemal määral) tähtedes, planeetides ja nende atmosfäärides. Bioobjektides on embrüonaalsete morfogeneetiliste väljade gradientsust õnnestunud visualiseerida *homeobox*-geenide ja *homeodoomen*-valkude antikehade abil (De Rebertis, Morita, Cho 1991).

⁸Vintjooneliste struktuuride (filamendid, mikrotorukesed, valkude α - ja β -heeliks) kontakteerumise võimaluste tekkes on olulised nii pikiteljelised (longitudinaalsed) kui nurgapöördelised (asimutaalsed) muutused, viimaste mõju on isegi suurem.

Seega nagu ei oleks põhjust solvuda, assotsiatsiooni "perifeeria = kolgas" siin küll silmas peetud ei ole. Ehk olekski siin õigem sõnapaar "tuum—ümbris".

Edasi. Kas samade mikro-, makro- ja infoalgete mõju on jälgitav veelgi üldisemalt meie maailma kultuurides ja loodusteaduslikes filosoofiates? Vastan jällegi jaatavalt ja pakun mõtlemisainet skemaatilise joonise 3 näol.

6. MIKS ON BAERI KRIITIKAT DARWINI KOHTA NII PIKKA AEGA IGNOREERITUD?

Minu ette kerkis see küsimus 1976. aastal, kui Tartus toimus Baeri 100. surma-aastapäevale pühendatud konverents. Kas see asi on ikka nii lihtne, et "Baer ei suutnud vanemas eas enam mõista Darwinit" või et "Baer oli evolutsiooniteoorias lootusetu idealist" või et "Baer algul küll hindas Darwini teooriat, kuid asus darvinismi kritiseerima peale selle innukat propageerimist Haeckeli poolt"?

Et Baeri darvinismikriitilisi töid ei olnud (ega ole minu hämmastuseks isegi praegu) tõlgitud ei inglise, vene ega eesti keelde, siis tuli ette võtta vaev lugeda neid saksakeelses originaalis.

Praegu arvan, et see vaev tasus end kuhjaga. Eks ta ju õige olegi, et keerulises loos tuleb ikka pöörduda algallikate poole. Sain niisiis originaale lugedes hoopis teistsuguse ettekujutuse.

Nimelt, et Baer oli nii enne kui pärast Darwini töö ilmumist Darwinist põhimõtteliselt erinevatel seisukohtadel, et ta uhkusega märkis, et tema põhilised üldistavad tööd ilmusid trükist enne Darwinit (põhiprintsiip 25 aastat enne Darwinit), et ta ei nõustu Darwiniga paljudes printsiipiaalselt tähtsates küsimustes, et ta sugugi ei saa nõustuda darvinismiga, mis ei tunnista mingit eesmärgistatust, vaid ainult pimedat vajalikkust ja juhuslikkust, et Darwinil on vaid selektsioonihüpotees, mis ei suuda seletada ei elu teket, ei vahevormide tegelikku puudumist, ei hübriidvormide sagedast tagasipööramist ega embrüonaalse arengu suunatust. Baeri väitel annaks juhuslike väikeste ("punktmutatsiooniliste", nagu neid hiljem nimetati) muutuste summa vaid kaose.

Galilei, Newton, Darwin,..

On iseloomulik anglosaksi mõtlemislaadile

Baseerub elementaarinvariantidele (aatomid, geenid,..), millede abil koostatakse Uha suuremaid süsteeme

Aristoteles, Leibniz, Baer,..

On iseloomulik kontinendi rahvaste (franko-germano-slaavi-soome-ugri) mõtlemislaadile

Baseerub orgaanilistele tervikutele, mis tekivad materia ja vormi ühendamisel, materia sisepotentsiaalide edasisel aktiveerumisel ning moodustavaid tervikute hierarhilisi jadasid

G.Bruno, Lamarck, Cope, Vernadski,..

On iseloomulik oma ajast eesolevale funktsionaalsust ja psüühilisi mehhanisme rõhutavale mõtlemislaadile

Baseerub juba arenenud looduslikes objektides toimuvale edasisele evolutsioonile, kus osalevad kõrgematasemelised integratsioonid ja mõistus

Joonis 3. Katse vaadelda, kas maailma kolmealgeline organiseeritus on andnud kajastusi ka meie kultuuri üldisemale loodusteaduslik-filosoofilisele mõtlemisele.

Miks siis ikkagi hakati Baeri Darwini-kriitikat ignoreerima? Darwinismil on ju tõepoolest raskusi biovormide tegeliku struktureerituse, hübriidide tagasipöördumise, arengu ajalise ebäühtluse jms seletamises.

Arvan, et põhjuseks on ühelt poolt olnud maailmavaatelised tabud, teiselt poolt Baeri-aegsete terminite (*Geist, geistige Einheit* jne) sisulise tähenduse nihkumine ja ka veel üldine kõrgtasoonite evolutsiooni arengumehhanismide tunnetamise nõrk tase kogu omaaegses ja praeguseski teaduses.

Mulle näib, et siinse artikli alguses toodud Baeri 1834. aasta põhiprintsiip on ülearu kohutanud järgnevaid loodusteadlaste põlvi idealismitondiga.⁹

Baer formuleeris oma printsiibi aastal 1834, diskussioon Darwiniga tekkis aga aastatel 1864–1876. 1834. aastal oli vitalistliku kallakuga maailmakäsitus teaduses veel valitsevaks vormiks ja mõiste *Geist* (vaim, hing) sisu palju laiem, haarates ka tänapäevast mõistet *informatsioon*. Kas meil on alust süüdistada sellepärast Baeri idealismis? Vaadelgem, kuidas Baer ise seda 1873. aastal edasi selgitab: “Ka mina olen veendunud, et kõik, mis looduses eksisteerib ja toimub, on käinud ja käib läbi ainete ja looduslike jõudude. Ainult et neid aineid ja jõudusid tuleb võtta kindlates vahekordades, eesmärgistatult ja korrastatult, nende olemus saab lähtuda vaid vaimsest ühtsest algest (*ursprüngliche geistige Einheit*).” (Baer 1873: 9.)

Üldfilosoofiliselt oli Baerile ilmselt kõige vastuvõetamatum darvinismile omane juhuslikkuse rõhutamine ja igasuguse eesmärgistatud suunitluse eitamine evolutsiooniprotsessides. Loomulikult ei saanud paljud teisedki leppida, et evolutsioon on ainult juhuslikkus. Nii et ühelt poolt Darwin küll aitas kaasa välise teleoloogia (jumaliku ettemääratuse) lõpule evolutsiooniõpetuses, kuid samas andis just tema tõuke immanentse teleoloogia (si-

---

⁹ Ameerika psühholoogi Raymond Wheeleri järgi võib meie kultuuri arengus täheldada perioodilisi kaldumisi materialistlike ja idealistlike väärtuste poole; idealismi platvorm tugevnevat just nn “kuldse ajastul” (soe ja niiske kliima, viljakas taimekasv, rahu riikide sise- ja välisuhetes). Mõnede uuemate artiklite andmetel USA ajakirjast *Cycles* (Mogey 1991, 1992; Roemer 1991; Thompson 1992) olevat me praegu (1992–1993) põhjapoolkeral lühemate looduslike rütmide 18–19 aastat ja 9,3 aastat kuumas ja kuivas faasis, millega kaasnevad sotsiaalsed rahutused, kuid pikemate rütmide põhjal (100 aastat, 170–190 aastat) liikumas sooja ja niiskesse faasi. Minu esialgsed Ramanujani kontseptsioonist lähtuvad rütmiteoreetilised tähelepanekud on samuti kooskõlas nimetatud statistiliste uuringutega. See annab kokku teatud aluse arvata, et nimetatud Baeri printsiip formuleeriti ajastul, mil oli soodumus idealismile, ja et Baeri edasine tõrjumine järgneva pika perioodi jooksul oli järgneva aja vaim ning et nüüd võiks ehk oodata Baeri sügava ja laia maailmamõistmise taasavastamist.

semise suunaalge) kallakuga neolamarkistlike¹⁰, finalistlike¹¹ ja nomogeneetiliste¹² kontseptsioonide arendamiseks.

Vaadelgem, kuidas Baer ise 1866. aastal kirjeldab oma seisukohti nendes küsimustes: "Päris kindlasti ei saa midagi toimuda ilma piisava algpõhjusteta; sellised loodusjõud, mis ei ole mingile eesmärgile suunatud, ei saa tekitada midagi reeglipärast, ei matemaatiliselt määratud vormi, veel vähem aga seaduspärase ehitusega organismi, nad on vaid purustavad" (Baer 1876: 131).

Seni on loodusteaduste põhitee läinud Baeri ja Darwini diskussioonist suuresti mööda. Darwinismi on püütud täiendada nii mutatsioonilise ja rekombinatsioonilise geneetikaga kui ka regulatiivsete geenide ja mobiilsete geneetiliste elementide suuremate muutustega, kuid põhiprobleemid on ikka veel jäänud lahendust ootama.

Samal ajal tuleb rõhutada, et Baeri ja Darwini kontseptsioonides kajastuvad hoopiski fundamentaalsemad, kogu meie kultuuri ja teadust haaravad arengusuunad, mida üldiselt võiks iseloomustada kategooriapaaridega sisemine—väline, tuumne—periferne, kompaktne—süsteemne, (Aristoteelse) idealism—(Demokritose) materialism.

Mulle näib, et tuleb nõustuda Maie Rimmeliga (1991), et "probleem on bioloogiast tunduvalt laiem ning seostub võitlusega

¹⁰Neolamarkism — Jean Baptiste de Lamarcki põhiideede (arengus on funktsioonil ja harjutamisel juhtiv osa) arendused psüühika (Edward Cope, Henri Bergson), keskkonna (Herbert Spencer), fülogeneesi tsükliilise (Theodor Eimer, Otto Schindewolf) jne rõhutamiseга.

¹¹Finalism — lõppeesmärgi tähtsust rõhutav teleoloogiline arenguõpetus. Karl Ernst von Baeril, Lucien Cuénot'1, Emile Guyénot'1 filosoofilis-maailmavaateline, Hans Drieschil embrüoloogilis-vitalistlik, Pierre Teilhard de Chardinil antropne, Otto Schindewolfil tüübikomplektide finalism. On huvitav, et Baer, Cuénot, Guyénot ja Driesch olid kõik enne olnud tugevad eksperimentaatorid.

¹²Nomogenees — arenguõpetuse haru, mis rõhutab fülogeneesis kindlate seaduspärasuste ja suundade olemasolu, aktiivsete protsesside massilisust ja ajalist koondatust (hüppelisust), liigitekke seotust konkreetsete geoloogiliste epohhidega, taksonite selgepiirilist eraldatust, kuid ka diskreetsetesse ridadesse kuuluvust jne (Lev Berg, Sergei Meien).

erinevate ühiskonnaparadigmade kanoniseerimise eest". Samas töös ütleb Rimmel veelgi resoluutsemalt: "Baeri ja Darwini konflikt ületab tugevasti bioloogide erialase kompetentsuse".

Kui aga vaadata meie maailma probleemidele kusagilt hoopiski kaugemalt-kõrgemalt ja hüpoteetilisemalt, siis võiks püüda tõmmata paralleele tunnetusprotsessi võimaliku ajaloolise käigu ja evolutsiooniprotsessi enese vahele. Teatavasti selline oluline protsess nagu selgroo teke algas ürgkaladel kummalisel kombel sabast, perifeeriast. Theodor Eimeri (1888) arvates on selline uute tunnuste esmailumumine perifeeriast üldisemaltki seaduspärane. Seega ehk ei olegi nii juhuslik, et ka evolutsiooniprotsessi põhjalikum tunnetamine on meie kultuuris alanud perifeeriast, s.o liikidest?

7. BAERI KOMPROMISSITU OBJEKTIIVSUS TEADMISTE LÜNKLIKKUSE TUNNISTAMISEL

Aastal 1828 kirjutas Baer *Loomade arenguloo* eessõnas: "Paljudel õnnestub [evolutsiooniprobleemides] veel jõuda teaduslike saavutusteni, kuid esikoht kuulub sellele õnnelikule, kellele saab osaks ühendada elusorganisme formeerivad jõud üldisesse maailmajõudude tervikusse. Kuid praeguseks ei ole veel sirgunud isegi see puu, millest tehakse talle häll." (Baer 1828: XXII.)

Pool sajandit hiljem, aastal 1876, olukorras, kus läbi Euroopa teadusliku üldsuse kõlasid võidufanfaarid, nagu oleks Darwin (nagu Newton omal ajal) lõpuks ometi avastanud evolutsiooni-protseesse seletava mehhanismi, kordab Baer oma 1828. aasta arvamus, nentides, et ta ikkagi ei näe, et nendes probleemides oleks olnud märgatavat edu ning jätkab (siis juba pimedana, 84 aasta vanuselt!) hämmastava energia ja jonnakusega: "Ma ei suuda küll seletada arenguprotsessi suunatust, võimalik, et see on üldse meie jaoks seletamatu, kuid selle olemasolu me peame tunnistama" (Baer 1876: 455). Oma poleemika lõpetab ta hoiatusega teadlastele: "Ma tahaksin vaid öelda, et hüpoteesid võivad tõesti olla õigustatud ja väärtuslikud, kui neid võetakse hüpoteesidena, spetsiaaluringute lähtepunktidena, kuid nad võivad ka teadust kahjustada, tema prestiiži rikkuda, kui neid võetakse ilma tõen-

dusmaterjalita kui teaduse tippu. Meie teadmised on katkendlikud. Mõnele võib selle katkendlikkuse täitmine oletustega tuua ju rahuldust, kuid see ei ole teadus.” (Baer 1876: 473.) Paraku ei ole sellist julgust tunnistada oma teadmiste lünklikkust jagunud kõigile. Eriti haridussüsteemis, kus nii väga tahetakse seletada kõike lõplikult selgunud tõdede kaudu.

On tõenäoline, et see Baeri hoiatus oli suurel määral suunatud ka Haeckeli biogeneetilise reegli¹³ ja tema nn rekapitulatsiooniteooria¹⁴ vastu. Võib ainult imetleda, kui “prohvetlikuks” see osutus. Tänapäeval nenditakse kahetsusega, kuidas pseudodarvinist Ernst Haeckel, kasutades Darwini teooriat oma vaadete legaliseerimiseks, vähendas loomuliku valiku teooria mõjujõudu (Crumly 1992). Käib arutelu, kas Darwin ise oli ikka korrektne, kui ta Haeckeli puhul vaikis (Richards 1992). Charles Crumly (1992) siiski kaitseb Darwinit, väites, et oma põhiteose viimases, 1869. aasta väljaandes toetavat Darwin selgesti Baeri ja mitte rekapitulatsiooni. Nii et oli muidugi veelgi suurem õnnetus, kui Haeckeli kahekõitelises suuretiraažilises raamatus (Haeckel 1866) pakuti “lõplikult selgunud pseudotõdesid”.

Et aga darvinismi edasist arengut iseloomustab just liit geneetikaga (nn sünteetiline evolutsiooniteooria), siis lubatagu mul siinkohal esitada ühe professionaalse geneetiku, Juri Filiptšenko arvamus 1923. aastast: “Kas me tunneme piisavalt evolutsiooni-protsessi mehhanisme? Ei. Mutatsioonid, kombinatsioonid ja valik ei ole nõrgad mehhanismid, kuid nad ei toimi kõrgemal liikidest. Mil moel aga tekkisid sugukonnad, seltsid, klassid,

---

¹³Peamiselt Ernst Haeckeli poolt sõnastatud, siiski ühekülgselt osutunud reegel (Haeckeli järgi “põhiseadus”), mille järgi ontogenees on fülogeneesi lühendatud kordamine. Kõige korrektsema aluse ontogeneesi ja fülogeneesi suhete hindamiseks andis ikkagi Baer. On esitatud mitmeid üleskutseid Baeri juurde tagasi pöördumiseks (Steiner 1938), kuid bioloogilises kirjanduses on Haeckeli versioon olnud pikka aega käibel. Vt ka ptk 9.

¹⁴Rekapitulatsioon — kokkuvõtlik kordamine: bioloogias ja psühholoogias täheldatud eellaste tunnuste kordumise seaduspärasused loote- ja lapseas. Haeckeli rekapitulatsiooniteoorias (“biogeneetilises põhiseaduses”) oli see aga ühekülgselt üle pingutatud, mis osaliselt ka psühholoogiasse kandus.

hõimkonnad, seda ei tea me üldse, ja see tähtsaim evolutsiooni-
protsessi külg on meie jaoks täiesti lahtiseks küsimuseks, selle
lahendamine jääb tulevikku. Kas Darwinil oli selge ettekujutus
kõrgemate süstemaatikaühikute evolutsioonist? Kindlasti mitte.
[---] Minule näib, et küsimus kõrgemate taksonite päritolust on
täielikult väljaspool seda uurimiste tasandit, millel töötab genee-
tika." (Filipštšenko 1977: 193–194.)

8. EKSTREEMUMPRINTSIIBID JA BAERI PARADIGMA

Füüsikas on mitmed olulised ekstreemumprintsiibid: Fermat' 1662. a valguse liikumisaja miinimumi printsiiip, Maupertuis' 1744. a vähima mõju printsiiip, aatomifüüsikas aatomite/molekulide energiataseme miinimumi (põhitaseme) printsiiip. Ameerika matemaatiku Claude Elwood Shannoni tööd on toonud aga meile üldise printsiiibina informatsiooni maksimumi printsiiibi $H(x) \rightarrow \max$, $I(x, y) \rightarrow \max$ (x — objekt, y — keskkond).

Shannoni printsiiip on lähedane juba nimetatud Leibnizi eksistentsi maksimumi printsiiibile. Shannoni printsiiip vaatleb objekte keskkonnas, ent Leibniz vaatleb kogu süsteemi, kogu maailma (planeedi biosfääri). Ka semiootikas rõhutatakse, et süsteem, mis koosneb erinevalt spetsialiseerunud indiviididest, on stabiilsem, eluvõimelisem, eriti muutlikus keskkonnas (Lotman 1978).

Shannoni ja Leibnizi printsiibid on informatsioonilise algega ja väidavad ligikaudu üht: meie muutavas maailmas peab objektidel olema piisav sisemine mitmekesisus ja piisav suhtlemisvõime keskkonnaga (mitte liiane, see oleks vastuolus ökonoomsusprintsiiibiga). Seejuures peavad arengus keskkonna ja objektide sisemise keerukuse kasvud olema omavahel vastavuses (vrd Boucot 1975: suurtele väljasuremistele on eelnenud kas ainult kosmopoliitsed (generalistlikud) või ainult provintsiaalsed (spetsialistlikud) faunad). Nimetatud arengukiiruste vastavuse printsiiipi on minu arvates võimalik sõnastada veelgi üldisemalt: bioloogilise arengu keskmine kiirus peab olema kooskõlas aatomite evolutsiooni keskmise kiirusega. Kusjuures aatomi evolutsioonil on tingimata kaks paralleelset protsessi — väline (mo-

lekulid, molekulaaransamblid) ja sisemine (nukleonide sisemine substruktuurne spetsialiseerumine), mis saavad realiseeruda vaid üheskoos ja reaalses evolutsioonilistes objektides nagu planeetidid, planeetide biosfäärid, organismid. Kusjuures selle parallelevolutsiooni omavaheline koordineerimine toimuks läbi mitmesuguste väljade, võnkumiste, rütmide selliselt, et neid kirjeldavate arvude kasvamiiskiirused oleksid tasakaalus.

Et teatavasti organismide fülogeneesi vanemad astmed embrüogeneesi protsessis lühenevad nooremate arvel ja fülogeneetiliselt nooremad struktuurid (mida kirjeldavad suuremad, informatsioonilise prioriteediga arvud) omandavad juhtivama rolli, siis ei ole minu arvates evolutsiooniprotsesside selle suuna jaoks midagi loomulikumat Baeri põhiprintsiibist: areng on vaimu võitude lugu aine üle. Vähemalt esimeses lähenduses.

Lubage mul siinkohal tuua veel võrdluseks Aleksandr Presmani (1971) informatsioonilise lähenemisega seisukohti. "Biorütmid on kooskõlas georütmidega ning kosmiliste rütmidega. Kosmilised kiirgused toovad meile koos energiaga ka informatsiooni. Kosmose seisukohalt on biogeosfääri evolutsioon vaid ontogenees. Elu on planetaarne, kosmilise organiseerituse ühtsetele printsiipidele alluv nähtus. Organism on lootest peale seotud bio- ja geosfääri väljadega, igal etapil tugevamini nende vormidega, millega tal on ühine arengutee."

Kas need Leibnizi, Shannoni, Baeri, Lotmani ja Presmani informatsioonilist laadi seisukohad on jäänud ainult abstraktseteks ja filosoofilisteks printsiipideks või on kellelgi õnnestunud neid toetada ka kvantitatiivsemate seostega? Väidan, et olen leidnud arvuteoreetilise kirjandusest (Ramanujan 1915) ühe väga üldiste omadustega huvitava arvurea — Ramanujani tegurirohkete arvude (*highly composite numbers*) rea, millel on väga ilmsed seosed elemenditaarosade maailmaga ja kogu astro-, geo- ja biorütmide süsteemiga ning mis mitme tunnuse järgi on võimeline osalema ka embrüoloogilise evolutsiooni probleemides.

Jõudsin Ramanujani arvude loodusteadusliku rolli selgitamiseks ühelt poolt laiemalt tuntud Fibonacci arvude kaudu ja teiselt poolt suurte Ramanujani arvude $N(163) \approx 10^{78}$ kaudu, millega õnnestus kirjeldada füüsikalise-teoreetilise põhjendusega

gravitatsioonilise vastastiktoime ilma dimensioonita peenstruktuuri teguri $\alpha_g \approx 10^{-40}$ väärtust.

Mida tähendab aga Baeri printsiibi juurde lisatud märkus "vähemalt esimeses lähenduses"? Seda, et rangelt võttes ei tohiks informatsioonilisi protsesse vaadelda ilma energeetilisteta, nad on omavahel seotud. Ka seda, et ei maksa sugugi arvata, nagu saaks igasugune keerukuse kasvamine olla progressiivseks evolutsiooniliseks suunaks. Evolutsiooni tüpogeneesi etappidel pöördutakse üldisemal tasemel tagasi just lihtsama ja töökindlama juurde.

Ometi julgen arvata, et artikli alguses toodud Baeri üldine idealismilõhnaline evolutsiooniprintsiip on heaks lähenduseks just selles evolutsioonivaldkonnas, mida Baer oli põhjalikult uurinud. See on ka kooskõlas Aristoteelse arvamusega, et vormid toovad materiasse üldise (s.o embrüost algava) organiseerituse, lõpliku individualiseerumise tingib aga aine. Ning samuti käesoleva artikli 5. peatükis arendatud seisukohaga, et Baeri embrüost lähtuv evolutsionism on tihedamalt seotud just matemaatilise-teoreetiliste *Im*- ja *südamik*-tüüpi diferentseerumistega (vt joonis 2), mis tingib selles informatsiooniliste ja integraalsete protsesside prioriteedi.

9. BAERI SÜGAV USK ELUSLOODUSE ARENKU SUUNATUSSE

Baeri on süüdistatud, et omandanud noores eas tollal populaarsest saksa natuurfilosoofiast teleoloogilised ideed, ei suutnud ta hiljem neist vabaneda.

Ernst Haeckel kui innukas darvinismi propageerija läks aga veelgi kaugemale, väites, nagu oleks Baer juhindunud puhtfilosoofilistest, ent teoreetiliste vaadete poolest piiratud kaalutlustest.

Tundub, et suur osa meie maailma kõige suurematest on olnud mingil just neile omasel moel religioossed, mis sugugi ei tähenda, et nad oleksid pidanud kummardama oma aja valitsevat religiooni. Mulle on täiesti kujuteldamatu, et kui Baer pühendas elu oma põhiidee kannatlikuks (vaatlustega, eksperimentidega, andmete kogumisega) kindlustamiseks, võinuks see idee olla vaid raamatust loetud. See oli tema enese idee. Kuidas muidu oleks ta "Darwinit saatvate fanfaarihelide" taustal tajunud hirmukarja-

tust (*lautes Angstgeschichte*) (Baer 1876: 238)? Aga vihje Baeri piiratusele? Kuidas sai Haeckel laskuda kolleegi sellise süüdistamiseni? Oma 2000 tibuga arengu-uurimise eksperimendi kaudu oli Baeri immanentne teleoloogia kindlatel alustel, sellised katsed olid kõvasti oma ajast ees. Baer oli põhjalikult jälginud, kuidas tibudel varajastes arenguetappides esinevad varieeruvused lõpusirgel koonduvad, kuidas embrüonaalne ekvifinaalsus tegelikkuses realiseerub.

Maie Rimmel ja tema väitel ka mõned teised Baeri-uurijad on rõhutanud, et Baer lõi kõige täiuslikuma ja laiema teoreetilise baasiga bioloogiaparadigma, mis seob ühtseks tervikuks embrüoloogia, anatoomia ja taksonoomia (Rimmel 1984). Kuidas siis ikkagi Haeckel sõandas? Võimalik, et siin tuleb meenutada vana ütlust "prohvetid on usklikumad kui vanajumal ise", võimalik ka, et Haeckel oma uurimisobjektide — radiolaarid, meduusid, käsнад — ja meetodite, mõtlemislaadi, aja vaimu ning eriti ühekülgset formuleeritud biogeneetilise reegli kaudu sattus talle nähtamatusse ideede lõksu. Pooldaksin pigem seda viimast arvamust, sest ontogeneesi ja fülogeneesi suhted on tõepoolest bioloogia üks kõige keerukamaid ja vastandlikke seisukohti sünnitanud probleeme. Pealegi toetab arvuteoreetiline lähenemine Haeckeli täisea vormide ladestamise lähteideed (aga mitte selle ekstrapolatsiooni ontogeneesi varasematele astmetele).

Püüaksin siin hästi lühidalt ja skemaatiliselt illustreerida ontogeneesi (O) ja fülogeneesi (F) seostamisideestiku arengut: Kielemeyer 1793: paralleelsus ($O \parallel F$), Baer 1828: loodete sarnasus ($O \sim F$), Kölliker 1861: $O \rightarrow F$, Haeckel 1866: $F \rightarrow O$, tänapäeval $F \leftrightarrow O$. Antud arvuteoreetilises mudelis on aga $F \leftrightarrow O$ protsess oluliselt mõjustatud veel teoreetiliste ideaalvormide ja dast.

Milles siis konkreetselt seisnes Baeri teleoloogia (finalism)? Eelkõige veendumuses, et igasugusel konkreetsel arengul on temale omane üldine suunatus ja sellel suunatud liikumisel on ka lõppresultaat — täiskasvanud isend. Et eristada inimese teadlikku eesmärgistatust (*Zweckmäßigkeit*) looduse mitteteadlikust eesmärgistatusest (suunatusest), võttis ta kasutusele uue termini: eesmärgipüüdlus (*Zielstrebigkeit*). Planetaarse orgaanilise evolutsiooni suunaks ja lõppesmärgiks (*Ziel*, mitte *Zweck*) arvas ta

olevat inimese ja tema vaimse progressi ning alles looduse kui suure terviku jaoks lubas ta mõiste *Zweck* kasutamist (eesmärgiks siis mõistuslike ja tahtega olendite ilmumine). Seega küllaltki peente nüanssidega eristatud süsteem, mõnevõrra erinev ontogeneesi, fülogeneesi ja maailma kui terviku jaoks. Ilmselt oli see Darwini päevil raskesti mõistetav, alles tänapäeva kosmogooniast ja astrofüüsikast võrsunud antroopsusprintsip on legaliseerinud mõistusliku olendi seaduspärase ilmumise kujutelma. Prantsuse kultuuri suurema tolerantsuse seesuguste ideede suhtes valmistas aga ette Teilhard de Chardin: evolutsioonis ei ole küll ettemääratud plaani, kuid on suunatus punkti Ω , inimese, mõistusliku ja ennast tunnetava olendi ilmumisele.

Osa tänapäeval kosmogooniaga ja astrofüüsikaga tegelevaid teadlasi (meil Eestis Undo Uus ja Enn Kasak Tõraverest) on jõudnud arvamuseni, et universum tervikuna on organiseeritud hierarhiliselt ning suhtlemine suurte põhiniivoode vahel toimub vertikaalselt nende väljade vahendusel, mis osalevad mõistuse funktsioneerimises. Sellega on kaasnenum ka meie praeguse materialismi kui üheselt determineeritud, fatalistliku kallakuga süsteemi kriitika (Uus 1990).

Nii et tänapäeva kosmogoonia kujutelmad on jõudnud väga lähedale Baeri poolt elu lõpus testamendina kirjutatud artikliseeria seisukohtadele (*Reden II*, Baer 1876).

Arvuteoreetiline lähenemine seletab arenguprotsesside loomulikku suunatust väga lihtsalt — karaktersete arvude kasvamise kaudu, mis molekulide maailmas ja nukleonide peene sisestruktuuri maailmas viivad aga oluliselt erinevate nähtusteni.

10. ARENGU SPETSIALISEERUMISE IDEED LÄBI AEGADE

Püüaksin lühidalt jälgida ja võrrelda, kuidas kajastusid spetsialiseerumisideed Platoni, Aristotelese ja Aquino Thomase printsipides, Leibnizi monaadides, Baeri seadustes, Lev Bergi nomogeneesi teoorias, Theodor Eimeri ja Otto Schindewolffi arenguskeemides ning Vavilovi ridade ja Meieni "refraänide" mõistetes,

ning samuti vaadelda, kuidas see kõik on ühitatav matemaatilisarvuteoreetilise käsitlusega loodusteaduses.

Platon 360 a eKr: Esimestena tekivad matemaatiliselt määratud lihtsad sümmeetrilised kehad (nn platoonilised korrapärased hulktahtakad).

Aristoteles 340 a eKr: (Passiivsete) ürgelementide üha täiuslikumal seostumisel (aktiivse) vormiga (mis on eesmärgiks ja liikumapanevaks jõuks, entelehhiaks) tekib suunatud protsesside astmestik, mille kõrgemais astmeis säilivad madalamate omadused ja võimed. Ürgelementidesse on kätketud sisemine ammenduv arengupotentsiaal, mis realiseerub vormi ($\mu\omicron\rho\rho\eta$) kaudu. Lõpliku individualiseerimise tingib aga aine (aatomid).

Aquino Thomas 1270. a: Vorm määrab materiaalsete objektide arengu ja spetsialiseerumise suuna ning üldised omadused, mida edasi individualiseeritakse mateeriasse kätketud omaduste lahtirullumise kaudu. Arengus on ka juhuslikkust. Universaalsetes organiseerivates vormides eraldab ta kolme astet, mis on vastavalt seotud looduse, inimteadvuse ja Jumala teadvusega.

Leibniz 1720. a: Leibnizi järgi areneb kõik (maakoor, elusorganismid, rahvad, keeled jne) ja kõigel on oma (terviklikud, jagamatud, unikaalsed, aktiivsed, suure kosmosega (kuid mitte omavahel) seotud) monaadid (kompaktsete looduslike objektide teoreetilised mudelid, Aristoteelse järgi entelehhiad), mis moodustavad kõikehaarava, koordineeritud ja subordineeritud hierarhilise monaadide süsteemi ja loovad aluse mateeria individualiseerumiseks. Elusorganismide pidas ta sellisteks jumalikeks masinateks, mille väikseimad osad on samuti jumalikud masinad, mis peegeldavad endas tervet universumit.

Lamarck 1809. a: Elu on sama igavene kui mateeria ja energia. Arengut põhjustab peamiselt sisemine püüd täiusele, kuid ka keskkonna muutused. Loomariigis tekib kohustuslik muutumine (spetsialiseerumine) käitumise, harjumuste tekke ja organite kasutamise kaudu, omandatud muutusi kinnitab pärilikkus, funktsioonid kujundavad vorme. (Senised eksperimendid ei kinnita omandatud muutuste päritavust, kuid seda eitust ei tohiks ekstrapoleerida "ei isendite suurte hulkade, ei suurte territooriumide" (Berg) ega pikkade ajavahemike piirkonda.) Liikumapaneva jõu

ammutab elu keskkonnast, ehituskive ei leia aga ükski elusolend täiesti valmina, nad formeeruvad vaid eluliikumistes.

Baer 1828. a: Embrüonaalses arengus kujunevad esmalt suurte loomagruppide lihtsad ühistunnused, millele lisanduvad järjest väiksemate alarühmade eritunnused. Loode läbib ainult nende vormide jada, mis vastavad tema taksonoomilisele kuuluvusele ning sarnaneb teiste loodetega nende ühise arengutee ulatuses.

Berg 1922. a: Evolutsioon toimub oma kindlate seaduste alusel; me näeme, kuidas, kuid ei tea, miks. Evolutsiooniprotsessis toimub olemasolevate algete lahtirullumine ajas ebaühtlaselt (hüpetena), nii konvergenselt kui divergentselt, kindlates suundades, haarates isendite hulki ja suuri territooriume, nii sisemiste kui väliste põhjuste alusel. Darwini looduslik valik ei loo uut normi, vaid on konservatiivseks normi säilitavaks faktoriks.

Eimeri (1888) ja Schindewolffi (1964, 1969) arenguskeemid. Eimer üldistas liblikate pikaajase uurimise alusel, et arenguskeemiks sobib hargnev puu, liikideks hargnemine toimub pärast antud populatsiooni arengus aset leidnud peetust (genepistaasi). Uued tunnused ilmuvad eelistatult perifeeriast algavate levivate lainetena, esmalt vanematel tugevamatel meessoost isenditel. Schindewolffi üldistused on tehtud paleontoloogilise materjali alusel. Areng toimub faasides: lühem tüpogenees (hargnemine, spetsialiseerumine), pikemat aega vältav tüpostaas (peetus) ja ülespetsialiseerumise tunnustega tüpolüüs (sekundaarne hargnemine, mis enamasti viib umbteedele). Tüpogeneesi—tüpostaasi—tüpolüüsi faaside vaheldumist peab ta väga üldiseks nähtuseks, mis esineb nii kõrgtaksonite lahknemises, liigitekkes, kui ka edasi inimühiskonna evolutsioonis. Niisiis on kõrgtaksonid tal reaalsete evolutsioonisündmuste saadused, mis tekkisid tüüpkomplekside kaupa (tüpostrofismi teooria, mis põhimõtteliselt erineb darvinismist). Tüpogeneesi põhjustavad valdavalt endogeensed, kuid ka kosmilised faktorid.

Vavilovi homoloogilistele ridadel (1920) ja Meieni "refraänidel" (1990) põhinevad arvamused. Vavilovi järgi on lähedaste liikide, perekondade ja sugukondade varieeruvused sarnased, s.o moodustavad homoloogilisi ridu. Meieni testamendiline tuletikuprogramm väidab, et olemasoleval evolutsiooniteoorial pole ei vundamenti ega prognoosivõimet, evolutsioonireeglite ko-

gumik ei asenda puuduvat orgaaniliselt terviklikku seadustesüsteemi. Tuleviku nomoteetilise teooria ühe nurgakivina näeb ta *refrääni* (рефрен) mõistet: korduv polümorfne hulk, mis matemaatiliste transformatsioonide, sümmeetria seaduste, algebralisgeomeetriliste suguluste jne baasil suudaks omavahel siduda ka mittetriviaalseid sarnasusi (nt lähedase fülogeneesiga puude lehtede kujusid).

Käesolev arvuteoreetiline lähenemine lubab bioloogilise spetsialiseerumise protsesse vaadelda kolmekordselt koordineerituna. Üldsunuks ja -eesmärgiks on Aristoteelse, Leibnizi ja Baeri mõttes kompaksete, seaduspäraste, matemaatilis-teoreetilise optimaalsusega vormide (kui Suure Kosmose seaduspäraste osatervikute) ülesotsimine ja edasine täiustamine. Selles katse ja vea ning loodusliku valiku vahendusel toimivas üldise suundumusega otsimisprotsessis on aga kaks põhiharu: 1) *Re*-protsesside haru — praeguse teaduse põhiobjektideks olevad ainelis-energeetilised ja molekulaargeneetilised protsessid; 2) esimesi samme tegev *Im*-protsesside haru, mida iseloomustavad mitmesugused optimaalsed kompaktsed struktuurid.

Kompaksete evolutsiooniliste struktuuride täpsel realiseerimisel tekib aga minu arvates põhimõtteliselt uus klass peeni ja sügavaid nähtusi — hierarhilise maailma mikro-makro seostatus¹⁵ (Reeben 1987), kus tähenduse omandavad nukleonisisesed geenstruktuurid informatsioonilise prioriteediga protsessid. Arvan, et neid vägagi erinevaid süsteeme — makrovorm ja tema spetsialiseerituse aste, geenid ja nende ekspressioon, subnukleaarset protsessid aatomite sisemaailmas — on loodus siiski õppinud omavahel siduma ja et selles sidumises on oluline osa kõigi nende protsesside kirjeldamise karaktersetel arvudel, mille kasvutrendid oleksid evolutsioonis omavahel tasakaalus.

¹⁵Mikro-makro seostatus on kujutelm, et hierarhilises maailmas ei või teoreetiliste ideaalvormide aproksimeerimise täpsus minna makro-nivoole suuremaks kui mikronivoole. See puudutab näiteks nukleone ja nende edasist atomaarset fikseerimist.

11. BAERIST EESTIS. BAERI EVOLUTSIOONIPARADIGMA JA EESTI TEADUS

Varasematel perioodidel on Baeri suure päranduse haldamisel põhiraskust kandnud peamiselt baltisakslased ja Venemaa Teaduste Akadeemia. Kuid nii nagu me ajapikku pöördume tagasi oma lapsepõlve ja kodumaiste juurte juurde, nii nagu Baer ise vanaduses tuli tagasi oma kodumaale, nii on ka Eesti kultuuri ja teaduse loomulikuks ja auväärseks kohuseks võtta kogu maailmale kuuluv Baeri päranduse mõtestamine rohkem enda kanda.

Sakslased peavad Baeri saksa teaduse suurkujuks, venelased vene teaduse uhkuseks, meie siin aga suurimaks Eestimaal sündinud, kasvanud, hariduse saanud ja siin Tartu Toomemäel elutööst kokkuvõtteid teinud loodusteadlaseks, kelle nimega on seotud terve teadusharu, embrüoloogia põhialuste rajamine ja kelle Tartu perioodi diskussioon Darwiniga on pärandanud tulevastele põlvvedele probleemi, mille suurusest me alles nüüd hakkame aimu saama. Ja kõigil on õigus. Oli ta ju baltisakslane, tähtsaima töö teostas, vormistas ja avaldas Königsbergi ülikooli professorina, enamiku loovaid aastaid töötas edukalt Peterburi Teaduste Akadeemias.

Maie Rimmel väidab teadusloolise materjali alusel (teaduspublikatsioonide, nende põhiterminite ja autorite statistilise ilmingu järgi), et maailmakirjanduses said ontogeneesi ja embrüoloogia paradigma esimesed kolm lainet alguse möödunud sajandi alguses Eesti kultuurieregionist (Rimmel 1984). Esiteks Ludwig Sebastian Treder, prantslasest ohvitser, kelle isa elas mõnda aega Venemaal ja kes teenis Prantsuse revolutsiooni päevil neli aastat Tallinna reidil asuvas Vene sõjalaevas, pühendades siis vaba aja kanalote uurimisele ja kaitses 1808. aastal Jenas embrüoloogilise dissertatsiooni autorinime *Estonia-Rossus* all. Teiseks Baeri klassikaline teos *Loomade arenguloost I, II* (1828, 1837). Kolmas laine tuli Baeri õpilastelt. Ka Christian Pander, Baeri sõber, kes Baeri soovitusel alusel asus Ignatius Döllingeri juures Würzburgis juba enne Baeri, 1816. aastal, kanaloodet uurima, oli baltisakslane.

Ei ole võimatu, et nähtusel, et embrüoloogia lätete juures on just baltisakslased, on ka mõningane üldloodusteaduslik tagapõhi. Nimelt on bioloogid avastanud evolutsioonireegli, et populatsiooni suurus ja isoleeritus on üks peamistest evolutsiooni kiirendavatest sisemist tüüpi teguritest. On võimalik, et selle mõju on ilmnunud ka siin-seal inimpopulatsioonides, kus võib täheldada vanemate kultuurrahvaste sotsiaalse kõrgkihi isoleerumist ja samaaegset hajumist naaberrahvaste hulgas (Euroopa kuningakojad, baltisaksa aadel, juudid Lääne- ja Ida-Euroopa maades, hiinlased Indoneesias jne). Loomulikult saab isolatsioon kiirendada arengut progressiivses mõttes vaid esimeses faasis, tõstes edaspidi taandarenguliste ilmingute tõenäosust. Seejuures on tõenäoline, et samaaegne hajumine (isegi rändamine) keskkonnas, kus evolutsioonilise ammendumise piirid on kaugemal, saab osutada siinjuures stabiliseerivat mõju.

Baltisaksa põlisaadlikke, kelle esivanemad saabusid meile XIII sajandil, peetakse suuresti omavahel sugulasteks (läbi lähema või kaugema sugupõlve). Konkreetselt Baeri sugupuus oli näiteks veresugulus juba kolmandas sugupõlves.

Seega ei ole välistatud, et Baeri teaduskarjääri kiirel realiseerumisel ja suundumisel just bioloogia sügavasse sisemusse on olnud mingi üldine sisemine eelsoodumus. Ei ole ka võimatu, et tema edasine loobumine embrüoloogilistest uuringutest ja arenev reisikirg on põhjustatud asjaolust, et ta lihtsalt psühholoogiliselt või tervislikult ei kannatanud enam välja kuude kaupa paikset mikrokoobi kohale kummardumist.

Tahaksin veel juhtida tähelepanu ühele tühisena tunduvale, kuid võimalik, et just Eesti seisukohalt olulisele detailile Baeri eluloos.

Isakoduks Piibe mõis Koeru kandis, üritas ta korduvalt tulla professoriks Tartu ülikooli. See oleks tähendanud talle peale isamaa ja kodumõisa läheduse ka võimalust oma embrüoloogiakoolkonna loomiseks (Königsbergis oli kahel suurel, Karl Friedrich Burdachil ja Baeril, ühes kateedris kitsas, Baerile leitud professorikoht zooloogiamuuseumi direktorina ei asendanud oma kateedri võimalust).

Mulle tundub, et saatuse ironia mängis siin Baerile vingerpussi. Nimelt kui noor edukas Baer 1818. aastal (26-aastaselt) soovis Tartusse tulla ja arstiteaduskonna nõukogu oligi ta professoriks valinud, kuid olles avastanud reglemendis tingimuse, et senine professor, tema omaaegne õpetaja Cichorius, keda ta veidrikuks pidas, on jätnud endale võimaluse kasutada Baeri oma abilisenä, Baer loobus, muidugi küll tuhandekordsete tänamiste ja vabandamistega. Ent ülikooli kuraator vihastas niivõrd, et Baeri šansid olid pikaks ajaks läbi. Oma autobiograafias on Baer väga ilmekalt ja muiates kirjeldanud Cichoriuse veidrust. Sellest on pikalt juttu ka eestikeelses Baeri eluloos (Kaavere 1992: 17).

Saatuse ironia on aga selles, et veidriku nõrkades loengutes korrutatud printsip, mida ta ise pidas üheks teaduse põhitõeks, noor Baer aga nii tobedaks, et püsis tal sellisena mälus 52 aastat, on osutunud tänapäeval röntgenstruktuursete meetodite arenedes ikkagi täiesti mõttekaks (Vernadski 1965: II osa XV–XVI ptk). Siin ta on, see tobedus. Cichorius: On ainult kaks elusa aine liiki: vedel ja kõvavedel, kõva liiki (kristalliseeruvat) ei ole olemas. Ja mõnda aega hiljem vaatas uus noor generatsioon Baeri põhiideed: “Looduse arengulugu on vaid lugu vaimu edasisammuvatest võitlustest aine üle,” jällegi kui vanahärra veidrust. Ajalugu kordub.

Samal ajal ei saa ka tunnistamata jätta, et võib-olla just tänu Baeri kõrgele eneseväärikustundele ja iseseisvumise soovile suhetes Burdachiga sai maailm rikkamaks embrüoloogiateadust rajavate raamatute *Loomade arenguloost I, II* ja *Imetaja ja inimese muna tekkest võrra*.

Hüva. Embrüoloogia lätete juures olid baltisakslased. Seetõttu ehk ongi Baeri paradigma Eestis perspektiivne: meil on siin oma traditsioonid, Baeri komisjon, Baeri päev, Baeri ausammas, Baeri konverentsid, Baeri haud. Meil on suurem tõenäosus, et ilmub “ketsereid”, kes ei pea Baeri Darwini-kriitikat mitte ainult raugastunud vanahärra veidrusteks. Et nad ei lase ennast lummata Darwini, Haeckeli ja sünteetilise evolutsioniteooria paradigma kõikvõimsusest.

Meil võetakse tõsisemalt arvamusi, mida arvukatel Baeri-üritustel on avaldanud paljud esinejad: Baer oli üks teenekamaid embrüoloogia rajajaid, lõi võrdleva embrüoloogia alused, lõi tüüpide teooria, kummutas preformismi, väljendas esimesena

divergentse evolutsioonipuu ideed, lõi kõige laiema baasiga bioloogia paradigma (embrüoloogia+anatoomia+taksonoomia), lõi terviklikkusele ja eesmärgistatusele tugineva morfogeneesi paradigma, oli üks ihtüoloogia ja ökoloogia rajajaid Venemaal, autoriteet antropoloogias, meteoroloogias, geograafias, kartograafias, etnograafias. Lõviosa Baeri puudutavatest publikatsioonidest on ilmunud saksa, vene ja eesti (kuid mitte inglise) keeles.

Kirjandus

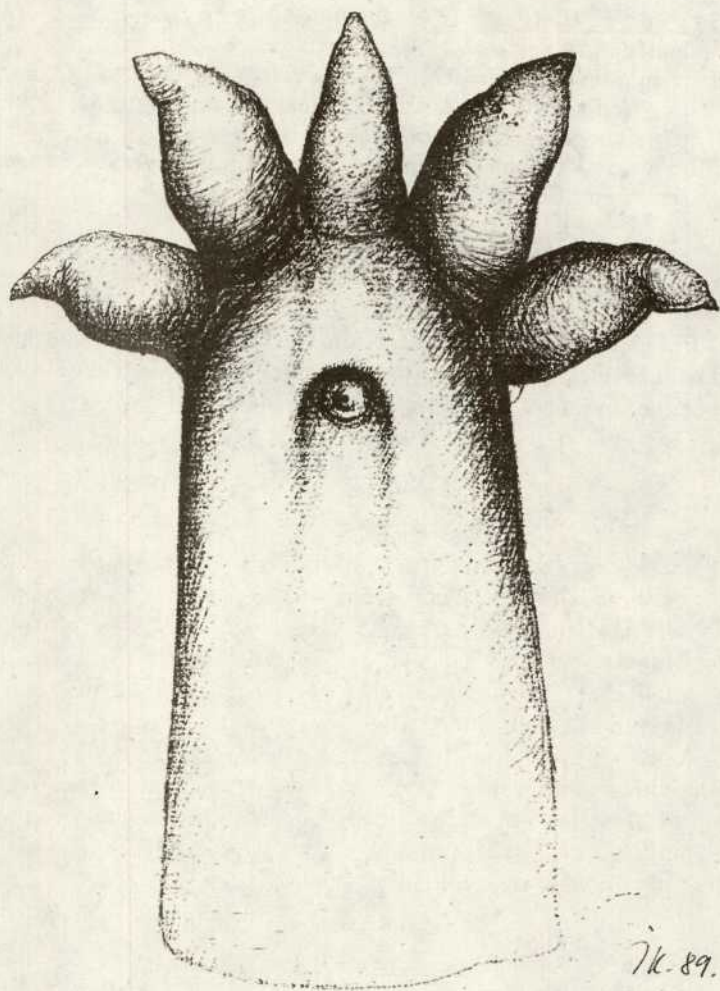
- Baer, Karl Ernst von 1828. *Entwicklungsgeschichte der Tieren: Beobachtung und Reflexion. Bd. I.* Königsberg
- Baer, Karl Ernst von 1837. *Entwicklungsgeschichte der Tieren: Beobachtung und Reflexion. Bd. II.* Königsberg
- Baer, Karl Ernst von 1864. *Reden gehalten in wissenschaftlichen Versammlungen und kleinere Aufsätze vermischten Inhalts I.* Sankt-Petersburg
- Baer, Karl Ernst von 1873. Zum Streit über den Darwinismus. — *Ausburger Allgemeine Zeitung*, Nr. 130
- Baer, Karl Ernst von 1876. *Reden gehalten in wissenschaftlichen Versammlungen und kleinere Aufsätze vermischten Inhalts II.* Sankt-Petersburg
- Berg 1922 = Берг, Л. С. *Номогенез или эволюция на основе закономерностей.* Петербург
- Boucot, A. J. 1975. *Evolution and Extinction Rate Controls.* Amsterdam
- Carr, B.J., M. J. Rees 1979. The anthropic principle and the structure of the physical world. — *Nature*, vol. 278, pp. 605–612
- Crumly, Ch. R. 1992. Book review: Richards R. J. "The meaning of evolution". — *Evolution*, vol. 46, no. 5, pp. 1592–1593
- De Rebertis, E. M., E. A. Morita, K. W. Cho 1991. Gradient fields and homeobox genes. — *Development*, vol. 112, pp. 669–678
- Eimer, Theodor 1888. *Die Entstehung der Arten.* Jena.
- Filipštšenko 1977 = Филиппченко Ю. А. *Эволюционная идея в биологии.* Новосибирск
- Haeckel, Ernst 1866. *Generelle Morphologie der Organismen. Band I, II.* Berlin
- Kaavere, Vello 1992. *Baer.* Tartu: Tartu Ülikool
- Lotman 1978 = Лотман Ю. М. *Феномен культуры.* — *Tartu Ülikooli Toimetised*, nr 463

- Meien 1990 = Мейен С. В. Нетривиальная биология. — *Журнал общей биологии*, no. 1, ss. 4–14
- Mogey, R. 1991. The world of cycles. I. — *Cycles*, vol. 42, no. 6, p. 305
- Mogey, R. 1992. The world of cycles. II. — *Cycles*, vol. 43, no. 1
- Presman 1965 = Пресман, А. С. *Электромагнитные поля в биосфере*. Москва
- Ramanujan, Srinivasa 1915. Highly composite numbers. — *Proceedings of London Mathematical Society*, vol. 2, no. XIV, pp. 347–489
- Reeben, Vello 1977. The systems of magic numbers ($N = \dots, 50, 82, \dots$; $Z = \dots, 50, 82, \dots$) have a simple and general mathematical background. — *International Conference on Nuclear Structures: Contributory Paper*. Tokyo, vol. 1
- Reeben, Vello 1984. Algebraliste võrrandite lahendamise strateegiast kui teoreetilise bioloogia ühest võimalikust alusest. — *Orgaanilise vormi teooria*. Tartu, lk 94–103
- Reeben, Vello 1987. K. E. v. Baeri evolutsiooniteoreetiliste vaadete hinnangu probleemist. — *Schola biotheoretica XIII: Süstemaatika ja evolutsiooniteooria: Teesid*. Tartu, lk 129–139
- Reeben, Vello 1988. The highly composite numbers by Srinivasa Ramanujan and the fundamental of physics. — *Journal of Madras University*, sect. B, vol. 51, no. 1, pp. 88–146
- Reeben, Vello 1993. Baer's embryo-centred evolutionism in the light of Leibniz's monads, the anthropic principle and Meyen's refrains. — *Folia Baeriana* (trükis)
- Remmel, Maie 1984. Baeri paradigma ehk kas morfogeneesi refleksioon peab järgima morfogeneesi omaaega. — *Orgaanilise vormi teooria*. Tartu, lk 62–72
- Remmel, Maie 1991. Minna teaduse arenguloo süvauuringutesse ehk Tartu mudelsituatsioonist. — *Teaduslugu ja nüüdisaeg*. VII/2. Tallinn, lk 42–52
- Richards, R. J. 1992. *The Meaning of Evolution: The Morphological Construction and Ideological Reconstruction of Darwin's Theory*. Chicago
- Roemer, J. 1991. El Niño and the grain belt. — *Cycles*, vol. 42, no. 4, p. 196
- Schindewolf, Otto 1964. Erdgeschichte und Weltgeschichte. — *Akad. Wiss. Liter. Abh. Math.-Naturwiss*, H. 2
- Schindewolf, Otto 1969. Über den "Typus" in morphologischer und phylogenetischer Biologie. — *Akad. Wiss. Liter. Abh. Math.-Naturwiss*, H. 4

- Steiner, B. 1938. *Über das biogenetische Grundgesetz.* (Acta biotheor. IV.)
- Thompson, L. M. 1992. El Niño cycle. — *Cycles*, vol. 43, no. 2
- Uus, Undo 1990. Materialistlik vaimupimedus kui teaduse arengut pärssiv tegur. — *Tähetorni kalender*, nr 29
- Vernadski 1965 = Вернадский, В. И. *Химическое строение биосферы Земли и ее окружения.* Москва

VELLO REEBEN (sünd. 1931) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi elektriinsenerina, praegu teadur Tartu Ülikooli biofüüsika laboratooriumis.

Ilmar Kruusamäe. TIMUKASTUUDIO. V
(1989)

MÕTTEID HARIDUSEST JA SELLE REFORMIMISEST

informaatika ja majandusküberneetika näitel

Ain Isotamm
Mati Tombak

Eesti riigi taastamine pärast okupatsiooni nõuab peaaegu kõigis valdkondades suuri ja võimalikult kiireid ümberkorraldusi, mille tegelikku mahtu ei oska praegu arvatavasti keegi õnneks reaalselt hinnata; "õnneks" sellepärast, et muidu võiks asi lootusetunagi tunduda. Programmeerijatena teavad allakirjutanud, et vähegi suurema tegevuskava (või programmi) koostamisel on vead vältimatud, ning ülikooli õppejõududena tunnevad muret mõningate ohtude pärast, mis võivad kaasneda radikaalse haridusreformiga — selles valdkonnas tehtavad võimalikud vead on ohtlikud, kuivõrd nad hakkavad täit mõju avaldama alles aastate pärast ning on väga raskesti parandatavad.

ÜLDHARIDUS

Alustagem üldharidusest. Põhikool on kõigile kohustuslik ja paljudele ainus üldharidust andev kool ning nähtavasti (ja loodetavasti) kõige konservatiivsem — õpiainete ring on loomulik ega vaja radikaalseid muutmisi. Siin õpetatakse aineid, milleta täiskasvanu ei integreeru ühiskonda (emakeel, võõrkeel(ed), arvutamine, ajalugu, geograafia, loodusteadused — füüsika, keemia, bioloogia) ning mis arendavad lapse loomulikku loomistahet (joonistamine,

laulmine, käsitöö) või füüsisist — võimlemine. Tundub, et põhikoolis peaksid olema tasakaalus see, mida õpetatakse, ning see, kuidas õpetatakse. Kui prevaleerib esimene, võib kannatada lapse loovus ja huvi, kui teine, siis on oht, et meeldiv kooliskäimine ei anna jätkamist võimaldavat baasi. Annaks taevas, et kahtlused alternatiivkoolide jts kohta ei peaks paika!

Keskkooli lähitulevikus võib kõigi märkide järgi ennustada traditsioonilise diferentseerumise taastumist. See tähendab eeskätt reaali- ja humanitaargümnaasiumide teket, aga ka paljude kitsamalt spetsialiseerunud koolide edasiarenemist — spordiinternaatkoolid, võõrkeel(t)e süvaõppega koolid nagu omaaegsed inglise ja prantsuse kolledžid ja lütseumid jne. Seetõttu on muutused õpikavades arvatavasti vältimatud ning tuleks vaid hoolitseda, et need muutused saaksid mõistlikud. Arvatavasti tuleks keskkoolis eelkõige tugevdada põhikoolis rajatud vundamenti, anda fundamentaalteadmiste alged kooli spetsiaalalal ning püüda ka neis koolides, mis ei ole keelteallakuga, tagada paari võõrkeele praktiline valdamine.

Keskkooli eesmärk peaks meie arvates olema (teaduslikus mõttes) maailmavaate, keelteoskuse, mõtlemisvõime ning õppimisoskuse ja -harjumuse andmine. Selles kontekstis ei tohiks olla põhjust püüda lülitada õpikavadesse võimalikult paljude alade tutvustamist — näiteks olgu kasvõi majandusteadus, õigusteadus, teatri- ja kinokunst, inseneriteadused, põllumajandusteadused jne. Pigem tuleks püüda traditsioonilisi aineid õpetada kas olemasolevas või väiksemas mahus, ent korralikult, et mitte koormata õpilasi üle ja et mitte harjutada tahtmatult pealiskaudsust. Ja täpselt samuti pole mõeldav näiteks reaalgümnaasiumi õppureile võimalikult paljude matemaatikaharude õpetamine — professionaalseks ajutreeninguks on sootuks mõttekam õpetada põhjalikult näiteks matemaatilist analüüsi, teadvustades õppimiseesmärgi (treening!) ka õppuritele, muidu oleks nende igati normaalne reaktsioon selline, et nad ei kavatseski kunagi hakata integreerima, vaid hoopis nt programmeerima või tegelema hulgateooria või topoloogiaga.

ÜLIKOOLIHARIDUS

Kõrghariduse ümberkorraldamine toimub praegu kõige intensiivsemalt ja radikaalsemalt. Ja nii ketserlik, kui see võibki tunduda, arvavad allakirjutanud siiski, et siingi võime kohaldada samu põhimõtteid mis põhi- ja keskhariduse puhul.

Hakatuses kitsendame edasiste arutluste objekti — juttu tuleb eeskätt teaduskõrgkoolidest; rakenduskõrgkooli eesmärgid on teised. Vene programmeerimisteadlane Andrei Jeršov formuleeris 1972. aastal selle erinevuse umbes nii, et ülikooli ülesanne on anda haridus ning instituudi ülesanne on spetsialistide ettevalmistamine. Spetsialisti haridus võimaldab kohe pärast lõpetamist asuda oma (harilikult kitsas) valdkonnas tööle; spetsialisti ümberõppimine või -spetsialiseerumine on seevastu kui mitte võimatu, siis üpris raske. Asi on selles, et spetsialist on seda parem, mida rohkem on ta omas valdkonnas kodus; mida kitsam on see valdkond, seda rohkem saab toda etteantud õpiaja jooksul (tavaliselt 4–6 aastat) õpetada, ent see toimub paratamatult eriala seisukohast muude (üld)ainete arvelt. Ümberõppe võimalikud raskused sellest johtuvadki — nende muude ainete hulka kuuluvad paratamatult ka spetsiaalsuse seisukohast fundamentaaldistsipliinid.

Ülikooli värske lõpetanu ei tohiks olla spetsialist (siiski, arstid on erandid, kuid nende õpiaeg on nii pikk, et tagab lisaks haridusele spetsiaalsusegi), ent ta peaks olema konkurentsituult kohanemisevõimeline — kui ta haridus on korralik. Ja ainus teadaolev tee selle saavutamiseks on keskendumine peamiselt fundamentaalainetele suvaliste kitsamate valdkondade arvelt. See tähendab, et ülikooliharidus ei peaks “koosnema” mitte niivõrd konkreetsetest teadmistest kui erialasest maailmavaatest, oma ala sisemise teraviklikkuse tunnetamisest ning selles orienteerumisest. (Mõistagi käib see mõttearendus hariduse üldise suunitluse ja mitte iga üksiku inimese võimaluste kohta, seda enam et autodidaktki võib ise omandada hiilgava hariduse.)

Meile tundub, et jada *põhikool* — *üldhariduslik keskkool* (*gümnaasium*) — *teadusülikool* on nii mõneski mõttes seesmiselt homogeenne: ükski lüli ei taotle spetsialistide koolitamist, vaid üldisema hariduse andmist, mis on omakorda vundamendiks edasiõppimisele ja hariduse süvendamisele. Ülikooli lõpetanutele on

avatud võimalused haridustee jätkamiseks magistrantuuris ja seejärel juba doktorantuuris. Gümnaasiumi ja teaduskõrgkooli alternatiivid on kutse(kesk)kool ja rakenduskõrgkool, mille otseseks eesmärgiks pole haridustee jätkamise eelduste loomine.

Niisiis prevaleerivad ülikoolis fundamentaalained. Ja aktuaalne küsimus meie jaoks on: kuidas neid valida? Kas on olemas ideaalne komplekt aineid, mis garanteerivad parima (tänapäeva, Lääne, Euroopa või mis tahes muu epiteediga) hariduse? Kui see nii oleks, siis tasuks laenata näiteks Cambridge'i või Massachusettsi õpikavad, paluda rahvusvahelistelt humanitaarbiorganisatsioonidelt toetust, soetada selle eest noid kavu toetavad õpikud ja olekski kõik. Võimalikku väidet, et meil pole selle jaoks õppejõudusid, ei saa võtta tõsiselt — kui me ei taha teadlikult kultiveerida rahvuslikku alaväärsuskompleksi. Meie ajalugu on meid õpetanud vähemalt ühes valdkonnas täiuslikkuseni ja see valdkond on kohanemisevõime ning välismaa üliõpilastele sobivate õpikavade omandamine peaks olema meie õppejõududele küll jõukohane. Ja ometi, usutavasti ei annaks see skeem soovitud tagajärgi ning põhjus peitub milleski muus.

Tõenäoliselt võib jagada õpetatavad ained või ainesised valdkonnad eesmärgilt kolmeks. Esiteks need, mis annavad eeskätt antud eriala seisukohalt erialast mõttetreeningut ning loovad eeldused hiljem loetavate ainete vastuvõtuks (selles rollis on näiteks majandusküberneetikute õpiplaanis lineaaralgebra ja matemaatilise analüüsi kursused). Teiseks need, mille sisuks on aktuaalsete suundade ja probleemide edastamine (majandusküberneetikutel näiteks majanduse modelleerimine). Kolmandaks üldist haritust tõstvad ained — siia kuuluvad tingimata keeled ning ehk ka filosoofia ja loogika. Ja periooditi on õpikavades olnud ka neljas ainerühm, mille eesmärk on õppurite ideoloogiline töötlemine — “punaste ainete” osatähtsus oli vene ajal üsnagi tuntav, ent nende mõju seisnes pigem lojaalsuse simuleerimise oskuse omandamises kui üliõpilaste ideoloogilise maailmapildi kujundamises. Mõistagi oli neid aineid rohkem ühiskonnateaduste raames. Ühiskonnateaduste reform on loomulikult vajalik ning radikaalseid muutusi vajavad (vajasid) nii “treeningained” kui ka “pealisehitus” — ehkki (kui olla üle seesmisest vastumeelsusest) “treeninguks” võib vististi dialektiline materialism sobida sama

hästi kui näiteks Kanti filosoofia — mõlemal on olemas terviklik ja vastuoludeta mõistesüsteem ja antud kontekstis pole esmatähtis, mil määral kumbki tegelikkusele vastab.

“Treeninguks” sobivad ained on traditsioonilises ülikoolis tavaliselt samuti traditsioonilised, ehkki sisuliselt on ükskõik, millist klassikalist ainet selleks kasutada — peamine on tolle väljakujunenud süsteem ning õpitöö põhjalikkus. “Pealisehituseks” sobivate ainete valikuga on asi pisut keerulisem: need peavad esindama kõike uut, huvitavat ja vajalikku. Paraku on iga eriala jaoks aktuaalseid valdkondi liiga palju, et noid kõiki saaks õpetada (isegi pealiskaudselt), seda ei võimalda ei õpiaeg ega ka ühegi ülikooli õppejõudude kaader — niisiis tuleb siingi valida, mida õpetada.

Meie arvates pole olemas ei ideaalset ainekomplekti ega kanoniseeritud teemaderingi iga aine jaoks eraldi. Ülikool pole võrreldav ei kutsekõrgkooli ega põhikooliga juba seetõttu, et ta on eeskätt isiksusekeskne ning mainitud isikud on (oma teadustöö kõrvalt) õpetamisega tegelevad teadlased, kes on valdavalt oma ülikooli kasvandikud ja tolle sisemise järjepidevuse, traditsioonide ja koolkondade esindajad. Ideaalne on, kui iga ainet õpetab inimene, kes teeb teadustööd vastavas valdkonnas. Ideaal pole loomulikult saavutatav ning õnneks ka mitte alati vajalik — näiteks inglise keele õppejõud ei pea tingimata olema hõivatud aktiivse teadustööga inglise filoloogia valdkonnas, piisab sellest, et ta valdab inglise keelt ning oskab seda õpetada. Samuti on raske ette kujutada teadustööd analüütilises geomeetrias, mis on ammu “valmis”, kuid hea on, kui seda õpetab geomeeter. Niisiis, keda valida õpetama, on ülikooli enda asi, ent kui õppejõud (teades tema tugevaid külgi) on kord valitud, siis on juba tema enese asi, milliseid “pealisehituse” aineid ta õpetab. Vaieldamatult on see mõistlik — nii kasutab ülikool parimini oma potentsiaali. Kopeerimata ühtegi teist ülikooli, on olemas kogu aeg reaalsed võimalused mingil alal olla väljapaistev mitte ainult Eestis, vaid kasvõi kogu maailmas. Ja tõele au andes on see Tartu ülikoolis nii olnudki, ainult juhtivad valdkonnad on vaheldunud. Kui tahes püüdlik matkimine ei anna kunagi midagi uut ega huvitavat.

Kui asi on tõepoolest nii, nagu meile näib, siis pole ülikoolile vastuvõetavad mis tahes tüüpprogrammid (enne üleliidulised,

nüüd mõne Lääne ülikooli omad) ning häid tulemusi ei tasu oodata ülikoolivälisest sekkumisest; kool tundub siiski olevat habras organism, mida on väga lihtne rikkuda ja väga raske üles ehitada.

Üldse, ülikoolide puhul on omaette väärtuseks nende vanus. See näitab, et aja jooksul kumuleerub ülikoolis midagi väärtuslikku. Nimetagem seda ülikooli vaimsuseks. Vaimsuse kumuleerumiseks on parimad tingimused siis, kui ülikooli ei vapusta liiga suured muudatused ja säilib tema järjepidevus, eriti kaadripoliitika osas. Maailmapraktika on sajandite jooksul välja töötanud kindla mehhanismi, mille abil ülikoolid taastoodavad ennast: see on ainult antud ülikooli kompetentsi kuuluv teaduskraadide ja valitavate ametikohtade süsteem. Ruineerivalt mõjuvad globaalsed katastroofid, mis toovad endaga kaasa järjepidevuse katkemise. Tartu ülikooli jaoks olid sellisteks kaks maailmasõda, mille tulemusena jäi tulemata kaks teadlaste põlvkonda ning kannatas normaalne õppejõudude vanusestruktuur. Loodetavasti ei toimi meie taasiseseisvumine ülikooli järjepidevuse katkestajana. Loodame, et käesolev reform piirdub teaduskraadide andmise ja ametikohtadele valimise jätmisega täielikult ülikooli hooleks ning kraadide süsteemi ja ülikooli struktuuri lähendamisega läänemaailma omale. Väga halb oleks liiga radikaalne reform — näiteks vallandada kõik ülikooli töötajad, kes on käinud marksismi-leninismi õhtu-ülikoolis! Siis tuleks ülikooli asutamisaastaks kirjutada 1993 ja see oleks juba üks teine ülikool.

Ülikooli stabiilseks arenguks on vaja, et üliõpilastel oleks stiimul teadusega tegelemiseks, kraadide taotlemiseks ja teadlaseõppejõu tee valimiseks. Palgad on ülikoolis praegu ja arvatavasti ka hoomatavas tulevikus madalad ning tõenäoliselt jäävad võimalused praktilise tegevusega rohkem teenida alati püsima, nii on see ka arenenud maades. Meie arvates võiks sellest hoolimata panna noori teadlaseteed valima ülikooli (ja konkreetse teaduskonna või instituudi) teadustöö kvaliteet — koolkonnad, vaimsus ja aura. Need on asjad, mis mõjuvad osale inimestest raha tõmbest tugevamalt ja eeskätt selliseid inimesi ongi ülikoolile oma vaimsuse taastootmiseks vaja. Samal ajal on soo kvaliteet raskesti juhitav. Püüda tõsta õppe- või teadustöö kvaliteeti käskude, korralduste ja reorganiseerimiste abil on võrreldav püüdega kiirendada tamme kasvu teda lehtedest sikutades (kui parafraseerida vendi Strugats-

keid). Ülikoolile on arvatavasti parim see, kui teaduskoolkonnad kujunevad loomuliku sisemise arengu resultaadina, ehkki ka erandid on võimalikud — ülikool võib tööle kutsuda võimeka teadlase väljastpoolt. Ent tema väljavaated on nähtavasti paremad siis, kui ülikoolis on potentsiaalne meeskond välisteadlase ideedega kaasa minekuks ning materiaalsed võimalused nende teostamiseks juba olemas. Selles kontekstis tuleks hoolega kaaluda välisabi võimalusi, et vältida võimalikke möödalaskmisi.

Atesteerimise ja ametissevalimise süsteem peaks olema võimalikult objektiivne, stabiilne ning vaba mis tahes poliitilistest või muudest kõrvalmõjudest. Täielikku objektiivsust on muidugi võimatu saavutada. Inimesi võib linearselt järjestada pikkuse, kaalu või vanuse järgi, ent vähegi hägusema parameetri puhul on täpne järjestamine võimatu. Olid ajad, kus selleks püüti kasutada sotsialistlikku võistlust, nüüd kehtestati ülikoolis formaalse kriteeriumina *Current Contents*'i poolt refereeritavates teadusajakirjades ilmunud teadustööde arv ning arvatavasti lisandub sellele ka tsiteeritavuse indeks kogumiku *Science Citation Index* järgi. Mingites piirides on ka nende parameetritega võimalik manipuleerida, ent paremaid pole kuskil välja mõeldud. Praegusel hetkel on nendel kriteeriumidel tagasiulatav mõju, arvestatakse viieaastast perioodi. Viis aastat tagasi need kriteeriumid ei kehtinud ja paljud ei üritanudki oma artikleid lääne-välismaa ajakirjadele pakkuda, kuna see oli mõnel juhul võimatu ja igal juhul suurt sekeldamist nõudev toiming. Hoolimata tõigast, et probleem on ülikoolisene ja viie aasta pärast arvatavasti unustatud, kätkeb see ometi ohtliku perspektiivi eestikeelsele teadusele: on alust arvata, et ükski mõistlik inimene ei avalda enam *Tartu Ülikooli Toimetistes* artiklit, millel on lootust pääseda välismaa ajakirja; või siis avaldab ta oma välismaal tagasilükatud artikli *Toimetistes* võõrkeelsena. Ja edaspidi ei kirjutata enam emakeeles ei artikleid ega veidi hiljem ka monograafiaid. Seejärel võib tekkida küsimus, et miks tuleb loenguid pidada ja õppida eesti keeles, kui ometi kogu kirjandus on võõrkeelne (inglisekeelne). Siit on lihtne jõuda nõudeni, et ka õppetöö peab toimuma ülemaailmses teaduskeeles.

Kolmas teadlaskonna järelkasvu soodustav tegur on meie arvates akadeemilise kaitse tagamine. Enamikule inimestest on vaja stabiilsust. Neile mõjub ligitõmbavalt asjaolu, et valitaval

ametikohal ei ähvarda neid valimisperioodi jooksul tööpuudus. Siingi on jõutud teha kaks viga, mis võivad kõigutada inimeste usku sotsiaalse kaitse stabiilsusse. Esiteks otsustati 1992. aasta sügisel viia Tartu ülikoolis need õppejõud, kellel polnud viimase kolme aasta jooksul avaldatud trükis ühtegi artiklit, madalamale ametikohale, kuigi valimisperiood on kogu aeg olnud viis aastat. Teiseks viidi kõik pensioniealised professorid üle poole palgaga erakorralise professori ametikohale. Arenenumates maades on selleks ette nähtud emeriitprofessori ametikoht.

Lõpuks püüame esitada oma nägemuse kahest erialast ülaltoodu kontekstis.

INFORMAATIKA

Alustagem informaatikast, mille vahekord matemaatikaga on analoogiline füüsika ja matemaatika või inseneriteaduste ja matemaatika vahekorraga möödunud ja ülemöödunud sajandil. Nonde "mittematemaatiliste" distsipliinide konkreetsete probleemide lahendamine nõuab sageli uute matemaatiliste meetodite väljatöötamist ning stimuleerib samaaegselt matemaatikat uute probleemide püstitamisega. Sellest ilmneb, et teatav hulk informaatikaga tegelevaid inimesi peab olema matemaatiku haridusega ja Eestis on nende õpetamiseks kõige loomulikum koht Tartu ülikooli matemaatikateaduskond. Püüdkem vaadelda informaatika ja matemaatika vahekordi näitamaks, millistest kaalutlustest saab lähtuda rakendusmatemaatikute "pealisehitusdistsipliinide" valikul.

Esiteks, osa informaatika uurimisobjekte on adekvaatselt formaliseeritud ning need informaatika probleemid on taandunud matemaatilisteks. Näideteks võiksid olla formaalsed keeled, algoritmide keerukus või teoreemide automaatne tõestamine. Vastav teooria püsib informaatikute huviorbiidis nii kaua, kuni saavutatakse praktika vajadusi rahuldavad lahendused; seejärel muutub teooria puhta matemaatika uurimisobjektiks. Tegelikult lülituvad puhtad matemaatikud töösse kohe pärast uurimisobjekti formaliseerimist, aga neid huvitavad probleemid ei lähtu informaatikute vajadustest. Kunagi hiljem võib matemaatikute poolt edasiarendatud puhas teooria anda uusi rakendusi (arvatavasti polegi olemas kasutat teoreemi). Informaatika probleemidest välja kasva-

nud ja praeguseks hetkeks informaatikute huviorbiidist kadunud teooria näiteks võiks olla formaalsete keelte teooria. Sellega tegelevad entusiastlikult paljud matemaatikud, kes on välja mõtelnud formaalsete keelte pered, väga suure hulga erineva võimsusega grammatikaklasse ja palju muud. Kuni aga teooria pole andnud praktikuid huvitavatele probleemidele rahuldavaid lahendusi, jääb ta ka informaatikute uurimisobjektiks, mille näiteks on ülejäänud kaks probleemi — algoritmide keerukus ja teoreemide automaatne tõestamine.

Teiseks, põhiprobleemiks võib olla uurimisobjekti formaliseerimine — teooria matematiseerimine. Hea formaliseering peab võimaldama probleemi või alaprobleemi kirjeldamist kujul, mis lubab rakendada mittetriviaalset matemaatikat ja peab tagama objekti kirjelduse piisava lihtsuse. Selles staadiumis olevate uurimisobjektide näiteks sobivad sellised valdkonnad nagu algoritmikeelte semantika, kujundite eristamine ja teadmiste esitamine. Kui arendatav teooria püsib selles staadiumis kaua, siis on põhjuseks uurimisobjekti keerukus. Ühtset formalismi kas pole veel õnnestunud leida või on see põhimõtteliselt võimatu. Teadustöö seda tüüpi valdkonnas on kulukas, kuivõrd väikeste “mängunäidete” pealt võib küll välja pakkuda üldideid, ent nende kontrollimiseks on vaja töötada reaalsete ülesannetega. Informaatikas tähendab see mahukat programmeerimistööd, milleks on vaja palgalist lisatööjõudu. Kui kogu programmeerimistöö peaksid ära tegema teaduslike huvidega entusiastid, siis võivad nende tulemused aeguda enne valmimist.

Kolmas valdkond hõlmab verbaalset teooriat (“kunsti”), selles ei paista praegusel hetkel olevat kas matematiseerimise võimalusi või vajadust. Siia kuuluvad filosoofilist laadi uurimused näiteks programmeerimise tehnoloogia või struktuurse programmeerimise alal, samuti valdkonnas, kus teadmised on olemuselt protseduursed (s.t sellised, et nende esitamise ainus loomulik viis on programm), aga ka ülikeerulistes valdkondades, mille formaliseerimine käib ilmselgelt üle jõu.

MAJANDUSKÜBERNEETIKA

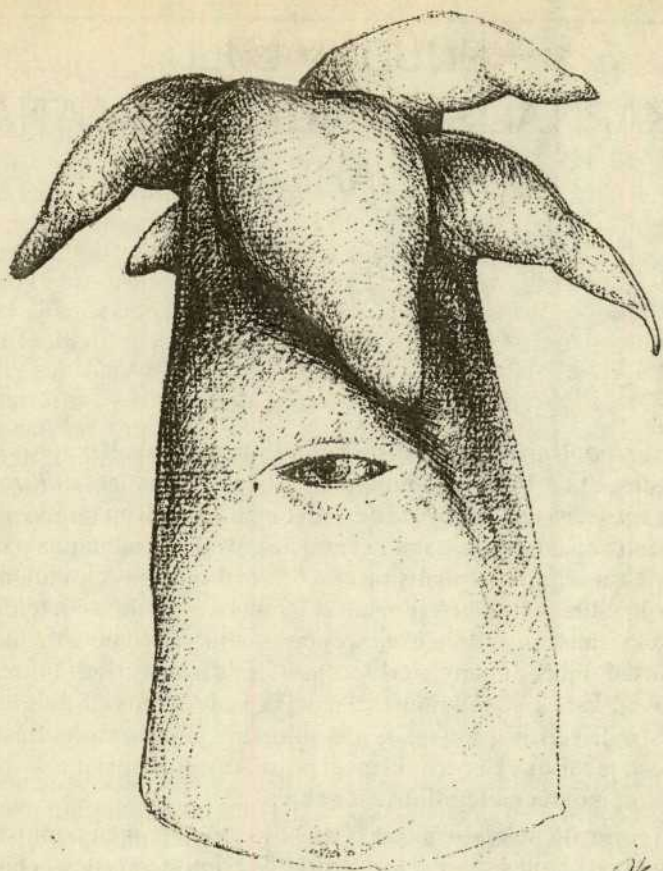
Teine näiteeriala on majandusküberneetika, mille probleeme tuleb paraku käsitleda sootuks teisest aspektist. Sisuldasa on see metodoloogiline distsipliin, millel on üsna vähe tegemist uurimisobjekti ideoloogilise küljega.

Majandusküberneetikute baashariduse andis esimese kahe aastaga põhiliselt matemaatikateaduskond (funktsionaalanalüüs, lineaaralgebra, programmeerimise alused), mujalt lisandusid majandusteooria ning keeled ja "pealisehituse" moodustasid ökonomeetria, rakenduslikud majandusained (näiteks rahandus ja raamatupidamine) ning täiendavad informaatikadistsipliinid. Tulemuseks oli üllatavalt head läbilöögivõimet tagav haridus, mis võimaldab edukalt tegutseda suvalises majandus- või informaatikavaldkonnas või mujalgi. Majandusteaduskonna reform sätestas kõigile üliõpilastele kahe esimese aasta jooksul ühesuguse baasõppeprogrammi, milles matemaatikat on ette nähtud tagasihoidlikus mahus. Ja ehkki formaalselt on võimalik jätkata majandusküberneetika erialale analoogiliste lõpetajate koolitamist (selleks võib üliõpilane valida kaheks viimaseks aastaks ökonomeetria ning majandusinformaatika ja statistika ainekomplektid), pole vajakajäänud matemaatilise mõtlemise treening enam korvata- ning seega on too eriala sisuliselt likvideeritud. Lahendus oleks ehk majandusküberneetika eriala üleviimises matemaatikateaduskonna alla, seejuures ökonomeetrilised jm majandusdistsipliinid tuleks siis tellida majandusteaduskonnast.

Allakirjutanud ei pea end spetsialistiks hariduse valdkonnas. Ülaltoodud mõtted on ajendatud murest hariduse tuleviku pärast ja annaks Jumal, et need mured oleksid põhjendamatud või liialdatud. Asi on ju selles, et hariduse ümberkorraldamiseks on meie käsutuses vähe aega ning nii liigne viivitamine kui ka kiirustamine võivad kokkuvõttes pidurdada kogu meie kultuuri arengut määramatuks ajaks.

AIN ISOTAMM (sünd. 1942), lõpetas 1965. a Tartu ülikooli majandusteaduskonna. Majandusteaduste kandidaat 1972. a Vilniuses. Praegu Tartu ülikooli majandusinformaatika lektoraadi juhataja. *Akadeemias* avaldanud artikli "Ettevaatust, statistika!" (nr 5, 1993, lk 1043–1049). MATI TOMBAK (sünd. 1942), lõpetas 1969. a Tartu ülikooli matemaatikateaduskonna, 1981. a matemaatikakandidaat. Praegu Tartu ülikooli arvutiteaduse instituudi professori kt.

IK. 89.

Ilmar Kruusamäe. TIMUKASTUUDIO. VI
(1989)

PUUDUV LÜLI KAPITALISMI JA DEMOKRAATIA VAHEL

Francis Fukuyama

Tõlkinud Kristin Haljasorg

Viimase poolsajandi jooksul on tulnud silmanähtavalt pettuda neis ootustes, mida Joseph Schumpeter väljendas oma teoses *Kapitalism, sotsialism ja demokraatia*.^{*} Ei ole ju kapitalism viinud paratamatult sotsialismini, nagu ta ennustas, vaid sotsialism on päästamatult taandunud kapitalismi ees. Samal ajal on kapitalism ja demokraatia, Schumpeteri meelest lepitamatud nähtused, leidnud kooseksisteerimisvõimaluse, seejuures teineteist lausa toetades. Põhjused, miks Schumpeteri lootused nii dramaatiliselt luhtusid, peituvad kahes suundumuses: esiteks iseloomulikud muutused industrialiseerimisprotsessis, mis juhindub tänapäeva loodusteadustest; ja teiseks kasvav üksmeel poliitikavallas omaette — liberaalse demokraatia legitiimsuse suhtes.

Hoolimata sotsialismi praegusest kehvast reputatsioonist on pilku tagasi heites selge, et industrialiseerimise varastes faasides kujunes ta kapitalismile täiesti elujõuliseks majanduslikuks alternatiiviks. Aastatel 1928–1955 kasvas rahvuslik koguprodukt Nõukogude Liidus 4,4 kuni 6,6 protsenti aastas — tähelepanuväärsed arvud, kui võtta arvesse rüüstamist ja hävingut, mille

---

Francis Fukuyama. Capitalism & democracy: The missing link. — *Journal of Democracy*, Vol. 3, No. 3, July 1992, p. 100–110.

^{*}Joseph Alois Schumpeteri ja tema viidatud teose kohta vt Jüri Ruusi artiklit "J. A. Schumpeteri sotsiaalpoliitiline teooria" *Akadeemias* nr 2, 1993, lk 254–274. J. I.

kõigepealt päästis valla Stalin sundkollektiviseerimisega ja seejärel Teine maailmasõda; ning veel poolteist korda kiiremini kui Ameerika Ühendriikides kahe aastakümne jooksul — 1955. kuni 1975. a.¹ Neid arve tuleb võib-olla kunagi revideerida — siis kui on arvesse võetud nõukoguliku industrialiseerimise hinna paljud peidetud aspektid nagu rikutud keskkond ja silmale nähtamatult, kuid tõsiselt kahjustatud tööetika. Sellegipoolest on tõsi, et NSVL suutis vähem kui ühe põlvkonna jooksul areneda tööstusgigandiks, ilma et oleks teinud küll erilisi mööndusi poliitilise või majandusliku vabaduse sfääris. Vahepeal näis, et seesugune ültalt lähtuv ja riiklikult juhitud industrialiseerimine on ainus tee nii kiiresti tulemusi saavutada, kuigi suure osa Ida-Aasia kogemus pidanuks viima mõttele, et on olemas ka meeldivam ja leebem, turul põhinev lähenemisviis. Kuid Nõukogude teed kui üht võimalust nüüdisaegse tööstuse teatud staadiumini ei saa eitada ega olematuks mõelda.

Selge on seegi, et paljud selle varase industrialiseerimisfaasi sotsiaalsed tagajärjed olid sotsialismis ja kapitalismis sarnased. Nimelt: suured tööstuslinnad tõmbasid talupoegi ligi või olid need sunnitud maalt lahkuma; traditsiooniliste sotsiaalsete gruppide ja valitsusvormide asemele tulid “tänapäevased” — ratsionaalsed ja bürokraatlikud; tunduvalt tõsis hariduse tase, nii üld- kui elitaarhariduse oma.² Niisiis lõi sotsialistlik areng teatud mõttes sotsiaalse baasi kommunistliku totalitarismi lõplikule kokkuvarisemisele — sellega, et kujundas haritud ja suhteliselt kosmopoliitse linnaelanike klassi; klassi, kust võrsus Gorbatšov ja tema 1980. aastate lõpupoole toetajaskond.

Ent kuigi sotsialism suutis saavutada sellise industrialiseerimistaseme, mida muidu esindas Ameerika Kesk-Lääne “pruun vöönd” — teras, kemikaalid, traktorid jms —, kukkus ta majandussüsteemina ikkagi läbi, olles võimetu jõudma moderniseeruva tööstuse järgmiste astmeteni. Ennustades kapitalismi lõplikku asendumist sotsialismiga, ei osanud Schumpeter aimata, et vaateväljale ilmub nn “postindustriaalne ühiskond” või “informat-

---

¹Arvud on võetud raamatust: Hewett 1988: 38.

²Arutlusi moderniseerimise ja selle poliitiliste tagajärgede kohta Nõukogude Liidus vt veel: Lewin 1987.

sioonijastu” või “tehnetrooniline epohh” või mis nimega teda ka tähistataks. Kahekümnenda sajandi teise poole majanduselu osutus palju keerulisemaks ja teabetihedamaks, orienteerituks pigem teenindusele kui tootmisele ning sõltuvaks peadpööritava kiirusega tehtavatest tehnoloogilistest uuendustest produktiivsuse säilitamiseks ja kasvuks. Neis tingimustes kahanes tsentraalse planeerimise ja majandusalase tsentraliseeritud otsustamise efektiivsus üha enam. Et Schumpeter eksis, on täiesti mõistetav: kirjutas ta ju *Kapitalismi, sotsialismi ja demokraatia* vähem kui kümme aastat pärast seda, kui maailm oli üle saanud Suure Depressiooni sügavaimast kuristikust, üleminekuhetkel vana ja uue majandusajastu vahel, — kuid eksis ta igatahes.

On selge, et Schumpeter alahindas kapitalismi elujõudu ja võimet uutes tingimustes kohaneda. Ajaloos toimunule tuginedes ennustas Schumpeter aastaiks 1928–1978 kogu kapitalistlikus maailmas 2%-list majanduslikku tõusu; tegelik tulemus oli OECD-maades* kaks korda suurem, ning oli maid, kus suudeti rahvuslikku koguprodukti pikemate perioodide kestel suurendada 10% ja kiiremini, näiteks Jaapan ja Taiwan. Paljud kapitalistliku arengutee negatiivsed tagajärjed jäid aga hoopis tulemata või siis ei osutunud sugugi nii otsustavaks, kui Schumpeter oli arvanud.

Näiteks põhines suur osa Schumpeteri kapitalismikriitikast tema kujutlusel konkurentsi järjest oligopoolsemaks** muutuvast iseloomust. See eeldus tulenes omakorda arusaamast, et firmade teatud optimaalne suurus tehnoloogia sunnil kasvab alata. (Schumpeter 1950: 189.) Tegelikult aga ei soosinud tehnoloogia sugugi alati suuri firmasid: paljudel tööndusaladel arvutitootmisest jaekaubanduseni tõukas mastaapsuse ilmne ebamajanduslikkus väiksemate firmade asutamisele, uute turgude otsingule, tihedamale konkurentstile. Ei hakanud ka eraettevõtlus “rutiniseeruma”, nagu Schumpeter oli kartnud (1950: 132), sest arenev tehnoloogia avas riskivalmis isikuile tohutud võimalused. Lõpuks,

---

*OECD — Organization for Economic Co-operation and Development; Majandusliku Koostöö ja Arengu Organisatsioon. *Tlk.*

**Oligopoolsus — olukord, kus turgu (ostjate suhtes) kontrollib ja omavahel piiratud konkureerib väike hulk tootjaid, müüjaid ja aktsionäre. (Vrd monopoolsus.) *Tlk.*

mis ehk kõige tähtsam, kapitalism ei olnud omaenese hauakaevaja ega loonud haritlaste klassi, mis oleks pöördumatult tema enese vastu. Schumpeter kirjutas:

Kapitalistlik protsess lõi peaaegu kõikehaarava vaenulikkuse õhk-konna omaenese sotsiaalse korra vastu. [---] Kapitalistlik protsess vähendab lõppude lõpuks just selle funktsiooni tähtsust, mille najal kapitalistide klass elab. [---] Kapitalism loob meelega, mis pärast seda, kui ta on lõhkunud paljude teiste institutsioonide moraalse mõjuvõimu, pöördub iseenda vastu; kodanlus avastab üllatudes, et ratsionalistlik lähenemine ei lõpe kuningate ja pappide mandaatide juures, vaid asub ründama eraomandust ning kogu kodanlike väärtuste süsteemi.

Kuigi haritlaste kapitalismivastane meelsus on praegugi tugev ja märkimisväärselt püsiv, on paljalt kapitalistliku majandamisviisi produktiivsus viinud tähelepanud hulga haritlasi selleni, et 1980. aastate alguseks oli paljude Euroopa ja Ameerika helgemate peade kriitiline mõistus ametis sotsialismi, mitte kapitalismi puuduste lahkamisega.

Mõni Schumpeteri ennustus kapitalismi kohta osutus tõeks. Juhtimise ja omanikuks olemise vahelise otsesideme katkemine on teema, mis esineb Ameerikas jätkuvalt näiteks konkurentsivõimealastes debattides; ning igaühel on tulnud kokku puutuda kodanliku perekonnatraditsiooni lagunemise tagajärgedega (1950: 157). Kuid üldiselt võttes ei suutnud niisugused kaudselt kapitalismi tekitatud vasturääkivused nende 50 aasta jooksul pärast Schumpeteri teost seaduspäraselt teelt kõrvale kallutada kapitalismi ennast kui majandussüsteemi.

VALESTI MÕISTETUD SOTSIALISM

Samal ajal ei osanud Schumpeter ette näha paljusid sotsialismi põhinõrkusi postindustriaalse ühiskonna loodud uues ümbruses. Esiteks, Schumpeter kinnitab, nagu annaksid tulevased tsentraalselt planeerivad ministriumid ettevõtetele lihtsalt korralduse "toota nii ökonoomselt kui võimalik" — direktiiv, mis muutub veelgi kahtlasemaks kiirenevate tehnoloogiliste muutuste ajastul (1950: 175). Sealjuures jäi tal täpsustamata, mis õhutaks ettevõtete juhte säästma ressursse või juurutama uut tehnoloogiat.

Nõukogude Liidu kogemus viitab sellele, et uue tehnoloogia rakendamine sõltub üksikisiku rahalisest huvitatusesest just niisamuti, nagu sõltub töö vabriku palga alammäärast.

Teiseks läheb Schumpeter mööda argumendist, mida on eriti eredalt esile tõstnud Austria koolkonna ökonomistid, näiteks Friedrich Hayek ja Ludwig von Mises: et plaaniorganid on silmitsi "ületamatult keeruliste" ülesannetega. Tegelikult oli "austerlastel" õigus: juba üksi tänapäevaste majandamisviiside komplekssus põhjustab majanduses teatud laadi detsentraliseeritud otsustamist, mida ei suudaks mitte mingis mahus lineaarne kavandamine ega suured kompuutrid. Näiteks võib tuua kasvõi selle, kuidas *Goskomtsen*, endise Nõukogude Liidu hinnabüroo, kehtestas igal aastal umbes 200 000 hinda, s.o 42% kõigist endises NSVLis administreeritud hindadest. See võinuks olla kohane mõnes Euroopa riigis 1920. aastatel, kuid praegu võib üksainus lennukki koosneda tublisti rohkem kui miljonist osast.³

Kolmandaks eksis Schumpeter kinnitades, et sotsialistlik tööstus on kapitalistlikust tööstusest enamaks võimeline sellepärast, et sotsialism kaotab majandusalastest otsustest ettearvamatus. Selgus, et ettearvamatus pole sugugi edutuse allikas, vaid pigem kaasneb ta ilmtingimata tootmisvõimaluste ja turu soodsuse hindamise protsessiga dünaamilises, tehnoloogiliselt juhitud majanduslikus õhustikus. See aga, mida tegelike sotsialistlike ühiskondade ettevõttejuhid pidasid kindlaks aluseks, osutus hoopis sümptomiks nende võimetusest teha efektiivseid uuendusi ja otsida uusi turge.

Schumpeteri kujutus tulevases sotsialistlikust majandusest võib nüüd, tagantjärele, tõepoolest paljuski naerma ajada. Rääkimatagi puhtmajandusalastest küsimustest, ei suutnud Schumpeter ette näha, kui ebaloomulikuks osutub sotsialism sellesama töölisklassi silmis, kellele ju õieti pidigi temast tulu tõusma. Ühes kohas, arutledes töödistsipliini säilitamise üle sotsialistlikus majanduses, märgib ta:

---

³Vähe sellest — lisaks tarbekaupade ja teenuste hulga mitmekordistumisele on tohutult pikenenud toodete erineva kvaliteedi skaala tänapäevases industriaalmajanduses, mille üle tsentraalsed planeerimisorganid paratamatult ei suuda otsustada.

Seetõttu muutub majanduspoliitika ratsionaalseks ning mitut suuri-
mat raiskamise põhjust välditakse lihtsalt sellepärast, et igale selt-
simehele on selge meetodite ja protsesside majanduslik tähendus.
Muu hulgas saab iga seltsimees aru töökohas toimuvate rahutuste,
eriti streikide tõelisest tähendusest. See ei näita vähimalgi määral,
nagu mõistaks ta seepärast *ex post facto* hukka streigid kapitalistlikul
perioodil — juhul kui ta jõuab järeldusele, et “nüüd” poleks streigid
enam midagi muud kui ühiskonnastased rünnakud rahvuslikule
heaolule. Kui ta ikkagi streigiks, siis musta südametunnistusega
ning talle pandaks seda avalikult pahaks (1950: 212).

Poola *Solidaarsuse*-kogemuse põhjal kõlab see mitmeti kumma-
liselt. Asi polnud ainult selles, et sotsialismiaastest ei piisanud
kasumimotiiviks; sotsialismist endast sai väga paljudele selle all
elavatele inimestele aktiivse vihkamise objekt.

Niisiis osutus kapitalism sotsialismist märksa paindlikumaks
ja kohanemisvõimelisemaks tehnoloogiliste muutuste põhjusta-
tud uute majanduslike tingimustega kahekümnenda sajandi teisel
poolel. Mõnevõrra skemaatiliselt sõnastades: edeneva tööstusli-
ku küpsuse tingimustes oli kapitalismil tendents kujuneda “arene-
nud kapitalismiks”, sotsialismil aga kapitalismi ees taanduda —
mõlemat puhtmajanduslikel põhjustel. Tagantjärele näib, et Walt
Rostow’ paljukirjutud iseloomustus kommunismi kohta kui “[küp-
sele arengule] ülemineku haigus” peab täpselt paika: kui ebardlik
kommunism muidu oligi, **majandusliku** süsteemina sobis ta per-
fektselt hüppeks agraarühiskonnast urbanistlik-industriaalsesse;
selgus vaid, et ta ei saa kuidagi vastata postindustriaalse tänapäe-
va nõuetele ning seepärast tuli ta ületada või hävitada (Rostow
1965: 162–164).

MAJANDUSLIK ARENG JA DEMOKRAATIA

Kui vastavalt tänapäeva postindustriaalsetele majandusnõuetele
on sotsialismil tendents kujuneda kapitalismiks, kas on siis te-
gu majandusliku imperatiiviga, mis kallutab moderniseeruvaid
ühiskondi demokraatia poole? Siin pole nii selget vastust. On
päris kindel, et **empiriliselt** on arengu ja demokraatia vahel
väga kõrge korrelatsioon. Kui Seymour Martin Lipset selle-
le korrelatsioonile 1959. aastal tähelepanu juhtis, kritiseeriti te-
da mitmest lähtekohast (Lipset 1959: 69–105; vt ka Cutright

1963: 253–264 ning Neubauer 1967: 1002–1009). Näiteks samal ajal, kui suhteliselt arenenumad maad teatud piirkonnas olid enamasti ka demokraatlikumad, olid paljud Lipseti mainitud Ladina-Ameerika demokraatlikud riigid vähem arenenud kui mitu Euroopa autoritaarse režiimiga riiki, olgu parem- või vasakpoolset. Kuid Lipseti kirjutisest möödunud 30 aasta jooksul on paljud tollased anomaaliad kadunud. Lõuna-Euroopa riigid on ühtaegu demokratiseerunud ja majanduslikult arenenud, pärast Berliini müüri langemist 1989. aastal on ka Ida-Euroopa suur kommunistlike diktatuuride blokk demokratiseerunud. Korrelatsioon nõrgenes pisut mõnede väga vaeste Kolmanda Maailma maade demokratiseerumise (Peruu, Filipiinid) ning mitme autoritaarse riigi kiire majandusliku tõusu tõttu (Singapur, Tai). Ka teatud Lähis-Ida riikides (Kuveit, Saudi Araabia, Araabia Ühendemiraadid), kus sissetulek ühe inimese kohta on võrdne sama näitajaga Euroopas või Põhja-Ameerikas, puudub demokraatia; siiski saab seda anomaaliat seletada lihtsalt sellega, et need riigid paiknevad juhtumisi maailma suurimate naftaleiupaikade otsas.

Igatahes pole 1992. aastal õigupoolest võimalik tuua ainsatki näidet kõrge tööstustasemega maast, kus puuduks stabiilne demokraatia, ja on mõni üksik äärmiselt vaene maa, kus valitseb stabiilne demokraatia. Hoopis paljud maad, kus möödunud põlvkond on läbi teinud demokraatliku revolutsiooni — Hispaania, Portugal, Kreeka, Brasiilia, Lõuna-Korea, Taivan, afrikanderite ühiskond Lõuna-Aafrikas —, ning Nõukogude Liit on kõik muutunud valdavalt põllumajanduslikust maast sajandi keskel nüüd, demokratiseerumise käigus, industriaalseks, urbaniseerunuks.⁴

Korrelatsiooni lihtsast olemasolust on huvitavam selle põhjus. Iseäranis tasub küsida, kas leidub üldse majanduslikult paratamatut põhjust, miks peaks arenenud industrialiseeritus viima demokraatiani, nii nagu ta viib kapitalismi. On väidetud, et demokraatia on kaasaja kompleksse majanduse huvide sobitamiseks funktsionaalsem (Parsons 1964: 339–357). Paljud teised uurijad rõhutavad hariduse tähtsust demokraatia edendamisel. Aga kuigi haridusest on kahtlemata abi demokraatia püsimiseks, po-

---

⁴Saamaks ülevaadet kirjandusest, mis seda põhjalikult kinnitab, vt Diamond 1992: 450–499.

le sugugi selge, kas haridus iseenesest mõjutaks inimesi eelistama demokraatiat teistele võimalikele valitsusvormidele. Ameerika ülikoolis inseneriametit õppivale Lõuna-Korea üliõpilasele võib USAs viibimise ajal külge jääda demokraatlike ideid, kuid Lõuna-Korea majandusest tingitud hariduseesmärkide jaoks on need kõrvalised; kui seesama üliõpilane oleks õppinud 1935. aastal Berliinis, võinuks ta kergesti saabuda koju fašistlike ideedega. Palju aastaid uskusid mõnedki väga haritud ja kultuursed inimesed Euroopas ja Ameerikas tõsimeelselt stalinismi, või igatahes mingisugusesse ebademokraatlikku sotsialismi; nende väiksema haridusega kaasmaalased olid need, kes kaljukindlalt toetasid liberaalset demokraatiat.

Võib ju pikema jututa katkestada peaaegu kogu vaidluse demokraatia majandusliku tingituse üle, osutades, et palju kõige silmapaistvamaid majandusliku kasvu rekordeid viimase 150 aasta jooksul on just enam-vähem kapitalistliku majandussüsteemiga autoritaarsete riikide, mitte aga demokraatlike riikide nimel. Nii oli see Meiji-aegse Jaapani ja Saksamaa Teise Riigiga XIX sajandi teisel poolel, samuti hilisemate, tänapäevase tööstusega autoritaarsete režiimidega nagu Franco-Hispaania, 1953. aasta järgne Lõuna-Korea, Taiwan, Brasiilia, Singapur ja Tai.⁵

Kui tegelik kogemus kõrvale jätta, on küllalt põhjust arvata, et kõike arvesse võttes ei tohiks demokraatlikud ühiskonnad majanduslikult eriti edukad olla, vähemalt mitte nii edukad kui seaduslikult võimul olevad autoritaarsed režiimid, mis seavad majandusnäitajate kasvu oma esmaülesannete etteotsa. Demokraatlikes ühiskondades on tendents jõukust ümber jagada — rikastelt vaestele — sotsiaalse võrdsuse huvides; hoida ja subsideerida jõuetuks jäänud tööstusharusid; kulutada rohkem sotsiaalteenustele kui investeerimisele jms. Lõuna-Korea militaarne režiim kiirendas majanduslikku tõusu streike maha surudes ning palku ja tarbimist madalal hoides. Üleminek demokraatiale tõi

---

⁵Näiteks 1961. ja 1968. aasta vahel oli demokraatlike arengumaade (India, Tseilon, Filipiinid, Tšiili ja Kostariika) aastane keskmine kasvunäitaja ainult 2,1%, samas kui konservatiivsetel autoritaarsetel režiimidel (Hispaania, Portugal, Iraan, Taiwan, Lõuna-Korea, Tai ja Pakistan) oli keskmine majanduse kasv 5,2%. Vt Huntington, Dominguez 1975: 61.

kaasa töölisrahutused ja palkade kiire tõusu, mis lõpuks kahandas Korea rahvusvahelist konkurentsivõimet. Näite väib tuua ka lähemalt: möödunud aastakümne jooksul on Ameerika Ühendriigid kogunud mahuka eelarvedefitsiidi, mille hukatuslikus mõjus on kõik veendunud. Ometi pole Ameerika demokraatia suutnud seda kaotada, sest ei jõuta kokkuleppele, kuidas doseerida kas kulude kärpimise või siis maksude tõstmise piina.

Muidugi pole mingit garantiid, et autoritaarsed riigid teevad ratsionaalse majandusliku valiku. Sest näiteks Brasiilias oli 1964. ja 1972. a kiire majandusliku tõusu ajal võimul just sõjaline valitsus, teine sõjaline valitsus viis aga Brasiilia 1970. aastate lõpuks võlakriisini. Kuid teoreetiliselt: kui seadustatud autoritaarne valitsus teeb majanduslikust tõusust oma põhieesmärgi, peaks ta olema võimeline seda kergemini saavutama kui liberaalsed demokraatiad, mida võibki näha paljudes Aasia maades.

Väidetavalt kukutati kommunism Ida-Euroopas ja endises Nõukogude Liidus sellepärast, et inimesed ihaldasid kapitalistlikku küllust. Kuid niisugustes maades nagu Hispaania ja Lõuna-Korea oli ilma vabaduseta jõukuse võimalus niigi olemas, ometi toimusid seal demokraatlikud revolutsioonid. Niisiis tuleb põhjusi, miks majanduslik areng soodustab demokraatiat, otsida väljastpoolt majandusvaldkonda. Pinnas demokraatia eelistamiseks on ilmselt poliitika- ja ideoloogiavaldkond, s.t inimese püüd ennast tunnetades mõelda läbi oma situatsioon ühiskonnas ning kavandada niisugused reeglid ja institutsioonid, mis on teatud viisil kooskõlas tema põhiloomusega. Poliitikal on omaette otstarve ning seetõttu õieti ei saagi teda seletada majanduse või sotsioloogia subpoliitiliste kategooriate põhjal. Et teatud ideoloogiad on soodsamas olukorras teatud spetsiifilistes sotsiaalsetes ja majanduslikes tingimustes, siis tuleb neid esmalt mõista nende endi kaudu.

TUNNUSTUSVAJADUS

Olen varemgi öelnud, et peamine psühholoogiline imperatiiv, millel demokraatia põhineb, on vajadus universaalse ja võrdse tunnustuse järele (vt Fukuyama 1992: eriti 143–208). See tähendab, et kõik autoritaarsed riigikorrad, kaasa arvatud vasakpoolsete dik-

tatuurid, mis põhinevad võrdsusprintsiiibil, on isanda—orja vahekorra variandid, kus “isandate” (“valitseva eliidi”, “härrarassi”, “avangardi” või kuidas neid ka nimetada) isikuväärtust “tunnustatakse”, suure kodanikemassi oma aga mitte. Tunnustusvajadus pole hoopiski mitte majanduslik motivatsiooniallikas, sest see võib esineda väga mitmesugusel kujul, ning teatud mõttes on ta aluseks ka ebademokraatlikele alternatiividele nagu teokraatia või agressiivne natsionalism. Kuid ainult liberaalne demokraatia suudab **ratsionaalselt** rahuldada inimese tunnustusvajadust, andes elementaarseid kodanikuõigusi üldisel ja võrdsel alusel.

Universaalse tunnustuse printsiip on ajalooliselt pärit kristlikust õpetusest inimeste üldisest võrdsusest Jumala ees. See seletab nii kõrget korrelatsiooni stabiilse demokraatia ja kristliku kultuuri vahel tänapäeva maailmas (seda korrelatsiooni on esile tõstnud Samuel P. Huntington, vt 1991: 72–85). Kuid kui demokraatia esindab teatud moel mõnede kristlike teemade või õpetuste ilmalikustumist, paneb ta seejuures aluse nende võimalikule universalisatsioonile, umbes nii nagu teaduslik mõtteviis, algselt Euroopa leiutis, on saanud vastuvõetavaks kõikjal. Prantsuse ja Ameerika revolutsiooniga on maailma arenenumates maades täide viidud universaalse tunnustuse printsiip ning see printsiip on jäänud kõige ratsionaalsemaks ka kakssada aastat hiljem.

Universaalse tunnustuse printsiibi võitu ei kindlusta muidugi kaugeltki üksi tema kõrgem ratsionaalsus, ning sel sajandil on ta olnud surmaheitluses fašistliku ja kommunistliku alternatiivi vastu lausa pärsitud. Kuid see, et lõpuks on elanikkond kogu Ida-Euroopas ja endises Nõukogude Liidus kommunismist massiliselt lahti öelnud, näitab, et poliitikas on selgemini mõjule pääsenud ratsionaalsus. Sest kuigi need antikommunistlikud revolutsioonid jõudsid teatud astmele sotsialismi majandusliku kriisi tõttu, ei saa seda revolutsioonilist protsessi tervikuna seletada, võtmata arvesse suure hulga “demokraatide” vajadust elada ratsionaalse tunnustuse ühiskonnas — niisuguses, kus seaduslikult tunnustatakse nende elementaarseid õigusi.

Nii võib siis tunnustusvajadus ollagi see puuduv lüli majandusliku arengu ja demokraatia vahel, milleks majanduslikud ega funktsionaalsed seletused ise ei kõlba. Eelindustriaalsetes ühiskondades on enamik inimesi hõivatud sellega, et saada kätte oma

osa õigupoolest muutumatust varahulgast, või lihtsalt füüsilise vastupidamisega. Ühiskonna rikkamaks ja turvalisemaks muutudes aga saavad inimesed vabaduse püstitada mittemateriaalseid eesmärke nagu oma staatuse ja poliitilise tegevuse tunnustus. Teiste sõnadega tuleb orja aeglaselt ja vaevaliselt harjutada mõistma, et ta on omaette väärtusega inimolend, keda saavad parimal viisil tunnustada teatud sotsiaalsed ja poliitilised institutsioonid. Kristlus, demokraatia, sotsialism või mõni muu ideoloogia on abinõud, mille varal orjad püüavad oma sõltuva olukorraga toime tulla ning leida vahendeid, mis rahuldaksid nende tunnustusvajadust. Kuni aga haridus ei garanteeri seda, et liberaalset demokraatiat nähtaks lõpuks niisuguse tunnustuse parima kindlustajana, on selle eesmärgi tabamise lootuses temast vähemasti abi, sest inimest ei saa panna nägema universaalse tunnustuse sisemist ratsionaalsust muidu kui hariduse kaudu.

On muidki põhjusi arvata, et majanduse moderniseerumine annab aluse stabiilsele demokraatiale. Kiirel majanduslikul tõusul on sageli tendents tagant tõugata tingimuste teatud võrdsustumist, mis aitab demokraatiat pikemaks ajaks stabiliseerida. Areng — kapitalistlik areng eriti — soodustab muidugi mitmesuguse majandusliku ebavõrdsuse kujunemist, kuid need uued ja suhteliselt muutlikud kihistused ei ühti vanade klassi- ega seisusevahedega ning pealegi kaotavad nad paljud traditsioonilised ja ulatuslikumad ebavõrdsuse allikad. Selle tulemuse võtab kokku väljend "keskklassiühiskond", mis ei viita mitte kõigi põhiliste ebavõrdsuse allikate jäljetule kadumisele, vaid pigem sellele, et tähtsaimad ebavõrdsused ei hakka tulenema mitte päritud sotsiaalsest seisundist, vaid haridusest, tegevusalast ja individuaalsetest saavutustest. Keskklassiühiskonnad, kus on tähtsal kohal kõrge sotsiaalne mobiilsus, moodustavad liberaalse demokraatia edendamiseks ilmselt parema keskkonna kui niisugused, mida lõhestavad pidevad klassibarjäärid. Need barjäärid kalduvad toitma autoritaarseid ideoloogiaid, eelkõige hoides alal inegalitaarset *status quo*'d, kuid nad toidavad ka vasakpoolseid autoritaarseid ideoloogiaid, mis on pühendunud kehtiva korra purustamisele iga hinna eest.

Majanduslik areng pole ei paratamatu ega piisav stabiilse demokraatia tingimus, kuid igatahes on temast suurt abi. On hulk näiteid arengu- või agraarmaadest, kus on suudetud pikka aega

hoida demokraatlikku riigikorda tegusana: Kostariika, India või isegi Ühendriigid oma algaastail. Kuid on ka vastupidiseid näiteid kõrgelt arenenud maadest, näiteks natsi-Saksamaa või 1945. aasta eelne Jaapan. Ükski deterministlik seadus ei seo arengut ja demokraatiat; areng lihtsalt loob demokraatlike normide ja ideoloogia vastuvõttu soodustavad tingimused. Demokratiseerimine on iseseisev poliitiline protsess, mis sõltub aga ikkagi paljudest poliitilistest teguritest, mille hulka kuuluvad: demokraatia suhteline edu võrreldes tema autoritaarsete võistlejatega teistes maades; sõja- (või rahu-) õnn maailmas; liidrite, kes püüavad luua ja konsolideerida demokraatlikke süsteeme, individuaalsed oskused ja kompetentsus; — ning lõpuks puhas juhus. Stabiilse demokraatia kujunemisel on ka kultuurilisi tõkkeid nagu religioon, etnilised erinevused, varasem sotsiaalne struktuur ja muu säärane, mis ei sõltu majanduse arengu tasemest ning mõjutab demokraatia võimalikkust. Nagu me edaspidi näeme, kerkivad neist faktoreist küsimused selle kohta, kui hästi püsib tulevikus arengu ja demokraatia vaheline suhe Aasias.

Kapitalismi ja demokraatia suhe on kaudne, sest kapitalism iseenesest ei kätkes otsest sündi demokraatia tekkeks. Kapitalismi saab suurepäraselt sobitada autoritaarsuse eri vormidega (kommunistliku totalitaarsusega küll mitte) ning ebademokraatlikes ühiskondades võib ta isegi edukam olla. Kuid kapitalism on majanduslikule tõusule efektiivsemaks tõukejõuks kui sotsialism ja seetõttu tõenäolisemalt võimeline ajendama kiireid sotsiaalmajanduslikke muutusi, mis aitavad esile kerkida stabiilset demokraatial.

AASIA ALTERNATIIV

Moderniseerimisteooria esitatud majandusliku arengu ja demokraatia vahetõrke on Aasia üsna hästi kinnitanud.⁶ Jättes kõrvale Austraalia ja Uus-Meremaa, on piirkonna kolm arenenumat riiki Jaapan, Taiwan ja Lõuna-Korea. Demokraatlikeks riikideks (Taivani puhul demokraatlikumaks) said nad 1945. aastal, kui

---

⁶Vt Lucian Pye kõnet tema Ameerika Poliitiliste Teaduste Assotsiatsiooni (*American Political Science Association*) presidendiks valimise puhul Pye 1990 ning sissejuhatavat peatükki raamatule Pye 1985.

majanduslik tõus oli sealset ühiskonda muutnud. 1989. aastal toimus ka Hiina Rahvavabariigis pööre demokraatia poole. Rahutus algas elanikkonna modernseimas osas, mis oli kasu saanud 1980. aastate alguse majandusreformidest. Lõuna-Koreas võis näha, kuidas arvuka haritud ja järjest professionaalsema keskklassi esiletõus viis riigis kümnendi keskpäigaks niisuguse poliitilise süsteemi nõudmiseni, mis lisaks majandusliku arengu võimaldamisele tunnustaks oma kodanike õigust ja võimelisust oma maad ise valitseda.

Teisest küljest on põhjust arvata, et hoolimata piirkonna rekordilisest majanduslikust kasvust pöördub Aasia poliitiline areng demokraatia juurest hoopis oma ainulaadsele teele. Aasias on liberaalset demokraatiat tõlgendatud alati mõnevõrra teisiti kui Põhja-Ameerikas või Euroopas. Traditsioonilised grupihierariad läbivad kõigi kultuurilisel konfutsiaanlike ühiskondade sotsiaalseid struktuure Taist kuni Jaapanini, ehkki formaalselt on omaks võetud demokraatlik universalism ja Jaapanis ka demokraatlik võrdsus. Mõnel maal, nagu näiteks Singapur, võrsub niisugustest hierarhiatest varjamatu paternalistlik autoritaarsus. Erinevalt fundamentalistlikust islamist või kommunismist on Aasia seesugune "pehme" autoritaarsus ilmselt sobitav arenenud kapitalismiga ning järelikult ka kaasaegse tehnoloogia kõrgeima tasemega. Singapuri eelmine peaminister Lee Kuan Yew väidaks, et niisugune poliitiline süsteem sobib konfutsianistlikele kultuuridele paremini kui Lääne demokraatia kaootiline individualism. Ning lisaks väidaks aina enam aasialasi, et nende autoritaarsusetüüp on üle Lääne liberaalse demokraatia individualismist, sest annab rahvale kõrge hariduse, motivatsiooni ja allutab ta distsipliinile, mida kõike on vaja saavutamaks arenenud tehnoloogilist postindustriaalset ühiskonda.

Aasia ideoloogilisest tulevikust rääkides tuleks märkida, et niisuguseid argumente on üha rohkem kuulda Jaapanis, mida võib pidada kogu piirkonna mudeliks. Otse sõjale järgnenud perioodil olid paljud jaapanlased paljude moderniseerimistooria hüpoteesidega nõus, arvates, et niisugused nende ühiskonna ja poliitilise süsteemi "traditsioonilised" elemendid nagu rõhutatud grupikonsensus ja vertikaalne *sempaikohai* (paternaalne eestkoste) lihtsalt kaovad majandusliku arengu käigus. Ent arenenud Lääne

demokraatiatega võrreldes märgatav majanduslik edu on viinud Jaapanis kultuuri traditsiooniliste elementide taasväärtustamiseni ning pannud jaapanlased uskuma, et need polegi modernismieelse mineviku piinlikud igandid, vaid pigem suur jõud, mis kuulub ühe igiomase komponendina jaapanlaste majandusime põhjuste hulka.

Niisiis näib Aasia seisvat tähtsal ristteel, kus saab selgeks, kas arengu ja demokraatia vahel on olemas seos. Ühest küljest on täiesti võimalik kujutleda seda piirkonda jäämas viimase 40 aasta moderniseerimistrajektoori juurde, kus demokraatia on edeneva industrialiseerimise loomulik kõrvalsaadus. Grupikonsensus annaks vähehaaval maad individualismile, avaldades tarbijate, naiste ja teiste ebatraditsiooniliste gruppide suurenevas võimuses. Teisest küljest võib poliitikas toimuda omaette pööre, kui Aasias tugevneb usk, et jätkuv majanduslik areng "postpostindustriaalses" maailmas nõuab traditsiooniliste Aasia väärtuste rõhutamist, loobudes seejuures Lääne demokraatlikest normidest. Vahest siin piiritletaksegi kapitalismi ja demokraatia vaheline tulevikusuhe.

Kirjandus

- C u t r i g h t, Phillips 1963. National political development: Its measurements and social correlates. — *American Sociology Review*, 28
- D i a m o n d, Larry 1992. Economic development and democracy reconsidered. — *American Behavioral Scientist*, 15 (March—June)
- F u k u y a m a, Francis 1992. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press
- H e w e t t, Ed 1988. *Reforming the Soviet Economy: Equality versus Efficiency*. Washington, D.C.: Brookings Institution
- H u n t i n g t o n, Samuel P. 1991. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, Okla.: University of Oklahoma Press
- H u n t i n g t o n, Samuel P., Jorge I. D o m i n i g u e z 1975. Political Development. — *Handbook of Political Science*. Eds. Fred Greenstein, Nelson Polsby. Vol. 3. Reading, Mass.: Addison-Wesley
- L e w i n, Moshe 1987. *The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation*. Berkeley: University of California Press
- L i p s e t, Seymour Martin 1959. Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy. — *American Political Science Review*, 53

Kapitalism, ... ja demokraatia

- Neubauer, Deane E. 1967. Some conditions of democracy. — *American Political Science Review*, 61
- Parsons, Talcott 1964. Evolutionary universals in society. — *American Sociological Review*, 29 (June)
- Pye, Lucian 1985. *Asian Power and Politics: The Cultural Dimensions of Authority*. Cambridge: Harvard University Press
- Pye, Lucian 1990. Political science and the crisis of authoritarianism. — *American Political Science Review*, 84
- Rostow, Walt 1965. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press
- Schumpeter, Joseph A. 1950. *Capitalism, Socialism and Democracy*. 3rd edition. New York: Harper and Row

FRANCIS FUKUYAMA, Harvardi ülikooli professor, *RAND Corporation*'i alaline konsultant, endine USA riigidepartemangu poliitilise planeerimise osakonna asedirektor. Eesti keeles on avaldatud tema artikkel "Ajaloos lõpp?" *Loomingus* nr 3, 1990, lk 375–388.

ARVUSTUS

Tie, totuus, elämä: Viron kirkon sananjulistusta 1970- ja 1980-luvulta. Toimittaneet Tiit Salumäe ja Tauno Väinölä. Kirjanliö, 1990. 204 s.

Eestit võib esindada mitmeti. Kahtlemata ei loe iga soomlane jutluseraamatuid, kuigi 97% neist on käinud leeris. Aga meie hõimurahva hulgas on rohkesti tõsiseid ristiinimesi ning nende jaoks on paari aasta eest välja antud soliidne teksti- ja pildiraamat meeldivaks Eesti visiitkaardiks.

Kogumikus on 29 jutlust 21 mehelt: sõna saavad Eesti sõjajärgse aja peapiiskopid Jaan Kiivit (†), Alfred Tooming (†), Edgar Hark (†) ja Kuno Pajula ning õpetajad Peep Audova, Harri Haamer (†), Eerik Hiisjärv, Voldemar Ilja, Villu Jürjo, Jaan Kiivit jun., Armand Leimann (†), Toomas Paul, Andres Pöder, Paul Saar, Eduard Salumäe (†), Jaak Salumäe, Tiit Salumäe, Albert Soosaar, Arvo Survo, Martin Terasmaa ja Valter Vaasa. Jutlustajate valik on esinduslik, omalt poolt oleksin soovinud, et ka Jüri Kimmel (†) ja Esra Rahula oluaksid hulgas.

Raamatu järgi näib Eesti luterlik kirik parem, kui me seda tegelikult oleme. Nii on see iga valikuga — ei pakuta ju keskmist, vaid parimat. Kui mõelda stuudiojumalateenistustele, mille pidamisest tuli pärast nelja kuud katsetamist loobuda, või raadio hommikupalvustele, siis on ju ilmne, et tase ei ole just kiita. Mõni vaimulik mees ei suuda viis päeva järjest nelja minutitki täita, loeb ette tühja-tähja ja laseb seepeale pikalt laulda.

Raamat annab Eesti kirikust teistsuguse pildi kui see ainuke jutlustekogu, mis pärast Teist maailmasõda on Eestis trükivalgust näinud. Nimelt ilmus samal aastal siinpool lahte EELK Konsistooriumi väljaandel Edgar Hargi *Et oleks rahu* (Tallinn, 1990; 320 lk). Tolle järelsõnas teatatakse, et autor on autasustatud Isamaasõja I ja II järgu ordeniga, Rahvaste Sõpruse ordeniga ja 5 medaliga (lk 312jj). Jaak Salumäe kinnitab: "Jutluseraamatu pealkiri "Et oleks rahu" ei ole tuletatud mitte

ainult ülemaailmsest sõjavastasest liikumisest, mille aktiivseks osavõtjaks peapiiskop Edgar Hark oli läbi oma elu ja töö aastakümnete, vaid selles heliseb kristliku kiriku ja iga üksiku kristlase südamest tulev palve ja igatsus selle rahu järele, mis taparelvade vaikimisest kannab meid edasi püsivasse rahulepingusse Jumalaga Jeesuse Kristuse läbi" (lk 317–318). Aastakümneid oli kirik sunnitud hingitsema geto müüride varjus. Alles *glasnost*'i perioodil sai ilmuda Tiit Salumäe koostatud vene- ja saksakeelse resümeelega raamat *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik ja rahuliikumine* (Tallinn: EELK Konsistooriumi väljaanne, 1986; impressumi andmetel tegelikult trükkida antud 24. 04. 87), kus on ära toodud ka EELK Peapiiskopkonna Sinodi läkitus ENSV 10. aastapäevaks ja EELK Konsistooriumi läkitus NSV Liidu 50. aastapäeva puhul. Mine tea, äkki on sellisel puhtsüdamlikul avalikustamisel suur väärtus.

Igatahes soome keeles avaldatud valimik näitab, et Eesti kirikutes on peale rahuvõitluse tehtud vaikival ajastul muudki. Kogumikku oleks võinud lisada ka mõne Vello Salumi tollel ajal peetud ulja rahvusliku kõne. Aga teisel poolt — just see võiks näida tegelikkuse lakeerimisena. Praegu on kirikutegelaste patriotismi avaldamist nii palju, et võiks tunda uskumatuna, et keegi julges 1970. aastatel rääkida kiriku ja rahva seosest.

Tauno Väinölä eessõna (lk 5–14) kohta saab öelda vaid kiidusõnu. Eessõna on kirjutatud suure soojuse ja asjatundmisega. See ei ole ka ime, sest mehel on kodus tuhandeid raamatuid väärtkirjandust ning nende hulgas mitu meetrit *Estica*'t — mõnda nendest raamatutest olen näinud ainult tema riulis. Meeldiv on, et ei ole faktivigu. Kuigi palju isiklikumana kirjutatud, pakub Väinölä rohkemgi informatsiooni kui aasta hiljem ametlikku teavet edastava teose *Usko, toivo ja vallankumous: Kristinusko ja kirkot Neuvostoliitossa* (Aarno Lahtinen jt; Helsinki: Otava, 1991) peatükk Eesti luterliku kiriku kohta (lk 315–334).

Raamatus on mitukümmend suurepärase kvaliteediga fotot ja faksii-milet, lõpus on jutlustajate lühibiograafiad (lk 193–195) ja statistilised tabelid Eesti luterliku kiriku tegevusest 1988. ja 1989. aastal. Nii täidab ta eessõna, arvutabelite ja lisadega ka teatmeteose rolli Eesti kiriku kohta.

Eesti kirik ise ei ole hoolinud enda tutvustamisest. Viimane raamat, mis ilmus eesti, saksa ja inglise keeles, oli riikliku kirjastuse "Perioodika" välja antud Edgar Hargi *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik tänapäeval* (Tallinn, 1982). Praegu seda enam ei ole saadaval ja toonane klantspilt kiriku õilmitsemisest nõukogude viljastavates tingimustes ei sobiksi tänapäeva. Aga kui jõudu ei ole selletaolise album-teatmeteose väljaandmiseks nagu Eesti aja lõpul ilmunud *Eesti Evangeeliumi Luteriusu*

kirikud (toimetanud Bruno Ederma ja Asta Jaik; Tartu, 1939; 180 lk), võiks ju kiriku kohta koostada kasvõi mingi uue brošüüri. Jah, "Kirik vaevleb rahapuuduses" (vt piiskop Einar Soone intervjuu *Äripäev*, 29. IV 1993), kuid võib-olla tooks raamat otsestki tulu, kaudsest rääkimata. Siinkohal tulevad meelde Ilmar Raagi muljed mulluselt "Saison Balte'ilt": "Üks on aga kindel, et Prantsusmaa on samuti osa sellest informatsiooniühiskonnast, kus igasugust enesetuvustust, reklaami peetakse ainukeseks ellujäämise võimaluseks. Eestlased aga pigem ei ole veel sündinudki Balti riikide hõlmast. See on konstateering, mitte süüdistus" (*Postimees*, 21. XI 1992).

Eelmine eestlaste jutluseraamat *Turvallinen tie* ilmus Soomes 1934. a. Aasta hiljem anti see välja ka Eestis. Praegu tuleb oma rahval ilmselt tublisti kauem oodata.

Toomas Paul

KUI KAUA VEEL?

Küüditatud 1941. Üldnimestik Tartu Instituudi arhiivis ja arhiivraamatukogus (Torontos) ning Eesti Represseeritute Registri Büros (Tallinnas) leiduva andmestiku põhjal seisuga 24. veebr. 1993. Koostanud Vello Salo. Maarjamaa, 1993. 236 lk.

Nõukogude okupatsioonivõimude Eestist küüditatute nimekirjade koostamislugu algas teatavasti juba Saksa okupatsiooni ajal nn ZEV-i (*Zentralstelle der estnischen Verschleppten* = Eesti Rahva Ühisabi Äraviidute Otsimise ja Tagasitoomise Osakond) tegevusega. 20. novembril 1943. a valmis nimekiri, mille koopia ilmus küll alles 1989. a Torontos kirjastuse "Maarjamaa", s.t Vello Salo hoolet. Nüüd on sama kirjastus, sama mees juba hulga teiste andmekogujate abiga jõudnud üllitada järgmise nimekirjaraamatu *Küüditatud 1941*.

Nagu koostaja ütleb oma saate- ja selgitussõnades, on ikka veel "[...] tegemist eeltööga täieliku nimestiku koostamiseks". Tiitellehel on märgitud, et üldnimestikus on Tartu Instituudi arhiivi ja arhiiviraamatukogu ning Eesti Represseeritute Registribüroo andmestik seisuga 24. veebruar 1993. Kuid seda daatumit ei tohiks pidada siiski hetkeks,

mil kõik senistest üksiknimekirjadest ja suurtest andmepankadestki võetu on ühendatud. Põhjenduseks sellele väitele: andmeid on puudu ka neil kogujail endal, kellele koostaja abi eest tänu avaldanud (Elmar Joosep, Udo Otsa, Peep Varju).

Nimekiri sisaldab sellesse kantud isikute kohta järgmisi andmeid: perekonna-, ees- ja isanimi; sünniaeg; valla või linna nimi, kust isik küüditati; küüdituskoha nimi (rajoon, asula, küla, laager, vajadusel ka oblast); saatuse (surmaaeg ja -koht, Eestisse tagasi jõudmise aeg); andmeallikad. Kohanimed ja andmeallikad on märgitud lühenditega.

Praegu on võimatu öelda, missuguseid andmeid terroriaktsioonide ja nende järelmite uurimisel veel edaspidi tarvis võib minna. Võib-olla on vaja teada ka sotsiaalset seisundit või elukutset, kuid ilmselt oleks niisuguste andmete lisamine tublisti raskendanud ja aeglustanud nimekirja koostamist. Kindlasti on aga vaja säilitada kõik algallikad (toimikud, küsitluslehed, kirjad jm), milles täna vähetähtsatena näivad üksikasjad võivad kunagi edaspidi oluliseks osutada.

Praegu aga hakkab raamatu põgusalgi lehitsemisel silma, et puudub kas eesnimi või sünniaeg, eriti rohkesti on tühikuid lahtris "saatus". Teades, et E(NS)V Siseministeeriumis koostatud nimestikud olid venekeelsed, samuti valdavalt nõukogude repressiivorganite koostatud toimikud, võib eeldada, et ebatäpsusi on ka nimedes. Nii nimede täpsustamiseks kui ka saatuse selgitamiseks tuleb lõpliku nimekirja koostajail ilmselt kasutada EV Perekonnaametis olevaid andmeid. Võib-olla on selleks ajaks arvestatav ka Statistikaameti Rahvastikuregister. Küllap saab Statistikaameti juures asuva Eesti Represseeritute Registri Büroo, Vello Salo jt andmepanku juba varsti võrrelda arvuti abil. Aga ka siis on see kontrollimine suur töö, ehkki tingimata vajalik.

Kuid küüditamispaikades ja laagrites hukkunute surmaaegu enamasti ei saa täpsustada Eestis — praegu pole ülevaadet sellestki, kui palju toimikuid on Eestisse toodud, kui palju neid on veel Venemaa keska ja oblastiarhiivides, kui palju hävitatud. Ilmselgelt nõuab nimekirjade võrdlemine mis tahes arhiivides kogemusi ja võtab küllaltki palju aega, nii et seda harrastuslikult teha on küsitav.

V. Salo on oma raamatusse paigutanud veel 2 väiksemat osanimekirja: juudi rahvusest küüditatute nimekiri (439 isikut) ja 13.–16. juunini 1941. a arreteeritud tegevväelaste esialgne nimekiri (243 isikut).

Rääkimata võimalikust isikute puudumisest esimeses nimekirjas, hakkab silma, et enamasti on puudu sünnikuupäev, väga sageli on vaid osaliselt täidetud saatuse lahter. Tõenäoliselt on sellegi nimekirja täiendamine üksnes osalt võimalik Eesti arhiivide andmete abil, sest eestlased pürgisid enamasti oma põlisele isamaale tagasi, juudi rahvusest isikud

võisid aga pärast vabanemist asuda elama ka hoopis teistesse paikadesse N. Liidus — Eestisse oli ju pärast sõda alles jäänud väga üksikuid rahvuskasulasi.

Vaadeldes arreteeritud tegevväelaste nimekirja, ilmnevad selles samasugused lüngad nagu eelnevaiski. Silmatorkavalt palju on märkimata isanimedid, sünniaegu. Leides, et andmed pole täielikud näiteks ltn. Jüri Ojatalu ja ltn. Oskar Uluotsa puhul, peab tegema järelduse, et raamatu koostaja ei ole saanud kasutada Ülo Uluotsa andmekogu.

Raamatus leidub veel Pärnumaa "troika" kolmes protokollis olnud isikute nimekiri. Need protokollid on seni ainsad 1941. aastast teadaolevad nimekirjad, mille järgi inimesi Siberisse saadeti. On küll ju ka 1941. a arreteeritute toimikuid, kuid nende puhul tuleb veel eraldi uurida, missugune osa neist on vähemalt alustatud Eestis, mis aga tervenisti kokku seatud N. Liidus, mõnikord isegi pärast laagrisseviidu surma.

Küüditatute raamatu iga osa vaatlus toob aina ühele järeldusele: Eesti Vabariigis on vaja riiklikku keskust, mis ühendaks kogu senise terroriuurimise, koondaks kõik senitehtu. Alles kõigi osa- ja üldnimekirjade võrdlemise ja ühtlustamise ning algmaterjali süstematiseerimise järel saaks selgeks, kui suure arvu isikute saatus on veel teadmata.

On kindel, et töö 1941. a küüditatute nimekirjadega aitab koostada ka 1949. a märtsis küüditatute nimekirja, millest praegu on Eestis olemas samuti 2 varianti.

Suur represseeritute kategooria (paraku on terminoloogiagi veel nõukogudeaegne) on Eestis aastail 1944–1989 arreteeritud ja metsavendadena hukkunud. Väevalt oskab praegu keegi öelda, kas arreteeritud oli 40 000, 70 000 või veel rohkem. Nende nimekirjade koostamine on alles algusjärgus, pikema perioodi tõttu keerulisem, mitu korda suurema isikutearvu pärast töömahukam, olemasolevad toimikud palju paksemad kui 1941. a äraviidutel. Kui palju toimikuid asub väljaspool Eestit?

Eestis on moodustatud küll juba mitu gruppi, mis terroriuuringutega tegeelnud muuski osas kui ainult 1941. või 1945. a küüditamine. Need on Eesti Represseeritute Registri Büroo, Tartu Ülikooli Ajaloolabor ja Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon; oma ülesandeid on piiritletud Eluraamatu Komitee. Nende vahel on kujunemas ka algeline tööjaotus. Ent üldtunnustatud tegusat keskust, mis koordineeriks väiksemate gruppide ("Memento" ning Muinsuskaitseelts oma gruppide ja üksikuurijatega, üksikud ajaloolased) kogumistegevust, tegeleks nimekirjavarientide võrdlemisega ning korraldaks kogumis- ja uurimistulemuste avaldamist (millest pole küll loota tulusat kirjastusäri) ei ole olemas. Kui keegi tahab iseenda, oma isa või vanaisa kohta võimalikult ammendavat teavet, peab ta seda küsima kõikidelt praegustelt

gruppidele. Aga kelle kätte koonduvad andmed edaspidi, kui praegused grupid oma tegevuse lõpetavad? Kas jääb üks kogu ühte, teine teise arhiivi?

Koos keeleteadlaste ja geograafidega on vaja ühtlustada pärisnimede eestikeelne kirjaviis, on vaja koordineerida tööd Venemaa "Memoriaali" ja teiste riikide organisatsioonide ning keskustega, et saada selgust kas või GULAGi arvututes ja muutuvates nimedes. Alles siis, kui pedantne andmekogumine on jõudnud 75- — või 95%-lise? — ammendavuseni, võib pidada usaldusväärseks neid järeldusi, mida andmekogude analüüs võimaldab. Seni saab rääkida ainult hüpoteesidest.

Repressioonid ei väldanud küll nii pikka aega, kui oli kestnud rahvalooming, enne kui seda koguma hakati. Rahvaloomingu uurimine, selle kogumine ei lõpe rahva elueal. See on ammu saanud ka kutsetöök. Kas andmete kogumine rohkem kui poole sajandi pikkusest vägivallast ja nende uurimine saab veel kaua põhineda ennastalgavusel, kas või elupikkusel? Olgu tänatud Vello Salo, kes on suutnud anda juba 2 nimekirjaraamatu varianti, kuid Eesti Vabariigi eest kannatanute ja võidelnute saatuse selgitamine ja uurimine, mis kõigile teistele, olgu üksikisikutele või gruppidele, võib olla vaid südameasi, on iseseisva riigi kohustus oma minevikku läinud, elava ja tulevase kodanikkonna ees.

Ülo Ojatalu

EDITORIAL NOTE

In the previous issue of our journal we published "The Paris Lectures" or "An Introduction to Transcendental Phenomenology" by Edmund Husserl (1859–1938), the founder of phenomenology and phenomenological philosophy. In this issue Ülo Matjus, professor of history of philosophy at Tartu University, first describes briefly the reception of Descartes's and Husserl's philosophy in Estonia and then discusses at greater length the essence of Husserl's phenomenology and phenomenological philosophy in relation to the rest of metaphysical philosophy.

The most frequent keywords used to characterize 20th-century poetry have been 'frustration', 'fury', 'absurd', 'negation', 'meaninglessness'. The creation of the great Spanish poet Jorge Guillén stands out against the background of such negative attitudes by its individualist optimistic acceptance of life. His poetry which is free of ideologies, dogmas and mysticism is introduced to us in an article by Ivar Ivask (1927–1992). The text was originally presented at a symposium dedicated to Guillén at the University of Wisconsin on 2 May 1974. By publishing its Estonian translation *Akadeemia* would like both to celebrate the centenary of the Spanish poet and to emphasize the role of the versatile creative personality of the Estonian poet Ivar Ivask in rendering Guillén into Estonian culture. As an example we publish Guillén's poem "On the other side" (*Más allá*).

In the previous issue we published Part I of the article on the language situation in Indonesia by Ülo Sirk, senior researcher at the institute of Oriental Studies at Moscow of Academy of Sciences. The second part of the article deals with the peculiarities of the Austronesian languages and compares an excerpt (3.8) from the *Gospel* according to St. John in Malay, Bug and Timor.

Editorial note

Next, physicist Jaan Jaaniste presents an interesting geometrical problem by the founder of the "pancake theory" Yakov B. Zel'dovich (1914–1987): prove that the intersection points of tangents drawn in pairs to three circles with different radii are situated on one straight line.

The documentary drama by the Estonian writer and psychiatrist Vaino Vahing speaks about the Russian psychiatrist Vladimir Chizh (1855–1922) who was professor at Tartu University in 1891–1916. Chizh introduced the up-to-date principles of treating and nursing of mental patients. The basic conflict in Vahing's drama is caused by disputing the expenses on patients of the psychiatric clinic by the University administration.

In this issue we publish the first part of mathematician Ene Tiit's study on the formation of the population of Estonia. The author is primarily concerned with the numerical changes of population (including the birth rate and increase of population) and the dynamics of population structure. The first estimations of the number of Estonia's population date back to 1240 when, according to *Liber Census Daniae*, it was 100,000–200,000. But grounded conclusions about the demographic behaviour of the population can be made only from the late 17th century onwards. Then the natural movement of population began to be registered by the church congregations. The author has studied in greater detail the population of the Republic of Estonia from 1918, paying special attention to the losses in Estonia's population during and after World War II.

Biophysicist Vello Reeben from Tartu University casts a glance at the purposeful ovo-embryo-evolution of Karl Ernst von Baer (1792–1876) keeping in mind the general physical and cosmogonical conception of the world, further development of Aristotle's and Leibniz's ideas, the dualism of Darwin's and Baer's concepts as well as the problems of evolution of biological high taxons, i.e. the present-day problems of biological macroevolution (Baer's paradigm).

Ain Isotamm, lecturer of economic information processing at Tartu University, and Mati Tombak, professor at the Institute of Computer Science at the same University, discuss the dangers which may accompany the radical reform of education, particu-

larly higher education. The authors think that the possible errors in this sphere are dangerous as they become evident only after a number of years and are very difficult to correct.

Professor Francis Fukuyama of Harvard University begins his article with criticism of Joseph Schumpeter's work *Capitalism, Socialism and Democracy*, pointing out why Schumpeter was mistaken in predicting that capitalism will be replaced by socialism. Then he seeks an answer to the question why advanced industrialization should lead to democracy in the same way as it leads to capitalism. He finds that although economic development promotes democracy, democracy is based mainly on the psychological imperative, on a desire for universal and equal recognition. Namely the desire for recognition may be the missing link between economic development and democracy that cannot be explained by economic and functional reasons. As an alternative, Fukuyama sees the way of Asian Confucian cultures. This type of authoritarian ideology has quite different advantages over the liberal democracy of the West.

In the section of criticism professor of theology at Tartu University Toomas Paul reviews a collection of sermons by the bishops and pastors of the Estonian Lutheran Church that was published in Finland. Ülo Ojatalu reviews the general list of persons deported from Estonia to Russia in 1941. The list has been compiled by a Vello Salo, an Estonian theologian living in Canada, and it is based on the data of the archives and library of Tartu Institute (Toronto) and the Register Bureau of Repressed Estonians (Tallinn) as recorded by 24 February 1993.

Our new serial that begins in this issue is *Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism* by Max Weber (1864–1920).

Edmund Husserl on the paths of Descartes

Ülo Matjus

The previous issue of Akadeemia published in translation from German into Estonian "The Paris Lectures" of Edmund Husserl (1859–1939), the creator of phenomenology and phenomenological philosophy. Edmund Husserl had delivered two lectures under the title "An Introduction to Transcendental Phenomenology" in the Descartes Amphitheatre of Sorbonne University on 23 and 25 February 1929. When published for the first time in German in 1950, they were entitled "The Paris Lectures". As the lectures attracted great attention in France — E. Husserl repeated them in Strasbourg in early March —, he developed them quickly into an introduction to phenomenology which was first published in French translation under the title Méditations Cartésiennes (Cartesian Meditations).

The present article first describes briefly the reception of Descartes's and Husserl's philosophy in Estonia, expressing regret that nothing but Descartes's Discourse on Method (translated by Rudolf Kulpa in 1936) had been published in Estonian before. As the translation of "The Paris Lectures" by Husserl is the first translation of his work into Estonian, the article explains at greater length the essence

of E. Husserl's phenomenology and phenomenological philosophy in relation to other branches of metaphysical philosophy. E. Husserl, whose attitude to earlier philosophy was rather cool or sceptical at first, and who, in Martin Heidegger's opinion, lacked "any live relation to history", discovers Descartes's main metaphysical work Meditationes de prima philosophia... (1641) only after he had taken up phenomenology. He reshaped phenomenology, which was in the stage of formation, directing it clearly on the way of transcendental phenomenology. Relying on "The Paris Lectures", the article explains in greater detail Husserl's philosophical relation to Descartes, and proceeding from that, the essence of phenomenology as later transcendental phenomenology. The article deals with two major problems: 1) "the existence of the world", and 2) the "objective significance" of cognition of the world. E. Husserl is absolutely doubtful about both the possible existence and non-existence of the world. From the viewpoint of his new philosophy as a "rigorous science" he considers this problem insolvable in the old metaphysical way. Bearing this in mind, he applies the method of sc. epoché to the "existence of the world", or simply abstention (Ger. die Enthaltung) of any kind of stance or decision in this question. In sum, this results in replacing the world by a cogitatum which is insepara-

ble from the ego-consciousness, or cogito, so that everything proves to be knowledge about something, or intentionality. The only evident "existence" is something existing intentionally or as an object which has been given to the ego by the ego himself. E. Husserl criticizes Descartes because the latter was not radical enough in the reformation and reconstruction of philosophy and the sciences originating from it, therefore actually preserving the ego as "a small endpiece of the world" (Ger. ein kleines Endchen der Welt), not as a pure or transcendental ego. Although Descartes had stepped on the path of transcendental phenomenology, he did not manage to go to the end. E. Husserl was able to do it. Discussing the other problem, the "objective significance" of cognition, it will finally become clear that the objectivity of something within the framework of transcendental phenomenology can never be anything else but the intersubjective validity of something, or the validity or meaningfulness of something for the other subjects as well. Not a trace of the sc. objective existence has remained here. This "world" of intersubjective validity also includes the "existence" of the alien or other ego's — alter ego's, and in order to approach them, Husserl uses the sc. thematic reduction, applying the methodological notion of primordial sphere. Throughout the article E. Husserl's transcendental

phenomenology is also characterized from the viewpoint of history of being and "other thinking" characteristic of E. Husserl's pupil Martin Heidegger, e.g., in connection with evidence, Descartes's statement cogito ergo sum or in the case of the problem of existence. Finally, the author claims that E. Husserl's phenomenology could be considered an outstanding philosophical expression of the age of modern technology, a philosophy really typical of its time. Certainly it will be so, if we include Martin Heidegger into our era as well.

Baer and Darwin as natural branches of the evolution theory: Baer as a continuator of the Aristotle-Leibniz trend

Vello Reeben

The article follows a general idea that the order in our world is inherently based on mathematical and informational principia that can be seen most simply and clearly in the case of the most fundamental and integral microobjects (nucleon, hydrogen atom) and macroobjects (universe, galaxy) and that those principia in the inner nature of mathematics and organized matter in their turn give us a natural frame for our theories of cognition. To a certain extent (concerning just the regularities connected with the universe and galaxy) this

Summaries

with the universe and galaxy) this idea is also supported by the author's studies which are mentioned here briefly.

On a more concrete level the paper continues the post-Darwinian reevaluation of evolutionary problems started by K. E. v. Baer, L. S. Berg, Y. A. Filiptchenko, O. Schindewolf, Maie Rimmel, S. V. Meyen and others. In the author's opinion a time is ripening when on the one hand the existing variety of biological evolution theories have to find their natural places in a more general theory of world's development, when Darwin's inductive theory (evolution from species to high taxons) will be complemented by a dual deductive theory (evolution from high taxons to specializing species) and when on the other hand evolutionism is to be accepted not only for astro- and bioobjects but also for the basic objects of physics, i.e. for nucleons. The latter will raise in its turn a new circle of problems about the interconnections between the internal evolutionary processes of the biological (macro-) and physical (micro-) objects. The problem of the natural places of the branches of the evolution theory partly gets support here from the author's estimations, namely from the three-principia world model (Paragraph 3) and from the classifications connected with the quadratic equation presented in Paragraph 4. The idea

of the evolution of the internal fine structure of the nucleons, which, by the way, originates with Baer and Vernadsky, has found more direct support in facts of broad validity about their dependence on natural rhythms (Reeben 1988).

A more detailed discussion follows about Karl Ernst von Baer's criticism of Darwin's theory. The author looks at the reasons why it has been ignored for such a long time as well as at Baer's principal views: his heightened strictness in honest recognition of the incompleteness of our knowledge, his deep philosophical conviction but it is necessary to recognize the existence of a certain direction in development and his warning, which later turned out to be "prophetic", against Haeckel's one-sided biogenetic rule.

It is especially stressed that just in Estonia, in K. E. v. Baer's homeland, where we have lived in Finno-Ugric, German and Russian cultural environment one should not be ashamed of the basic principle of our classic "Die Geschichte der Natur ist nur die Geschichte fortschreitender Siege des Geistes über den Stoff..." (formulated by him in 1834) despite its seemingly idealistic flavour. This generalization which has been born from the embryologic top experiments of his time and their philosophical and mathematical reflection and has been later repeatedly stressed by Baer (just in discussion with Dar-

win's theory) has nowadays still turned out (first of all thanks to Shannon's principle of maximum information and to proofs of the reality of the morphogenetic fields) to be far-sighted and acceptable. The author's number-theoretical work that has given additional concreteness to the general informational principles of Leibniz and Shannon by demonstrating the scientifically important role of Ramanujan's highly composite numbers (in description of constants of fundamental interactions, masses of elementary particles, and natural rhythms) also confirms it.

The more concrete message of the article could be summed up in a simplified manner as follows. There is reason to speak about two main dual world pictures and paradigms that are rather different and have communication difficulties between themselves. The first is the Democritus-Galilei-Newton-Darwin paradigm and the second the Aristotle-Leibniz-Baer paradigm. Certainly it is impossible to describe their nature and mutual duality in one sentence, but an attempt has been made to characterize them by means of the most central and inherent key words which, however, can in no way be taken as pure and strict classifications.

In the D-G-N-D paradigm: invariant atoms, linear and combinatory composite objects, helices, genes, species, natural selection, typostasis, entropic energy, sequen-

tial information, sporadic behaviour, occasionality, mutations, mathematically "Re" and "peripheral (mantle)". In the A-L-B paradigm: macroobjects, wholeness, compactness, form, monads, high taxons, typogenesis, negentropic energy, image information, micro-macro connections, mathematically "Im" and "nucleic (core)". Of course, such dualism will not include everything (for instance, the direction of G. Bruno-Lamarck-Cope).

It is interesting to add that from the viewpoint of the history of science evolutionism in its preliminary form has come in the sequence Lamarck-Baer-Darwin, whereas its more thorough cognition seems to proceed in the opposite direction (like the streamer and the main discharge in the case of lightning).

A few thoughts on education and its reform, on the example of information theory and economic cybernetics

Ain Isotamm, Mati Tombak

The article deals with some issues concerning the development of Tartu University. In the authors' opinion certain conservatism is most essential for the university. To improve the work of the university it is not sufficient to remake the curricula according to western models. The intellectual spirit of the

Summaries

university and the scientific potential of its lecturers are much more important. The article discusses in greater detail teaching of two

specialities — information theory and economic cybernetics in connection with the authors' general viewpoints.

PROTESTANTLIK EETIKA JA KAPITALISMI VAIM

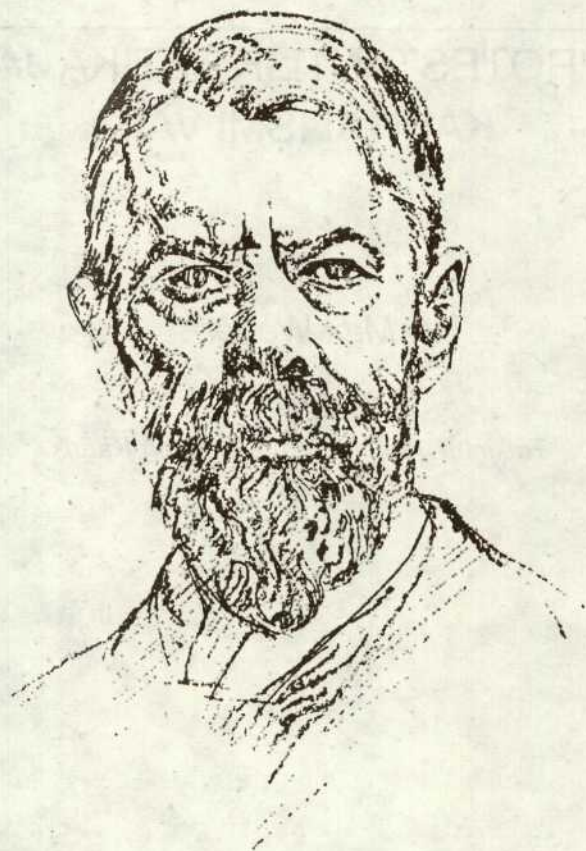
Max Weber

Tõlkinud Jaan Isotamm ja Henn Käärik

|

Vorbemerkung (Max Webers zu seinen *Gesammelten Aufsätzen zur Religionssoziologie*). Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. — Max Weber. *Die protestantische Ethik I*. Eine Aufsatzsammlung. Herausgegeben von Johannes Winckelmann. 8. durchges. Auflage (51.–55. Taus.) 1991. Gütersloher Taschenbücher Siebenstern 53. Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn. S. 9–278.

MAX WEBER
(1864-1920)

TÖLKIJAILT

Alustades maailma ühe tähtsaima sotsioloogiaklassiku teoste tutvustamist eesti lugejale järgneva esmatõlkega, oleme püüdnud võimalikult täpselt (erinevalt tõlgetest mõnda teise keelde) järgida autori sõnastust ja stiili. Meie kasutada olnud saksakeelse algtekstiga võrreldes oleme ajakirja spetsiifikat arvesse võttes teinud järgmisi muudatusi:

a) märkuste paigutamine vastavatele lehekülgedele joone alla (selle asemel et need panna peatüki lõppu);

b) viiteaparatuuri kohandamine *Akadeemias* kasutatava süsteemiga (kirjanduse loetelu koos täielike viidetega alles tõlgitava teose lõpus, tekstis on viidatava raamatu või artikli autori perekonnanimi ja ilmumisaasta koos osundatavate lehekülgedega);

c) autori poolt rõhutatavate sõnade trükkimine kursiivi asemel poolpaksus kirjas (kursiivi paigutame võörkeelsed sõnad ja väljendid);

d) muukeelsetele tsitaatidele eestikeelse tõlke lisamine;

e) seletamist vajavate kohtade täiendamine tõlkija märkustega, mis põhitekstis on märgitud tärnikestega, autori joo-nealustes märkustes paigutatud nurksulgudesse;

f) enamasti on ära jäetud saksakeelse väljaande toimetaja märkused, mis põhiliselt viitavad meie lugejale kättesaamatu-tele teoste.

Soovime heale lugejale visadust ja kannatlikkust Max Weberi esmapilgul keerukasse teksti süvenemisel. Lõpptulemu-sena saadavad teadmised on seda väärt.

EELMÄRKUS

Universaalajaloolisi probleeme käsitledes esitab kaasaegse Euroopa kultuuriilma pärija paratamatult ja õigustatult küsimuse: milline asjaolude kokkusattumine on viinud selleni, et just Oktsidendi pinnal, ja ainult siin, tekkisid kultuurinähtused, mis ometi — nagu me vähemalt meelsasti kujutleme — on arenenud **universaalse** tähtsuse ning kehtivuse suunas?

Ainult Oktsidendis on olemas "**teadus**" (*Wissenschaft*) meie poolt tänapäeval "kehtivaks" tunnistatud arengustaadiumis. Empiirilisi teadmisi, mõtisklemist maailma ja elu probleemide üle, filosoofilist ning ka — ehkki süstemaatilise teoloogia täielik arenemine on omane hellenistlike mõjudega kristlusele (selle algeid on ainult islamis ja mõnes India sektis) — sügavamat liiki teoloogilist elutarkust, erakordse sublimatsiooniga teadmist (*Wissen*) ning vaatlemist on olnud ka mujal, eeskätt Indias, Hiinas, Babüloonias, Egiptuses. Aga: Babüloonia ja igas teises astronoomias puudus — mis teeb ju küll Babüloonia täheteaduse arengu eriti imetlusväärseks — matemaatiline alus, mille astronoomiale andsid alles helleenid. India geometrias polnud ratsionaalset "tõestust": see on jällegi üks helleenide vaimu väljendusi nii nagu mehaanika ja füüsikagi. Vaatluse poolest üliarenenud India loodusteadustes puudus ratsionaalne eksperiment, mis on antiikaega kuuluvate algete jälil peamiselt renessansiaja produkt. Samuti puudus moodne laboratoorium, niisiis ka bioloogiline ja eriti biokeemiline alus meditsiinile, mis küll just Indias oli empiirilis-tehniliselt kõrgesti arenenud. Ratsionaalset keemiat pole üheski kultuuripiirkonnas peale Oktsidendi. Kõrgesti arenenud hiina historiograafias puudub THUKYDIDESE *pragma*. MACHIAVELLIL on eelkäijaid Indias. Ent kõigis Aasia riigipetustes

---

Tõlkinud Henn Käärik.

jääb puudu ARISTOTELESE süstemaatikast ja ratsionaalsest mõistetest üldse. Kõigist India algetest (mimansa koolkond), ulatuslikest kodifikatsioonidest eriti Ees-Aasias, kõigist India ja muudest õiguseraamatutest hoolimata puuduvad mujal ratsionaalsele õigusteooriale vajalikud rooma õiguse ning selle põhjal arenenud Lääne õiguse rangelt juriidilised skeemid ja mõttevormid. Lisaks tunneb sellist moodustist nagu kanooniline õigus ainult Oktsident.

Kunstis on lood niisamuti. Muusikaline kuulmine oli teistel rahvastel ilmselt varem arenenud peenemini kui meil praegu; igal juhul mitte vähem peenelt. Mitut liiki polüfoonia oli maailmas ulatuslikult levinud, enamiku muusikariistade kokkumängu ja *discantus*'t leidub mujalgi. Kõik meie ratsionaalsed helikõrguse vahed olid mujalgi välja arvatud ja tuntud. Ent ratsionaalne harmooniline muusika — niihästi kontrapunkt kui ka akordide harmoonia —, helimaterjali kujundamine kolme kolmkõla baasil harmoonilise tertsiiga —, meie mitte dissonantne, vaid renessansist peale ratsionaalsel kujul harmooniliselt interpreteeritav kromatism ja enharmonia, meie orkester, mille tuumaks on keelpillikvartett, ja puhkpillide ansambli ning generaalbassi organisatsioon, meie noodikiri (mis alles tegi võimalikuks kaasaegsete helitööde komponeerimise ja harjutamise, seega kogu nende püsiva olemasolu üldse), meie sonaadid, sümfooniad, ooperid — kuigi programm-muusikat, helimaalinguid (*Tonmalerei*), alteratsiooni ja kromatismi esineb väljendusvahendina kõige mitmesugusemas muusikas — ning kõige selle juurde põhiinstrumentidena orel, klaver ja viul: see kõik on olemas ainult Oktsidendis.

Teravkaart on dekoratsioonivahendina esinenud ka mujal, antiikajal ja Aasias; kuuldavasti polnud teravkaarne ristvõlvgi Oriendis tundmatu. Ent gooti võlvi ratsionaalne kasutamine raskussurve jaotamise ja suvaliselt vormitud ruumide võlvimisvahendina ja eelkõige suurte monumentaalehitiste konstrueerimise põhimõttena ning keskajal tekkinud skulptuuri ja maalikunsti hõlmava **stiili** alusena mujal puudub. Ning samuti puudub, kuigi selle tehnilised alused olid laenatud Oriendist, kupliprobleemi selline lahendus ja see kogu kunsti "klassikalise" ratsionaliseerimise viis — maalikunstis lineaarse ja õhuperspektiivi ratsionaalse kasutamisega —, mis meil renessansiajal loodi. Trükised olid olemas Hiinas. Ent trükitud, **ainult** trükkimiseks mõeldud ja üksnes trük-

kimise kaudu eluvõimeline kirjandus, "press" ja "ajakirjad" eelkõige, tekkisid ainult Oktsidendis. Igat võimalikku liiki kõrgkoole, ka selliseid, mis väliselt sarnanevad meie ülikooli või õieti akadeemiaga, on olnud ka mujal (Hiina, islam). Ent ratsionaalset ja süstemaatilist teaduslikku erialategevust, koolitatud eriteadlasi tänapäeva kultuuris valitsevas tähenduses on olnud ainult Oktsidendis, eelkõige on need kutselised **ametnikud**, Oktsidendi kaasaegse riigi ja kaasaegse majanduse tugisambad. Leidub vaid algeid, mis pole kusagil saanud sotsiaalsele korraldusele üheski mõttes nii määravaks kui Oktsidendis. Loomulikult on "ametnik", ka tööjaotuslikult spetsialiseerunud ametnik, igivana nähtus kõige erinevamate kultuurides. Ent kogu meie eksistentsi, meie elu poliitiliste, tehniliste ja majanduslike põhitingimuste absoluutset kätetust professionaalselt koolitatud ametnike **organisatsioon** kesta, tehnilist, kaubanduslikku, eelkõige aga **juriidilist** haridust saanud ametnikke sotsiaalse elu tähtsaimate argifunktsioonide täitjana pole tundnud ükski maa ega ükski aeg selles mõttes mis kaasaegne Oktsident. Poliitiliste ja sotsiaalsete ühenduste **seisuslik** organisatsioon on olnud laialt levinud. Ent juba läänelikus mõttes seisuslikku **riiki** *rex et regnum* [Kuningas ja riik. *Toim.*] tundis ainult Oktsident. Ja lõpuks on ainult Oktsident loonud perioodiliselt valitud "rahvaesindajatest", demagoogidest parlamendid ja parteijuhtide kui parlamendi ees vastutavate "ministrite" ülemvõimu — ehkki loomulikult on kogu maailmas olnud "parteisid" poliitilise võimu kättevõitmise ja mõjutamise organisatsioonidena. Riiki ülepea mingi poliitilise **asutusena**, millel on ratsionaalselt koostatud "konstitutsioon", ratsionaalselt loodud õigus ning ratsionaalselt formuleeritud reeglitele, "seadustele" orienteeritud valitsemine **kutseliste** ametnike kaudu tunneb ainult Oktsident selles tema jaoks olulises määravate tunnuste kombinatsioonis, lisandugu sellele pealegi ka muid mõjureid.

Ja nii on see ka meie kaasaegse elu kõige saatuslikuma võimuga: **kapitalismiga**.

"Omandamisihal", "kasumijanul", püüdel saada rahalist, võimalikult suuremat rahalist kasumit pole iseendast midagi tegemist kapitalismiga. Seda püüdlust on tulnud ja tuleb ette kelnerite, arstide, voorimeeste, kunstnike, lõbutüdrukute, äraostetavate ametnike, sõdurite, röövlite, risticõdijate, män-gupõrgute küllastajate, kerjaste juures, võib öelda: *all sorts*

and conditions of men [Igat sorti ja igast seisusest inimeste. *Toim.*] puhul kõigil ajastutel maailma kõigis maades, kus selleks mingil moel on olnud ja on objektiivne võimalus. See kuulub kultuuriajaloolisse lastetuppa, et toda naiivset määratlust kasutatakse pigem ühel kui igal puhul. Kõige ohjeldamatum omandamishimu pole vähimalgi määral võrdsustatav kapitalismiga, veel vähem selle "vaimuga". Kapitalism võib pigem olla identne selle irratsionaalse tungi **ohjeldamisega** või vähemalt ratsionaalse mahendamisega. Muidugi on kapitalism identne **kasumipüüdega**: pidevas, ratsionaalses, kapitalistlikus ettevõttes; püüdega saada **uuesti** kasumit; "**rentaablusega**". Sest ta peab olema selline. Kogu majanduse kapitalistliku korralduse raames oleks üksik kapitalistlik ettevõtte, mis ei orienteeru rentaabluse saavutamise võimalusele, määratud hukkuma.

Defineerigem nüüd kapitalismi kord veidi täpsemalt, kui seda tavaliselt tehakse. "Kapitalistlikuks" majanduslikuks toiminguks peame nimetama eeskätt sellist toimingut, mis tugineb **vahetusvõimaluste** kasutamisel saadava kasumi ootusele: seega (formaalselt) **rahumeelsetele** omandamisvõimalustele. Vägivaldne (formaalselt ja aktuaalselt) omandamine järgib oma erilisi seadusi, ja pole otstarbekas (kuigi seda kellelegi keelata ei saa) panna ta (lõppude lõpuks) samasse kategooriasse vahetusest saadava kasumi võimalustele orienteeritud tegevusega.¹ Seal, kus ratsionaalselt taotletakse kapitalistlikku tulu, on vastav käitumine orienteeritud kapitali **arvestamisele** (*Kapitalrechnung*). See tähendab: ta on suunatud

---

¹Siin, nagu mõnes teiseski punktis, pole ma ka nõus meie lugupeetud õpetaja LUJO BRENTANOGA (1916). Ja esmalt küll terminoloogiliselt. Aga edaspidi ka sisuliselt. Mulle ei tundu otstarbekas paigutada samasse kategooriasse nii heterogeenseid asju nagu saagiks saadu omandamine ja mingi vabriku juhtimisest saadav tulu, veelgi vähem otstarbekas näib nimetada kapitalismi "vaimuks" — vastandina teistele omandamisvormidele — igat püüdlust saada **rahalist** tulu, sest minu arvates läheb viimasel juhul kaduma mõistete kogu täpsus, esimesel puhul aga eelkõige võimalus tuua esile Lääne kapitalismi eripära teiste vormide suhtes. Ka G. SIMMELIL (1900) on "rahamajandust" ja "kapitalismi" liigselt samastatud, mis kahjustab ühtlasi sisulisi selgitusi. W. SOMBARTI töödes, sealhulgas criti tema suurepärase põhitöese uusimas väljaandes (SOMBART 1916–1917) jääb — vähemalt minu probleemist lähtudes — tugevasti kõikjal maailmas toimunud arengu-

materiaalsete vahendite või isiklike jõupingutuste plaanipärasele kasutamisele tulu saamise vahenditena nõnda, et üksiku ettevõtte **bilansina** arvutatud lõpptulu rahalistes varades (või püsiettevõtte perioodiliselt arvestatav rahaliste varade bilansiline hinnanguline väärtus) peab lõpparvestuses **ületama** (püsiettevõtte puhul seega: **pidevalt** ületama) "kapitali": s.o vahetuse teel tulu saamiseks kasutatud materiaalsete vahendite bilansilist hinnangulist väärtust. Ükskõik, kas on tegemist *in natura* rändavale kaupmehele komisjoni peale antud kaupade komplektiga, kelle lõpptulu võib koosneda taas kauplemise kaudu saadud teistest kaupadest *in natura*, või vabrikumajapidamisega, mille koostisosadena ehitused, masinad, varad rahas, toorainetes, pool- ja valmistoodes moodustavad nõudmisi, millele vastanduvad rahalised kohustused: — alati on määrav see, et kapitali **arvestus** tehakse rahas, olgu see siis kaasaegse raamatupidamise kujul või mingil primitiivsel ja pealiskaudsel moel. Seda nii ettevõtte alguses algbilansina, enne iga tehingut kalkulatsioonina, selle otstarbekuse kontrollimisel ja ülevaatamisel järealkulatsioonina kui ka lõpus "kasumi" kindlakstegemise otstarbel lõppbilansina. Mingi kommenda* algbilansiks on näiteks üleantud kaupade poolte vahel kehtima **pidava** rahalise väärtuse kindlakstegemine — juhul kui kaubad pole veel rahaliselt arvestatavad —, tema lõppbilansiks on kasumi või kahjumi jagamise lõpetamisel aluseks võetud hinnang; ratsionaalsuse puhul on kalkulatsioon kommendavõtja iga üksiku tehingu aluseks. Seda, et tõeliselt täpne arvestus ja hindamine päriselt ära jääb, et seda tehakse ligikaudselt või lihtsalt traditsionaalselt ja konventsionaalselt, tuleb ette iga kapitalistliku ettevõttevormi puhul kuni tänaseni seal, kus asjaolud alati ei sunni peale täpset arvestust. Kuid see puudutab vaid kapitalistliku rahateenimise **ratsionaalsuse** astet.

---

faktorite kasuks tagaplaanile Oktsidendile **ainuomane**: töö ratsionaalne organiseerimine.

*Kommenda (*commenda*) terminit kasutab Max Weber ülemerekaubandusele orienteeritud kaubandusliku seltsingu tähenduses. Tootja ehk eksportöör andis oma kaubad üle kaupmehele, kes need realiseeris (mere taga), saades selle eest teatud kasumit. Laeva kaubaveoks andis kord üks, kord teine pool. Transpordikulud jagati kommenda osapoolte vahel kokkulepitud proportsioonis. *Tlk.*

Mõiste puhul on tähtis ainult see, et **tegelik** orienteerumine rahaliselt hinnatud edu võrdlemisele rahaliselt hinnatud panusega, olgu ükskõik kui primitiivsel kujul, mõjutab oluliselt majanduslikku tegevust. Selles mõttes on olnud ka koos kapitali arvestamise mingi ratsionaliseerimisega “kapitalismi” ja “kapitalistlikke” ettevõtteid **kõigis** maailma kultuurriikides, nii kaugele kui majanduslikud dokumendid ulatuvad. Hiinas, Indias, Babüloonias, Egiptuses, antiikaja Vahemere- maades ja keskajal niisamuti nagu uusajal. Ja mitte ainult isoleeritud üksikettevõtteid, vaid ka majandusi, mis täielikult olid fokuseeritud üha uutele kapitalistlikele üksikettevõtetele, ning samuti püsivalt tegutsevaid “käitisi” — ehkki just kaubandusel ei olnud pikka aega mitte meie püsiettevõtete, vaid peamiselt üksiktehingute sarja loomus, ning alles pikkamööda kujunes just suurkaupmeeste käitumises sisemine (“harude kaupa” orienteeritud) ühendus. Igatahes on kapitalistlik ettevõtte ning ka kapitalistlik ettevõtja, mitte ainult juhuslikult, vaid ka püsivalt tegev, igivanad ja vägagi universaalselt levinud nähtused.

Kuid Oktsident on nüüd kapitalismile loonud arvestatavad mõõtmed ning nende aluseks olevad liigid, vormid ja suunad, mida kusagil mujal pole tekkinud. Kogu maailmas on olnud hulgi- ning jaekaupmehi, koha peal ja kaugemal kauplevaid kaupmehi, on olnud igat liiki laenutehinguid, kõige erinevamate, ent siiski olemuselt vähemalt meie XVI sajandi omadega ligikaudu sarnase funktsiooniga panku; merelaen,* kommandad ning kommandiitärid ja -seltsingud olid ka ettevõtetenähtused laialt levinud. Kus iganes tekkis avalike seltsingute **rahaline** finantseerimine, seal ilmus lagedale laenuandja — Babüloonias, Hellases, Indias, Hiinas, Roomas — eelkõige sõdade ja mereröövi, igat liiki hangete ning ehituste rahaliseks varustamiseks, koloniaalpoliitikas ettevõtjana asumaades, orje ehk otseselt või kaudselt ekspluateeritavaid töölisi kasutava plantaatorina, domeenide, ametite ja ennekõike maksude rentnikuna, valimistel parteijuhtide ja kodusõdades palgasõdurite finantseerimiseks ning lõpuks “spekulandina” kõikvõimalike

---

* Meetod merekaubandusega seotud riisikote vähendamiseks. Riskantsete reiside puhul pandi välja teatud summa konkreetsele lastile. Laevahuku korral ei esitanud kreditor mingeid nõudmisi — kui kaubareis läks edukalt, maksis laenuvõtja kreditorile üsna suure summa.
Tlk.

heade rahaliste võimaluste puhul. Kogu maailmas on olnud seda laadi ettevõtjaid: kapitalistlike **seiklejaid**. Nende šansid olid — jättes välja kaubanduse ja krediidi- ning pangatehingud — vastavalt raskuspunktile kas puhtal kujul irratsionaalselt spekulatiivse loomuga või siis olid nad orienteeritud tulu saamisele vägivalla kaudu, eelkõige saaktuluna ühekordse sõjasaagi või pideva maksusaagi (alamate riisumise) kujul.

*Gründer*ite, suurspekulantide, kolonisaatorite ning moodsal finantseerijate kapitalismil on juba rahuajal, eelkõige aga spetsiifiliselt **sõjale** orienteeritult ka kaasaegses Läänes sagedi seda ilmet, ja üksikud — ainult üksikud — rahvusvahelise suurkaubanduse osad on sellele lähedased nagu varemgi. Ent Oktsident tunneb **uusajal** peale selle üht hoopis teistsugust ja mitte kusagil mujal maailmas arendatud kapitalismiliiki: (formaalselt) **vaba töö** ratsionaal-kapitalistlikku organiseerimist. Mujalt võib leida vaid selle eelastmeid. Koguni **mittevaba** töö organiseerimine on ju saavutanud ainult istandustes ning väga piiratud määral antiikaegsetes ergasteerionides teatud ratsionaalsusastme, pigem veel väiksema algaval uusajal päris- või teoorjade tööd kasutavates feodaalja vabrikmõisates ning põhimikuhärrade kodutöönduses. Vabale tööle rajatud tegelike “kodutööstuste” kohta väljaspool Oktsidenti on ainult üksikuid kindlaid tööendeid, ning loomulikult kõikjal esinev päeviliste kasutamine pole — väga vähesete ja väga isoleeritud, igal juhul aga kaasaegsetest ettevõtteorganisatsioonidest väga erineva kallakuga eranditega (eriti: riiklikud monopoliettevõtted) — toonud kaasa ei manufaktuure ega isegi mitte käsitöö õpetamise ratsionaalset organiseerimist keskaegse Oktsidendi laadis. **Kaubaturu**, vägivallavaba poliitika või irratsionaalse spekulatsioonivõimalustele orienteeritud ratsionaalne ettevõtteorganisatsioon pole aga Lääne kapitalismi ainsaks eriilminguks. Kapitalistliku ettevõtte kaasaegne ratsionaalne organiseerimine poleks olnud võimalik ilma kahe edasise tähtsa arenguelemendita: **koduse majapidamise ja ettevõtte lahutamiseta**, mis nüüdses majanduselus üldiselt valitseb, ning sellega tihedalt seotud ratsionaalse **raamatupidamiseta**. Töö- või müügipaikade ja elamu lokaalset lahutamist tuleb ka mujal ette (idamaine basaar ning teiste kultuurialade ergasteerionid). Ja ka kapitalistlike seltsingute loomist koos üksikettevõtete arvepidamisega leidub niihästi Oriendis kui ka Ida-Aasias ja antiikajal. Ent

tulutoovate ettevõtete kaasaegse iseseisvumisega võrreldes on need vaid algmed. Eelkõige seetõttu, et selle iseseisvuse **sisemised** vahendid — niihästi meie ettevõtete ratsionaalne **raamatupidamine** kui ka ettevõttele kuuluva vara **õiguslik** lahutamine isiklikust varast — puuduvad täiesti või on arenenud ainult algeliselt.² Areng on kõikjal mujal kaldunud töönduslike ettevõtete tekkimisele vürstide või maaaisandate **suurmajapidamiste** (*"oikos'te"*) osana: nagu juba RODBERTUS tõdes, on see areng mõninga näilise sarnasuse juures siiski äärmiselt erinev, lausa vastupidine.

Oma kaasaegse tähenduse on kõik need Lääne kapitalismi iseärasused lõplikult omandanud alles seoses **töö** kapitalistliku organiseerimisega. Ka see, mida tavatsetakse nimetada "kommertsialiseerumiseks": väärtpaberite areng ja spekulatsioon ratsionaliseerimine börsi kujul on sellega ühenduses. Sest ilma töö kapitalistlik-ratsionaalse organiseerimiseta oleks kõik see, ka areng "kommertsialiseerumise" suunas, vaevalt võimalik; igatahes poleks sel kaugeltki mitte sama tähtsust eelkõige sotsiaalsele struktuurile ning kõigile sellega seotud spetsiifilistele kaasaegsetele Lääne probleemidele. Täpne kalkuleerimine kõige muu alusena on võimalik ainult **vaba** töö pinnal. Ja niisamuti nagu — ja šellepärast et — min-

---

²Loomulikult ei tohi vastandlikkust käsitleda absoluutsena. Poliitilise orientatsiooniga (eelkõige: maksude rentimise) kapitalismist on juba antiikajal Vahemeremaades ja Oriendis, aga ka Hiinas ning Indias võrsunud ratsionaalsed püsiettevõtted, mille raamatupidamine — meie vaid armetute katkenditena tuntud — näib olevat olnud "ratsionaalse" loomuga. Kõige tihedamalt puutub peale selle poliitiliselt orienteeritud "avantüristlik" kapitalism ratsionaalse ettevõttekapitalismiga kokku enamasti poliitilistest, sõjaliselt motiveeritud tehingutest tekkinud kaasaegsete **pankade** tekkeloos, ka veel Inglise Panga omas. Selles suhtes on iseloomulik näiteks Patersoni — tüüpilise *promoter*'i [Asutaja, rajaja. *Toim.*] — isiksuse vastuolu nende direktorite nõukogu liikmetega, kel oli otsustav mõju tema püsimisele ning keda varsti hakati nimetama *The Puritan usurers of Grocers' Hall* [*Grocers' Hall*'i puritaanlikud liigkasuvõtjad. *Toim.*], samuti selle "soliidseima" panga poliitika karilejooksmine Lõunamere Kompanii asutamise puhul. Järelikult: vastuolu on loomulikult üsna ületatav. Aga ta on **olemas**. Ratsionaalselt on suured *promoters* ja *financiers* tööd organiseerinud sama vähe nagu — jälle üldiselt ning üksikute eranditega — tüüpilised poliitilised ja finantskapitalismi kandjad: juudid. Sest seda tegid hoopis teist tüüpi inimesed!

git ratsionaalset töö organiseerimist, nõnda ka — ja ühtlasi sel põhjusel — ei ole maailm väljaspool kaasaegset Oktsidendi tundnud ka mingit ratsionaalset sotsialismi. Kindlasti on maailm samuti nagu linnade majandust ja tootlustuspoliitikat, merkantilismi ning vürstide hoolekandepoliitikat, kaardi- ja tšekisüsteeme, reguleeritud majandust, protektsionismi ning *laissez-faire*-teooriaid (Hiinas) näinud ka väga erinevate tunnustega kommunistlikku ja sotsialistlikku majandust: perekondlikult, religioosselt või militaarselt tingitud kommunismi, eri liiki riigisotsialistlikke (Egiptuses), kartellimonopolistlikke ning ka tarbijate organisatsioone. Aga samuti nagu “kodaniku” (*Bürger*) mõiste puudus kõikjal peale Oktsidendi ja “kodanluse” (*Bourgeoisie*) mõiste kõikjal peale kaasaegse Oktsidendi — ehkki kõikjal on kunagi olnud linnade turuprivileege, tsunfte, gilde, õiguslikke vahetegemisi linna ja maa vahel kõige erinevamal kujul —, nõnda puudus ka proletariaat kui klass, ja pidigi puuduma, kui juba puudus ratsionaalne vaba töö käitislik organisatsioon. “Klassivõitlust” võlausaldajate ja võlgnike kihtide, maaomanike ning maatute või teosulaste või rentnike, kaubandusest huvitatute ja tarbijate või maaomanike vahel on eri konstellatsioonides ammust ajast kõikjal esinenud. Ent juba keskaegse Oktsidendi võitlustest ülesostjate ning tootjate vahel leidub mujal vaid algmeid. Täielikult puudub kaasaegne vastuolu ettevõtjast suurtöösturi ja vaba palgatöölise vahel. Ja seetõttu ei saanud olla ka neid probleeme, mida tunneb kaasaegne sotsialism.

Universaalses kultuuriloos ei ole meile seega puhtmajanduslikus mõttes keskseks probleemiks lõpuks mitte see kõikjal ainult vormilt muutuv kapitalistliku tegevuse areng sellisena: avantüristi- või kaubitsejakapitalismina ega mitte ka sõjale, poliitikale, haldusele ja oma kasumivõimalustele orienteeritud tüüpi kapitalismina. Pigem on selleks tunduvalt problemaatilisem kodanliku ettevõttekapitalismi tekkimine koos tema vaba töö ratsionaalse organiseerimisega. Või seesama kultuurilooliselt vaadelduna: õhtumaise kodanluse (*Bürgertum*) tekkimine ja selle omapära, mis on küll kapitalistliku tööorganisatsiooni tekkega lähedases seoses, kuid loomulikult pole temaga lihtviisil identne. Sest “kodanlane” seisuslikus mõttes oli olemas juba enne spetsiifiliselt õhtumaise kapitalismi arenemist. Küll aga ainult õhtumaal. Spetsiifiliselt kaasaegne Lääne kapitalism on ju ilmselt suurel määral

mõjutatud **tehniliste** võimaluste arengust. Tema ratsionaalsus on tänapäeval olemuslikult tingitud tehniliselt määravate faktorite **arvestatavusest**: täpsete kalkulatsioonide alusest. Tõeliselt tähendab see aga: õhtumaise teaduse, eriti täpselt ja ratsionaalselt põhjendatud matemaatiliste ning eksperimentaalsete loodusteaduste omapärast. Nende teaduste ja neile tugineva tehnika areng, millele lisakingitusena liitub nende majanduslik kasutatavus, on saanud ning saab üha kapitalistlikelt võimalustelt omakorda otsustavaid impulsse. Muidugi ei ole niisugused võimalused olnud õhtumaise teaduse tekita-jaiks. Positsioonist sõltuvate arvudega algebralist arvutamist kasutasid ka hindud, positsioonilise arvustusüsteemi leiutajad, kuid alles Õhtumaal hakkas see **teenima** arenevat kapitalismi, ilma et oleks loonud Indias kaasaegset kalkulatsiooni või bilansside koostamist. Ka matemaatika ja mehaanika tekkinine polnud tingitud kapitalismi huvidest. Küll aga sõltus meie masside elukorraldusele otsustava tähtsusega teadustulemuste **tehniline** kasutamine neist majanduslikest eelistest, mida Oktsidendis just selleks rakendati. Need eelised tulenevad aga Oktsidendi **sotsiaalse** korralduse omapärast. Järelikult tuleb küsida: **millistest** selle omapära koostisosadest, sest kahtlemata polnud kõik võrdväärseid? Vaieldamatult oluliste hulka kuulub **õiguse** ja halduse ratsionaalne struktuur. Sest kaasaegne ratsionaalne ettevõttekapitalism vajab, niisamuti nagu arvestusele alluvaid tehnilisi töövahendeid, ka formaalsete reeglite põhjal arvestusele alluvat õigust ja haldust, ilma milleta on võimalikud küll avantüristlik ja spekulatiivne kaubanduskapitalism ning kõik mõeldavad poliitiliselt tingitud kapitalismi liigid, mitte aga ratsionaalne eramajanduslik ettevõtte püsiva kapitali ja kindla **kalkulatsiooniga**. Sellise õiguse ning sellise halduse on andnud majanduse juhtimise käsutusse **selles** õigustehnilises ja formalistlikus täiuslikkuses **ainult** Oktsident. Järelikult tuleb küsida: kust sai ta selle õiguse? Nagu näitab iga uurimus, on teiste asjaolude kõrval ratsionaalse õiguse alal erialase koolituse saanud juristide seisuse ülemvõimule teed tasandanud omalt poolt kahtlemata **ka** kapitalistlikud huvid. Ent mitte mingil juhul ainult või ülekaalukalt nemad. Ja nemad pole ka loonud seda õigust iseseisvalt. Seda arengut on suunanud hoopis teised jõud. Ning miks pole kapitalistlikud huvid sedasama teinud Hiinas või Indias? Miks ei pöördunud seal üldse teaduslik, kunstiala-

ne, riiklik ega majanduslik areng sellele **ratsionaliseerimise** tee, mis on omane Oktsidendile?

Sellepärast, et kõigil esitatud eripära juhtudel on ilmselt olnud tegemist Lääne kultuuri spetsiifilist laadi "ratsionalis-miga". Selle sõna all võib aga mõista täiesti erinevaid asju, nagu järgnevad selgitused korduvalt näitavad. On olemas näiteks müstilise kontemplatsiooni, s.t teistelt elualadelt vaadates spetsiifiliselt "irratsioonalse" käitumise "ratsionaliseerimist", niisamuti nagu majanduse, tehnika, teadusliku töötamise, kasvatuse, sõja, kohtumõistmise ja halduse ratsionaliseerimist. Lisaks saab kõiki neid alasid kõige erinevamatest lõplikest seisukohtadest ja sihiasetustest lähtudes "ratsionaliseerida", ja see, mis ühe [vaatekohal] järgi on "ratsionaalne", võib teisest vaatekohast käsitletuna olla "irratsioonaalne". Nii et on olnud kõige erinevamat ratsionaliseerimist kõigil kultuurialadel. Nende kultuuriloolist erinevust iseloomustab alles see, milliseid sfääre ja millises suunas ratsionaliseeritakse. Seega on kõigepealt taas tähtsaim tunda ära ning seletada tema tekkimises Lääne ja temasse kuuluva kaasaegse Lääne ratsionalismi erilist omapära. Iga säärane seletuskatse peab eelkõige, vastavalt majanduse põhilisele tähtsusele, pidama silmas majanduslikke tingimusi. Kuid ei tohi jätta tähele panemata ka vastupidist põhjuslikku seost. Sest nii nagu ratsionaalse tehnika ja ratsionaalse õiguse puhul on majandusliku ratsionalismi tekkimine sõltuv ka inimeste võimest ja eelsoodumusest teatud laadi praktilis-ratsionaalseks eluviisiks üldse. Seal, kus neid on sulustanud hingelised takistused, on ka **majanduslikult** ratsionaalse eluviisi areng pörkunud rasketele sisemistele vastuoludele. Kõige olulisemate eluviisi kujundavate elementide hulka kuulusid minevikus kõikjal maagilised ja religioossed jõud ning usu abil põhjendatud ettekujutused eetilisest kohusest. Nendest kõneldakse järgnevates kogutud ja täiendatud artiklites.

Sealjuures on algusse paigutatud kaks vanemat kirjutist, milles püütakse jõuda lähemale probleemi **ühes** tähtsas üksikpunktis enamasti kõige raskemini mõistetavale küljele: "majandusliku meelsuse", mingi majandusvormi "eetose" tekkimise tingitusele teatud religioossete uskumuste sisust, tuues näiteks kaasaegse majandusliku eetose seosed askeetliku protestantismi ratsionaalse eetikaga. Seega uuritakse siin ainult **üht** põhjusliku seose tahku. Hilisem artiklitekogu *Wirt-*

schaftsethik der Weltreligionen* üritab ülevaates olulisemate kultuurreligioonide suhetest nende keskkonna majanduse ja sotsiaalse kihistatusega uurida **mõlemaid** põhjuslikke seoseid nii kaugele kui vajalik, et leida **võrdluspunkte** edaspidi analüüsitava Lääne arenguga. Sest ainult nii on võimalik üldse asuda Lääne religioosse majanduseetika iseloomulike elementide enam-vähem ühetähendusliku põhjusliku **redukt-siooni** (*kausale Zurechnung*)** juurde. Seega ei taha need artiklid olla ammendavaks kultuurianalüüsiks — ka mitte kokkusurutud kujul. Nad rõhutavad iga kultuuripiirkonna puhul täiesti tahtlikult üksnes seda, mis oli ja on **vastuolus** Lääne kultuurilise arenguga. Järelikult on nad läbinisti orienteeritud sellele, mis **sellest** seisukohast Lääne arengu kujutamise puhul oluline näib. Mingi teine meetod ei tundunud olevat antud eesmärgi saavutamiseks võimalik. Ent arusaamatuste vältimiseks tuleb siin sellele eesmärgi piiratusel selgelt viidata. Ja veel ühes teises suhtes peab asjasse pühendamatu hoiatama nende kirjutiste ületähtsustamise eest. Sinoloog, indoloog, semitoloog ja egiptoloog ei leia neis muidugi endale uusi tõiku. Oleks ainult soovitatav, et nad ei leiaks midagi **olemuslikku**, mida nad peaksid faktiliselt **valeks** tunnustama. Autor ei või teada, mil määral on õnnestunud sellele ideaalile vähemalt nii lähedale jõuda, kui see mittespetsialistile üldse võimalik. On ju täiesti selge, et igaühel, kes kasutab tõlkeid ja on peale selle sunnitud orienteeruma sageli selle väga vastuolulise erialakirjanduse monumentaalsete, dokumentaalsete või kirjanduslike allikate kasutamise- ja väärtustamisviisis, mille väärtuse üle ta iseseisvalt otsustada ei suuda, on täielik põhjus olla oma tööst väga tagasihoidlikul arvamusel. Seda enam et tõlgete hulk tõelistest “allikatest” (s.o raidkirjadest ja ürikutest) on osaliselt (eriti Hiina kohta) veel väga väike võrreldes sellega, mis on talletatud ja tähtis. Kõigest sellest tuleneb nende artiklite täiesti **esialgne** iseloom, eriti Aasiasse

---

*See jääb siin ruumipuudusel avaldamata. Huviline võib nende artiklitega tutvuda Max Weberi koguteose *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* esimeses köites. Soovitame täiendavalt lugeda Soome Weberi-uurija Tapani Hietaniemi artiklit “Miks kapitalism ei tekkinud Hiinas?: Katse seletada Weberit” *Akadeemias* nr 8 ja 9, 1992, lk 1682–1704, 1957–1966. *Toim.*

**Max Weberi mõiste, mis tähendab tegelikkuse tähenduslike elementide redutseerimist nende konkreetsetele põhjustele. *Toim.*

puutuvates osades.³ Lõplikku otsust langetama on pädevad ainult spetsialistid. Ja arusaadavalt on need artiklid kirjutatud üldse ainult seepärast, et seni pole olemas spetsialistide esitusi, millele oleks see eriline eesmärk ja see eriline lähtepunkt. Võrratult suuremal määral ja sügavamal mõttes kui teadusliku töö puhul muidu saab nende osaks see, et nad peatselt "ületatakse". Seda laadi tööde puhul pole võimalik vältida, nii ohtlik kui see ka olgu, sääraselt võrdlevat sissetungimist teistele erialadele; ent siis on kohased küll väga tugev resignatsioon ja kahtlused õnnestumise määra suhtes. Mood või literaadikihk on tänapäeval meelsasti arvamusel, et saab läbi ilma spetsialistitagi või siis degradeerida teda abitööjõuks "sisekaemuslikule vaatelejale". Peaaegu kõik teadused võlgnevad diletantidele midagi, tihti väga väärtuslikke seisukohti. Ent diletantism teaduse põhimõttena tähendaks lõppu. Kes soovib "vaatemängu", mingi kinno; tänapäeval pakutakse talle seda selsamal probleemitasandil massiliselt ka kirjanduslikus vormis.⁴ Miski pole siinse rangelt empiirilisena kavatsatud uurimuse täiesti asjalikule esitusele kaugem kui selline vaim. Ja — võiksin lisada — kes soovib "jutlust", mingi palvetundi. Siin ei arutata ühegi sõnaga seda, millises väärtussuhtes on võrdlevalt käsitletud kultuurid omavahel. On tõsi, et inimkonna saatuste kulg vapustavalt voogab selle rinnas, kes vaatleb neist üht katkendit. Ent ta teeb hästi, kui peab oma väikesed isiklikud kommentaarid endale, nii nagu tehakse ka merd või kõrgmäestikku vaadates — kui just ei tunta endas kutsumust ja annet kunstiliseks kujutamiseks või prohvetlikku väljakutset. Enamikul ülejäänud juhtumitest ei varja ohter kõnelemine "intuitsioonist" midagi muud kui distantsi puudumist objekti suhtes, mis on sama taunitav nagu analoogiline hoiak inimeste suhtes.

Põhjendust vajab see, miks siinseid sihte järgides pole kaasa haaratud **etnograafilisi** uuringuid kaugeltki sel määral, nagu see nende praegust seisu arvestades oleks tõeliselt sügava ja eriti Aasia religioossust puudutava kirjutise jaoks loo-

³Ka minu heebrea keele tundmise riismed on väga puudulikud.

⁴Ma ei tarvitse öelda, et selle hulka ei satu sellised katsed nagu K. JASPERSI uurimus (tema raamatus JASPERS 1919) või teisalt LUDWIG KLAGESE (1910) oma ja teised nendesarnased, mis erinevad siin üritatust lähtepunkti loomu poolest. Mõttevahetuseks poleks siin ruumi.

mulikult hädavajalik. Seda pole tegemata jäetud mitte üksnes seetõttu, et inimlikul töövõimel on piirid. Eeskätt näis see olevat lubatav sellepärast, et siin on tegemist just nende kihtide usuliselt määratletud eetika seostega, kes olid nimetatud piirkonnas "kultuurikandjaks". Tegemist on mõjudega, mida **nende** eluviis on avaldanud. On täiesti õige, et ka see eluviis on enda omapäras tõelise ammendavusega uuritav, kui ta seada etnograafilis-rahvateadusliku olukorra taustale. Niisiis olgu täie rõhuga tunnistatud, et siin on tegemist lüngaga, mida etnograaf õigustatult arvustama peab. Ühteist selle lünga täitmiseks loodan ma teha religioonisotsioloogia süstemaatilise läbitöötamise käigus.* Selle kirjutise raamides tema piiratud eesmärkide puhul oleks säärane ettevõtmine aga liiast. Kirjutis peaks rahulduma katsega tuua võimalikult esile võrdluspunkte meie oktsidentaalsete **kultuure** religioonidega.

Lõpetuseks mõeldagu ka probleemi **antropoloogilisele** küljele. Kui me ikka ja jälle — ka (näiliselt) ükssteisest sõltumatult arenenud elualadel — leiame teatud ratsionaliseerimise liike arenemas Oktsidendis, ja **ainult** seal, siis on loomulikult lähedal oletus, et siin pakuvad otsustavat alust **pärilikud** omadused. Autor tunnistab, et ta kaldub isiklikult ja subjektiivselt bioloogilise pärilikkuse tähtsust kõrgelt hindama. Ainult ma ei näe antropoloogilise uurimistöö silmapaistvatele saavutustele vaatamata käesoleval ajal veel mingit teed, et täpsemalt määratleda või ka üksnes oletuslikult visandada antropoloogia osa **siin** uuritavas arengus niihästi ulatuse kui ka — eelkõige — laadi ja vaatlusaluste punktide suhtes. See peab olema just üks sotsioloogilise ja ajaloolise uurimistöö ülesandeid — eeskätt avastada võimalikult kõik sellised mõjud ja põhjuslikud ahelad, mis on rahuldavalt seletatavad reaktsioonidena saatustele ning keskkonnale. Alles siis, ja kui peale selle on võrdlev rassineuroloogia ning -psühholoogia kaugemale jõudnud oma praegustest, üksikult võttes paljulubavatest algetest, tohib **võib-olla** loota rahuldavaid lahendusi ka sellele probleemile.⁵ Esialgu tundub mulle,

*Seda on Max Weber teinud oma sotsioloogilise peateose *Wirtschaft und Gesellschaft* ("Majandus ja ühiskond") II osa 5. peatükis "Religioonisotsioloogia". *Toim.*

⁵Samu vaateid avaldas mulle aastaid tagasi üks silmapaistev psühhiaater.

et selline eeldus puudub ja viitamine "pärilikkusele" oleks ennatlik loobumine **tänapäeval** võib-olla võimalikust tunnetuse määrast ning probleemi taandamine (praegu veel) tundmatuile tegureile.

PROTESTANTLIK EETIKA JA KAPITALISMI VAIM

U
[See uurimus] avaldati [esmakordselt] ajakirja *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* XX ja XXI köites (1905).^a Ulatuslikust tema kohta käivast kirjandusest tõstan ma esile ainult põhjalikumat kriitikat: FELIX RACHFAHL (1909); sinna juurde minu artikkel (1910a: 176–202); sellele vastas jälle RACHFAHL (1910) ning temale omakorda mina (1910b: 554–599). (BRENTANO, kelle kriitikat samuti tsiteeritakse, pole need viimased kirjutised ilmselt tuttavad, sest ta ei tsiteeri neid.) Kahtlemata üsna pinnapealsest poleemikast RACHFAHLIGA, kes — muide ka minu poolt hinnatud õpetlasena — on asunud siin talle tegelikult võõrale alale, pole ma võtnud sellesse väljaandesse midagi, vaid olen täiendavalt lisanud ainult (väga väheseid) tsitaate ning püüdnud vahepaigutatud lausete või märkustega edaspidi kõiki mõeldavaid arusaamatusi vältida. — Lisaks: WERNER SOMBART oma raamatuga (1913), mille juurde ma naasen märkustes allpool. Lõpuks: LUJO BRENTANO (1916, III: 117–157). Ka selle kriitika juurde pöördun ma sobival juhul märkustes tagasi.

Ma jätan igauhe enda hooleks, kes sellest (vastu ootusi) peaks huvituma, võrreldes veenduda: et ma oma artiklis pole **ainsatki** lauset, mis sisaldab mingit olulist väidet asja kohta, kustutanud, muutnud, pehmenanud ega täiendanud sisust **kõrvale kalduvate** väidetega. Selleks polnud mingit põhjust ja kirjutise järg sunnib selles lõplikult veenduma neid, kes veel kahtlevad. — Mõlemad viimatinimetatud teadlased on omavahel veel ägedamas tülis kui minuga. BRENTANO kriitikat WERNER SOMBARTI teosele (1911) pean ma sisuliselt paljuski põhjendatuks, ent siiski mitmeti ebaõiglaseks,

---

Tõlkinud Jaan Isotamm.

rääkimata sellest, et ka BRENTANOLE polnud tuttav kõige olulisem siinkohal esialgu täiesti kõrvalejäetavas juudidiprobleemis (sellest hiljem).

Teoloogide poolelt on selle töö suhtes täheldatavad paljud väärtuslikud üksikpulsid ning vastuvõtt tervikuna oli sõbralik ja ka üksikute hälbivate vaadete olemasolu korral väga asjalik — mis mulle on seda hinnalisem, sest ma poleks imeks pannud teatavat antipaatiat nende asjade siinse käsitlemise vältimatu laadi vastu. See, mis oma religioonile andunud teoloogile on temas **kallist**, ei saa siin loomulikult mõjule pääseda. Meil on olnud sageli tegemist — usuliselt **väärtustatuna** — religioonide elu õige väliste ja tahumatute külgedega, mis aga **samuti** olemas olid ning tihti väljapoole kõige tugevamat mõju avaldasid just sellepärast, et nad olid tahumatud ja välised. — Olgu siinkohal lühidalt — sageda tsiteerimise asemel kõigis üksikpunktides — veel kord viidatud peale oma ülejäänud rikkaliku sisu ka meie probleemile ülimalt teretunud täiendust ja kinnitust andvale ERNST TROELTZSCHI suurteosele (1912), mis käsitleb Lääne kristluse eetika universaalset ajalugu originaalsetest ja väga kaugelehaaravatest seisukohtadest lähtudes. Sealjuures huvitab TROELTZSCHI rohkem religiooni **õpetus**, mind tema praktiline **toime**.

I PROBLEEM

1. Usk ja sotsiaalsed kihid

Pilk mõne konfessionaalselt heterogeense rahvastikuga maa kutsealasele statistikale tavatseb silmatorkava sagedusega¹ näidata ilmingut, mida on korduvalt arutatud katoliiklikus trükisõnas² ning Saksamaa katoliiklaste kongressidel: kapitali omamise ja ettevõtluse selgelt ülekaalukalt **protestantlikku** loomust, samuti nagu see ilmneb kvalifitseeritud tööliste kõrgemas kihis, eriti aga moodsate ettevõtete tehnilise või kaubandusliku haridusega juhtiva personali hulgas.³ Mitte üksnes sealt ei leia me konfessionaalse statistika arvudes väljendatuna seda fenomeni, et usuline erinevus langeb kokku rahvuslikuga ja ühtlasi kultuurilise arengu tasemega nagu Ida-Saksamaal poolakate ning sakslaste puhul,* vaid me leiame seda peaaegu kõikjal, kus kapitalistliku arengu käed on tema õitsenguajal olnud vabad elanikkonna sotsiaalseks stratifitseerimiseks ja kutsealaseks liigendamiseks vastavalt oma vajadustele, ning mida arenenum kapitalism, seda selgem oli see nähtus. Muidugi on ju see, et protestantide suhteliselt palju kaalukam, s.t nende protsenti koguelanikkonna

¹Erandid on seletatavad — mitte alati, kuid tihti — sellega, et mõne tööstusharu tööliste konfessionaalsus sõltub **esmajärjekorras** loomulikult selle tööstusharu asukohast või piirkonnast, kust ta oma töölisi värbab. See asjaolu muudab sageli esmapilgul mõne konfessionistatistika — näiteks Reinimaa oma — esitatavat üldpilti. Peale selle on arvud lõplikud vaid ulatusliku spetsialiseerumise ja üksikute kutsealade loetlemise puhul. Muidu paigutatakse õige suured ettevõtjad üksikult töötavate “meistritega” kokku “ettevõttejuhtide” kategooriasse. Eelkõige on aga **kaasaegne** “kõrgkapitalism” muutunud üldse sõltumatuks neist mõjudest, mida konfessioon minevikus võis avaldada, eriti oma kvalifitseerimata tööliste laias alamkihis. Sellest hiljem.

²Vt näiteks SCHELL 1897: 31; HERTLING 1899: 58.

³Üks minu õpilasi töötas omal ajal läbi kõige mahukama statistilise materjali, mis meil nende asjade kohta olemas on: **Baadeni** konfessionaalse statistika. Vt OFFENBACHER 1900. Allpool illustatsiooniks kasutatud faktid ja arvud on kõik sellest tööst pärit.

*XIX sajandi lõppu silmas pidades. *Tlk.*

hulgas ületav, osa kapitali omamisel,⁴ moodsate suurtööstus- ja suurkaubandusettevõtete juhtimisel ning viimastes kõrge- matel ametikohtadel töötamisel,⁵ osalt redutseeritav ajaloolis- tele põhjustele,⁶ mis ulatuvad kaugesse minevikku ning mille puhul usuline kuuluvus ei ilmne majanduslike nähtuste põh- jusena, vaid teatud määral nende tagajärjena. Mingitest majanduslikest funktsioonidest osasaamine eeldab osalt kapi- tali omamist, osalt kulukat haridust ning enamasti mõlemat ja on tänapäeval seotud päritud rikkuse või vähemalt teatud jõukusega. Mõnedki impeeriumi nimelt kõige rikkamad, loo- duslikult või liiklussoonte kaudu kõige soodsamas olukorras ja majanduslikult kõige arenenumad alad, eriti paljud rikkad linnad, pöördusid aga XVI sajandil protestantismi, ning selle järelmõjud tulevad veel praegugi protestantidele majandusli- kus olulusvõitluses kasuks. Ent see tekitab ajaloo seisukohalt küsimuse: mis põhjustas majanduslikult kõige arenenuma- te alade eelsoodumuse kiriklikuks revolutsiooniks? Ja sellele vastamine pole sugugi nii lihtne, nagu esialgu võiks usku- da. Kindlasti oli majanduslikust traditsionalismist loobumi- ne üks tegur, mis väga oluliselt toetas kalduvust kahelda ka usulistes traditsioonides ning vastu hakata traditsiooniliste- le autoriteetidele üldse. Kuid sealjuures tuleb silmas pidada seda, mis praegu sageli unustatakse: et reformatsioon ei tä- hendanud ju sugugi seda, et kirikuelu üle valitsemine üldse kõrvaldatakse, vaid pigem, et selle valitsemise senine vorm asendatakse teistsugusega. Ning nimelt seda, et vägagi mõ- nus, tollal tegelikult peaaegu märkamatu, sageli ainult veel formaalne valitsemine asendatakse kõigisse isikliku ja avaliku elu sfääridesse äärmiselt kaugele tungiva, lõpmatult koor- mava ning tõsiselt võetava kogu elukorralduse reglementee- rimisega. Katoliku kiriku võimu, "ketsereid karistavat, kuid patustele armulist", — ja seda varem veelgi enam kui praegu — taluvad nüüdisajal ka täiesti moodsa majandusliku palge-

⁴Näiteks tuli 1895. aastal Baadenis kapitalist saadavate tulude maksu 1000 evangeelsesse kirikusse kuuluja kohta 954 900 marka, 1000 kato- liiklase kohta 589 800 marka. Kaugel eespool sammusid küll juudid üle 4 miljoni margaga 1000 isiku kohta. (Arvandmeid vt OFFENBACHER 1900: 21.)

⁵Selle kohta on võrreldavad kõik OFFENBACHERI töö järeldused.

⁶Ka selle kohta leiab lähemaid üksikasju OFFENBACHERI töö kahest esimesest peatükist.

ga rahvad, ning samuti talusid seda need kõige rikkamad ja majanduslikult kõige enam arenenud alad, mida Maa XV sajandi lõpus tundis. Kalvinismi võim sellisena, nagu see XVI sajandil Genfis ja Šotimaal, XVI ning XVII sajandi pöördel suuremas osas Madalmaadest, XVII sajandil Uus-Inglismaal ja ajuti Inglismaal endalgi maksvusele pääses, tunduks meile kõige talumatuma kirikliku kontrolli vormina üksikisiku üle, mis üldse olemas võiks olla. Just niisugune tundus see olevat ka tolle aja vanade patriitside laiadele kihtidele niihästi Genfis kui ka Hollandis ja Inglismaal. Mitte see, et elu juhtimine oli liiga kiriklik-religioosne, vaid just see, et ta oli seda liiga vähe, leidis taunimist nende reformaatorite poolt, kes kerkisid üles majanduslikult arenenumates maades. Millest see tuleb, et tollal just need majanduslikult kõige arenenumad maad ja nendes maades, nagu me edaspidi veel näeme, just tol ajal kerkivad "koodanlikud" kõrgklassid seda neile seni tundmatut puritaanlikku türanniat niihästi kannatlikult talusid kui ka selle kaitsmisest veel niisuguse sangarluse arendasid, mille sarnast just **koodanlikud** klassid **kui sellised** varem harva olid tundnud ja hiljem mitte kunagi: *the last of our heroismus* [Meie viimase heroilisuse. *Tlk.*], nagu CARLYLE õigegi põhjendatult ütleb?

Ent läheme edasi ja nimelt selle juurde: kui, nagu öeldud, protestantide suurem osakaal kapitali omamises ja kaasaegse tööstuse juhtpositsioonidel võib praegu olla osalt seletatav lihtsalt nende ajalooliselt päritud keskmisest parema varandusliku seisundiga, siis teisest küljest tulevad ilmsiks nähtused, mille puhul põhjuslik suhe kahtlemata ei ole **mitte** see. Nende hulka kuuluvad muu hulgas, et vaid mõnda mainida, järgmised fenomenid: esmajoones täiesti üldiselt — Baadenis samuti nagu Baieris ja näiteks Ungaris — tõendatav erinevus selle keskkhariduse **laadis**, mida katoliiklikud vanemad vastandina protestantlikele püüavad oma lastele anda. Seda, et katoliiklaste protsent "kõrgemate" õppeasutuste õpilaste ja abiturientide hulgas jääb märgatavalt maha nende osast kogurahvastikus,⁷ saab küllalt suures osas panna eelmainitud pärilike varandusvahede arvele. Et aga ka ka-

⁷Baadeni elanikest olid 1895. a protestandid 37,0%, katoliiklased 61,3% ja juudid 1,5%. Rahvakoolist kõrgemate ja mitte kohustuslike koolide õpilaste konfessionaalsus aga ilmneb aastail 1885–1895 järgmiselt (OFFENBACHER 1900: 16):

toliiklike abiturientide **hulgas** on nende protsent, kes lõpetavad moodsad, spetsiaalselt tehnilisteks ülikooliõpinguteks ja tööstuslikele ning kaubanduslikele kutsealadele ettevalmistavad, üldse kodanliku ettevõtluse jaoks määratud ja selleks sobivad õppeasutused (reaalgümnaasiumid, reaalkoolid, kõrgemad linnakoolid jne), tunduvalt madalam protestantide omast,⁸ sest katoliiklased eelistavad humanitaargümnaasiumide haridust — see on fakt, mida ei saa ülaltoodud põhjusega seletada, vaid seda tuleb, pigem vastupidi, kasutada omapoolseks seletuseks katoliiklaste vähesele osavõtule kapitalistlikust ettevõtlusest. Veel ilmekam on aga tähelepanek, mis aitab mõista katoliiklaste väiksemat osatähtsust moodsa suurtööstuse kvalifitseeritud **tööliste** seas. Tuntud fenomen, et vabrik võtab oma väljaõppinud tööjõu suurel määral käsitöö järelkasvu hulgast, jättes seega oma tööliste ettevalmistamise viimase hooleks, et neid pärast väljaõppe lõppemist ära võtta, esineb oluliselt suuremal määral protestantlike kui katoliiklike käsitöösellide puhul. Teisisõnu — käsitöösellide hulgas ilmutavad katoliiklased suuremat kalduvust käsitööle jääda, saades suhteliselt sagedamini **meistriteks**, kuna protestandid suhteliselt enam valguvad vabrikutesse, et täita seal kvalifitseeritud tööliste ning tehnilise ametnikkonna ülemisi

	Protestante	Katoliiklasi	Juute
Gümnaasiumid	43%	46%	9,5%
Reaalgümnaasiumid	60%	31%	9%
Kõrgemad reaalkoolid	52%	41%	7%
Reaalkoolid	49%	40%	11%
Kõrgemad linnakoolid	51%	37%	12%
Keskmine	48%	42%	10%

Täpselt samasugused ilmingud esinevad Preisimaal, Baieris, Württembergis, riigimaadel [S.t. Elsass-Lotringis. *Tlk.*], Ungaris (vt arvandmeid OFFENBACHER 1900: 18jj).

⁸Vt eelmise märkuse arve, mille järgi katoliiklaste osast kogurahvastikus kolmandiku võrra väiksem katoliiklike keskkooliõpilaste protsent on **ainult** gümnaasiumides (peamiselt ettevalmistusena usuteaduskonnadesse astumiseks) mõne protsendi võrra kõrgem. Edasisi mõttearendusi silmas pidades olgu iseloomulikuna veel esile tõstetud, et Ungaris demonstreerivad **reformeeritud kiriku liikmed** protestantlike keskkooliõpilaste protsentuaalse sageduse tüüpilisi ilminguid veel suuremal määral (OFFENBACHER 1900: 19, märkus).

ridu.⁹ Neil juhtudel tuleb kausaalne seos ilmsiks nõnda, et **sissekasvatatud vaimne omapära** ja selle puhul eriti kodumaa religioosest atmosfäärist ning vanematekodust tingitud kasvatus suundumus määrab kutsevaliku ja edaspidise kutsealase saatuse.

Katoliiklaste väiksem osavõtt moodsast ettevõtlusest Saksamaal on aga seda üllatavam, et ta on ammust ajast¹⁰ vastuolus ka meie kaasajal tähelepandava kogemusega: et rahvuslikud või usulised minoriteedid, kes "valitsetavatena" vastanduvad mõnele teisele "valitsevale" rühmale, katsuvad just enda poliitiliselt mõjuvõimsatelt positsioonidelt vabatahtliku või sunniviisilise väljalülitamise **tõttu** eriti intensiivselt asuda ettevõtluse teele ja et nende vähemuste andekaimad liikmed püüavad sellega rahuldada oma auahrust, mis ei leia rakendust riigiteenistuse alal. Nõnda oli see kahtlematut majanduslikku edu saavutanud poolakatega Venemaal ja Preisimaa idaosas — vastupidiselt nende poolt valitsetavale Galliitsiale —, nii oli see varem hugenottidega Louis XIV aegsel Prantsusmaal, nonkonformistide ja kveekeritega Inglismaal ning — *last not least* — juutidega kahe aastatuhande vältel. Aga Saksamaa katoliiklaste juures ei märka me sellisest toimest midagi või vähemalt mitte midagi silmatorkavat, ning ka minevikus pole nad vastupidiselt protestantidele Inglismaal või Hollandis ajajärkudel, kui noid kas taga kiusati või üksnes salliti, mingit eriti esileküündivat **majanduslikku** arengut osutanud. Pigem on tegemist tõsiasjaga, et protestandid (eriti nende hulgast hiljem eraldi käsitletavat suunad) on ilmutanud spetsiifilist kalduvust majanduslikku ratsionalismi **niihästi** valitseva kui ka valitsetud kihina, **niihästi** enamuse kui ka vähemusena, kalduvust, mis katoliiklaste puhul ei ühes **ega mitte ka** teises olukorras pole olnud ega ole täheldatav.¹¹ Erineva käitumise põhjust tuleb seega otsida peamiselt

⁹Vt tõendeid OFFENBACHER 1900: 54 ning tabeleid töö lõpus.

¹⁰Eriti hästi *sir* W. PETTY teoste hiljem korduvalt tsiteeritavates kohtades.

¹¹Sest PETTY poolt vahetevahel näiteks toodaval **Iirimaal** on see väga lihtne põhjus, et seal oli protestantlik kiht olemas ainult eemalviivate suurmaaomanike näol. Väitnuks ta rohkem, siis oleks ta (teadagi) eksinud, nagu tõestab *Scotch-Irish*'ite seisukord [Tänapäeval nimetatakse neid Põhja-Iirimaa šotlasi koos Põhja-Iirimaa ingllastega tavaliselt

konfessioonide püsivast sisemisest omapärast ja **mitte** ainult nende igakordsest välisest ajaloolis-poliitilisest olukorrast.¹²

Seega oleks tähtis kõigepealt uurida, milline kummagi konfessiooni omapärastest elementidest toimis ülalkirjeldatud suunas ning osalt veelgi toimib. Pealiskaudsel käsitlemisel ning teatud kaasaegsetest muljetest lähtudes võib sattuda kiusatusse antud vastuolu järgmiselt formuleerida: et katoliikluse suurem "maailmast tagasitõmbumine", tema kõrgemaid ideaale ilmestavad askeetlikud jooned peaksid tema adeptides kasvatama suuremat ükskõiksust maiste huvide suhtes. See põhjendus vastab siis ka tegelikult tänapäeval mõlema konfessiooni üle otsustamise populaarsele skeemile. Protestantid kasutavad seda käsitust katoliikliku elukorralduse nende (tegelike või oletatavate) askeetlike ideaalide kritiseerimiseks, katoliiklased vastavad sellega, et heidavad ette "materialismi", mis olevat kogu elamise sisu protestantliku sekula-

---

ulsterlasteks. *Tlk.*] Tüüpiline suhe kapitalismi ja protestantismi vahel oli lirimaal samasugune nagu mujalgi. (*Scotch-Irish*'ite kohta lirimaal vt HANNA 1902.)

¹²See ei välista loomulikult asjaolu, et ka viimasel faktoril olid väga olulised tagajärjed, ning eriti on sellega kooskõlas allpool arutletav tõik, et mõne protestantliku sekti kogu elu arenemisele avaldas otsustavat ning ka nende osavõtule majanduselust tagasiulatuvat mõju see, et nad esindasid väikesi ja seetõttu homogeenseid minoriteete, nagu see toimus rangete kalvinistidega tegelikult kõikjal väljaspool Genfi ning Uus-Inglismaad, isegi seal, kus nad poliitiliselt valitsesid. — See, et kõigi maailma usundite emigrandid Indiast, Araabiast, Hiinast, Süüriast, Foiniikiast, Kreekast, Lombardiast, Cahors'ist [Selle Prantsusmaal Guyenne'i provintsis asuva linna elanikud, keda ladina keeli nimetati *caorsini*, olid keskajal lombardlaste ja juutide kõrval tuntud rahvahetajad ning liigkasuvõtjad. *Tlk.*] asusid kõrgemalt arenenud maades kaubandusliku ettevalmistuse saanutena ümber teistesse maadesse, oli täiesti universaalne nähtus, mille meie probleemiga pole midagi tegemist. (BRENTANO viitab sageli tsiteeritavas artiklis *Die Anfänge des modernen Kapitalismus* enda suguvõsale. Ent võõra päritoluga pankureid peamiselt kommerskogemuste ja -sidemete kandjaina on olnud kõigil aegadel kõigis maades. Nad, pole moodsa kapitalismi spetsiifikum ning — vt allpool — protestandid suhtusid neisse eetilise umbusuga. Teisiti oli lugu Locarnost Zürichisse emigreerunud protestantlike perekondadega nagu MURALT, PESTALOZZI jne, kes õige varsti said Zürichis spetsiifiliselt kaasaegse (tööstus)kapitalismi arendajaiks.)

riseerimise tulemuseks. Ka üks kaasaegne kirjanik arvas, et suudab seda kummagi konfessiooni ettevõtlusse suhtumises esinevat vastuolu formuleerida järgmiselt: "Katoliiklane [...] on rahulikum; et tal on vähem tarvet ettevõtlusega tegelda, peab ta rohkem lugu võimalikult kindlustatud elukäigust ka napimate sissetulekutega kui ohtlikust, erutavast, kuid võib-olla kuulsust ja vara toovast elust. Rahvasuu ütleb pilklikult: kas hästi süüa või rahu magada. Antud juhul sööb protestant meelsasti hästi, kuna katoliiklane tahab rahulikult magada."¹³ Tõepoolest saab "hästi süüa tahtmisega" iseloomustada küll ebatäielikult, kuid siiski osalt õigesti kiriklikult indifferentset osa protestantidest **Saksamaal ja kaasajal**. Aga asi ei seisne üksnes selles, et minevikus oli kõik teisiti: teatavasti oli Inglismaa, Hollandi ja Ameerika puritaanide iseloomulik just "ilmaröömude" vastand ja nagu me veel näeme, oli just see üks nende kõige olulisemaid iseloomujooni meie uurimuse jaoks. Näiteks on isegi Prantsusmaa protestandid säilitanud väga kaua aega ja mingil määral kuni tänapäevani iseloomu, mis põhijoontes kujunes kalvinistlikes kirikutes üldse ning eriti sellistes, mis usuvõitlustes pidid "oma risti kandma". Ent protestantism on siiski — või nagu me edaspidi küsime, võib-olla just seetõttu? — olnud teatavasti üks Prantsusmaa industriaalse ja kapitalistliku arengu peamisi kandjaid ning väiksemis mõõtmes, niivõrd kui tagakiusamine seda võimaldas, selleks ka jäänud. Kui seda tõsidust ja usuliste huvide tugevat domineerimist elukorralduses tahetakse nimetada "maailmast ärapöördumiseks", siis olid ja on prantsuse **kalvinistid** vähemalt sama ärapöördunud kui näiteks Põhja-Saksamaa **katoliiklased**, kellele nende katoliiklus on kahtlemata rohkem südameasi kui ühelegi teisele rahvale maa peal. Ja **mõlemad** erinevad samas suhtes valitsevast religioonist: oma alamates kihtides vägagi eluröömsatest, ülemkihtides otsestelt usuvaenulikest katoliiklastest Prantsusmaal ning tänapäeval ilmalikku ettevõtlusse suundunud ja ülemkihtides üldiselt usuliselt leigetest protestantidest Saksamaal.¹⁴ Vaevalt miski muu peale selle paralleeli näitab nii selgelt, et nii-

¹³OFFENBACHER 1900: 68.

¹⁴Tavatult täpseid tähelepanekuid konfessioonide iseloomuliku omapära kohta Saksamaal ja Prantsusmaal ning nende vastandite ristumisest muude kultuurielementidega Elsassi rahvustevahelises võitluses vt suu-
repärasest kirjutisest WITTICH 1900.

suguste häguste ettekujutustega nagu katoliikluse (oletatav!) "maailmast ärapöördumine", protestantluse (oletatav!) materialistlik "ilmarõõm" ja paljud samasugused pole siin midagi peale hakata juba sellepärast, et need nõnda lihtsustatuna ei vasta osalt tõele tänapäevalgi ja vähemalt osalt ka mitte minevikus. Kui aga nende mõistetega tahetaks opereerida, siis peaks peale juba tehtud märkuste veel mõned teised sama silmatorkavad tähelepanekud viima isegi mõttele, kas ei ole mitte kogu vastuolu eluvõruse, askeesi ja kirikliku vagaduse vahel ühelt poolt ning kapitalistlikust ettevõtlusest osavõt-mise vahel teiselt poolt muundatav just mingiks sisemiseks suguluseks.

Tegelikult äratav juba nüüd tähelepanu — kui alustada mõne täiesti välise asjaoluga —, kui suur on olnud selliste kristliku vagaduse sisimate vormide esindajate hulk, kes pärinevad kaupmeeste hulgast. Eriti pietism võlgneb paljude oma kõige tõsisemate pooldajate eest tänu sellele päritolule. Võiks mõelda "mammonahimu" vastandtoimele rikka siseeluga ja kaupmeheametiks sobimatutel natuuridel ja kahtlema-ta on paljud pietistid (nagu ASSISI FRANCISCU) ise oma "pöördumise" käiku subjektiivselt nõnda kujutanud. Ja samuti võiks siis püüda samamoodi seletada reaktsioonina noor-põlves saadud askeetlikule kasvatusesele seda silmatorkavalt sagedast nähtust, et kõige suurema joonega kapitalistlikud ettevõtjad — kuni CECIL RHODESENI — põlvnevad palve-majadest. Ent selle seletamisviisiga ei saada hakkama seal, kus virtuoosne kapitalistlik ärivaim langeb samades isikutes ja inimrühmades kokku kogu elu läbistava ning korralda-va vagaduse kõige intensiivsemate vormidega, ning need juh-tumid pole sugugi üksikud, vaid just iseloomulikud tunnu-sed tervetele ajalooliselt tähtsaimate protestantlike kirikute ja sektide gruppidele. See kombinatsioon tuleb ilmsiks eriti kalvinismi juures, kus ta iganes esineb.¹⁵ Mida vähem oli kalvinism reformatsiooni levimise ajal seotud mõnel maal (na-gu üldse mingi protestantlik konfessioon) mõne üksiku kindla klassiga, seda iseloomulikum ja teatud mõttes "tüüpilisem" on näiteks see, et Prantsusmaa hugenottide kirikutes olid pro-selüütide hulgas otsekohe arviliselt eriti tugevalt esindatud mungad ja töösturid (kaupmehed, käsitöölised), ning nad jäid

¹⁵See tähendab: loomulikult siis, kui kapitalistliku arengu (objek-tiivne) võimalus antud kohas üldse olemas oli.

prevaleerima eriti tagakiusamiste ajal.¹⁶ Juba hispaanlased teadsid, et "ketserlus" (s.t Madalmaade kalvinism) "stimuleerib kauplemist", ja see on täielikus kooskõlas vaadetega, mida sir W. PETTY esitas oma uurimuses kapitalismi järsu tõusu põhjustest Madalmaades. GOTHEIN¹⁷ iseloomustab kalvinistlikku diasporaad õigusega kui "kapitalimajanduse tai-melava".¹⁸ Siin võiks ju määravana vaadelda Prantsusmaa ja Hollandi majandusliku kultuuri üleolekut, sest seal see diasporaad põhiliselt pärineski, või ka paguluse tohutut mõju ning traditsiooniliste elusuhete katkemist.¹⁹ Prantsusmaalgi olid lood XVII sajandil täpselt samasugused, nagu COLBERT'i

---

¹⁶Vt selle kohta näiteks DUPIN 1856: 10. Ka siin võiks taas — ja eriti katoliiklikele autoritele on see mõte arusaadav — vaadelda sundiva motiivina püüet vabaneda kloosterliku või üldse kirikliku kontrolli alt. Aga see pole mitte ainult vastuolus teisel poolel asunud kaasaegsete, sealhulgas Rabelais' arvamusega, vaid sellele osutavad näiteks hugenottide esimeste ülemaaliste sinodite (vt I sinodi materjale AYMON 1710: 10) südametunnistusepiinad selle puhul, kas mõni pankur võiks olla mõne kiriku vanem, ning CALVINI ühemõttelisest hoiakust hoolimata ülemaalistel sinoditel ikka ja jälle üleskerkiv arutlus kahtlevate koguduseliikmete pärimise peale intressivõtmise lubatavusest küll sellest huvitatud ringkondade aktiivsel osavõtul, aga ühtlasi ka sellest, et soov ilma pihikontrollita *usuraria pravitas*'t [Liigkasuvõtmist. *Tlk.*] harrastada ei saanud olla määrav. (Sama kehtib — vt allpool — Hollandi kohta. Kanoonilisel intressivõtmise keelul, olgu selgesti kinnitatud, pole siinse uurimuse seisukohalt üldse mingit tähtsust.)

¹⁷1892: 674.

¹⁸Sellega ühtivad SOMBARTI (1902: 380) lühimärkused. Kahjuks on SOMBART hiljem minu arvates oma suurematest teostest selles osas kõige nõrgemas (SOMBART 1913) kaitsnud vaatamata samuti paljudele headele (kuid siinse uurimuse seisukohalt mitte uutele) tähelepanekutele allapoole teiste kaasaegsete katolitsismi apologetide taset jääva FRANZ KELLERI kirjutise (1912) mõjul täiesti ekslikku "teesi", mille me selleks sobival juhul uuesti arutlusele võtame (vt allpool märkust 50).

¹⁹On täiesti kindel, et pelk kodumaa vahetamise fakt on töötamise puhul üks kõige võimsamaid vahendeid selle intensiivistamiseks (vt ka ülal märkust 12). Seesama poola tüdruk, keda kodumaal mingid kõige soodsamadki teenistusvõimalused ei suuda traditsioonilisest inertsusest välja tuua, muudab näiliselt kogu oma loomust ning teda on võimalik lõpmatult eksploateerida, kui ta töötab võõral maal *Sachsengängerin*'ina [Sõna-sõnalt "Saksimaal käija", mis tähendas põhiliselt nais-

võitlemistest teada. Isegi Austria — kui teistest maadest vaikida — vedas vahetevahel protestantlikke vabrikante otse sisse. Kuid mitte kõik protestantlikud denominatsioonid ei paista olevat toiminud selles suhtes võrdse tugevusega. Kalvinism tegi seda nähtavasti ka Saksamaal; "reformeeritud" konfessioon²⁰ näib Wuppertalis* nagu mujalgi olnud kapitalistliku vaimu arenemisele edendavam kui teised usutunnistused. Näiteks luterlusest edendavam, nagu näitab nende võrdlemine eriti Wuppertalis nii tervikuna kui ka üksikult.²¹ Šotimaa puhul on BUCKLE ja inglise luuletajaist eriti KEATS

---

soost rändtöölisi Saksamaa tollal poolakatega asustatud idaosast lääne poole Elbet, peamiselt Preisimaa Saksi provintsi mõisatesse; meessoost *Preußengänger*'id tulid Vene-Poolast, Galiitsiast, Itaaliast. *Tlk.*]. Itaalia rändtöölise juures ilmneb täpselt sama nähtus. Et siin pole mingil moel määrav ainult kõrgemasse "kultuurikeskkonda" sattumise kasvatav mõju — ehkki loomulikult ka sellel on oma kaasmõju —, nähtub sellest, et samasugune ilming esineb ka seal, kus (nagu põllumajanduses) tegevuse liik jääb täpselt samaks kui kodumaal ning rändtöölise barakkidesse majutamine jne tingib isegi ajutist elutaseme langust, mida kodumaal poleks iialgi tulnud kogeda. Pelk harjunust täiesti teistsuguses ümbruses töötamise fakt murrab siin traditsionaalsuse ning on "kasvatuslik". Vaevalt pruugib vihjata, kuivõrd Ameerika majanduslik areng toetub selliste mõjudele. Antiikajal on raidkirjade põhjal täpselt samasugune tähtsus Baabüloni vangipõlvel juutidele, ja sama esineb näiteks parside juures. — Aga protestantide jaoks, nagu näitab juba Uus-Inglismaa puritaanlike kolooniate majandusliku omapära vaieldamatu erinevus katoliiklikust Marylandist, episkopaalsest Lõunast ning interkonfessionaalsest Rhode Islandist, etendab nende religioosse omapära mõju täiesti ilmselt iseseisva faktori rolli samuti nagu džainade puhul Indias.

²⁰Teatavasti on see enamikus oma vormidest enam-vähem mõõdukas kalvinism või zwingliaanlus.

*Paikkond Wupperi jõe orus Reinimaal, üks tollase Saksamaa kõige tihedama asustusega ning industrialiseeritumaid alasid, praegu Barmeni ja Elberfeldi linnade liitumisel tekkinud tööstuslinn Nordrhein—Westfaleni liidumaal. *Tlk.*

²¹Peaegu puhtluterlikus Hamburgis kuulub ainus varandus, mille juured ulatuvad XVII sajandisse, ühele tuntud reformeeritud perekonnale (prof. A. WAHLI sõbralik teade).

neid suhteid rõhutanud.²² Samuti meenutagu vaid, et veel eredam on kogu elu usulise korralduse seos kõige intensiivsema äriavaimu arenguga just tervel hulgal sellistel sektidel, kelle "maailmavõõrus" on saanud sama üldtuntuks nagu nende rikkuski: sääraseid on eriti **kveekerid** ja **mennoniidid**. Roll, mida esimesed etendasid Inglismaal ja Põhja-Ameerikas, langes teistele osaks Madalmaadel ning Saksamaal. See, et Ida-Preisimaal andis isegi FRIEDRICH WILHELM I mennoniitidele kui tööstuse hädatarvilikele alustugedele vaba voli sellele vaatamata, et nad täielikult keeldusid sõjaväeteenistusest, on küll vaid üks seda rolli illustreerivaid, kuid paljude hästituntute hulgas kõige ilmekamaid fakte, kui selle kuninga iseärasusi arvesse võtta. Lõpuks on küllalt hästi teada, et **pietistide** kohta kehtib samuti intensiivse usklike kuse kombineerimine sama tugevasti arenenud äriavaimu ja ärialase edukusega:²³ tarvitseb meenutada ainult olusid Reinimaal ja Calwis". Niisiis puudub vajadus pikema näidetere järelle siinseis üsna esialgseis mõttearendustes. Sest juba üksi neist näiteist ilmneb ikka seesama: "töö vaimu", "progressi" või kuidas seda ka nimetada, mille äratamist tavaliselt omistatakse protestantismile, ei tohi mõista "maailmaröömuna" või mingil muul moel "valgustuslikuna", nagu seda tänapäeval tavatsetakse teha. LUTHERI, CALVINI, KNOXI, VOËTI vanal protestantismil oli kaunis vähe tegemist sellega, mida tänapäeval nimetatakse "progressiks". See protestantism oli otseselt vaenulik mitme kaasajaolu aspekti vastu, ilma mil-

²²Seega pole midagi "uut", kui selle seose olemasolu siin väidetakse, sest seda on käsitlenud juba E. DE LAVELEYE (1875), MATTHEW ARNOLD (1906) jt, vaid ümberpöörduvalt: täiesti põhjendamatu kahtlemist selle teesi õigsuses. Seda tuleb selgitada.

²³Loomulikult ei välista see kombinatsioon asjaolu, et ametlik pietism, nagu ka teised usulised suunad, oli hiljem patriarhaalsest meelelaadist lähtuvana vastu kapitalistliku majanduskorra teatud "edusammudele", näiteks üleminekule kodutöönduselt vabrikusüsteemile. Nagu me veel sageli näeme, tuleb teravalt eristada seda, mida mõni usuline suund ideaalina püüdis, sellest, mida tema mõju oma pooldajaskonna elukorraldusele tegelikult põhjustas. (Pietistlike töölise spetsiifilise töövõime kohta on olemas minu arvutatud näited ühest Vestfaali vabrikust artiklis WEBER 1909: 263jj.)

*Linn Württembergis (Kalw), omaaegne manufaktuuri tööstus- ja kaubanduskeskus. *Tlk.*

leta tänapäeval ka kõige äärmuslikum usklik enam läbi ei saa. Kui üldse püüda leida sisemist sugulust vanaprotestantliku vaimu ja kaasaegse kapitalistliku kultuuri teatud ilmingute vahel, siis tuleb seda tahes-tahtmata otsida pigem protestantismi puhtreligioosetest joontest kui tollest (oletavast) enam-vähem materialistlikust või vähemalt askeetlusevastasest "maailmarõomust". — MONTESQUIEU ütleb inglaste kohta, et need olevat "kolmes kõigile maailma rahvastele kõige tähtsamas asjas kõige kaugemale jõudnud: vagaduses, kaubanduses ja vabaduses".* Kas ei peaks võib-olla olema nende üleolek ettevõtluse alal — ja nende sobivus liberaalseteks poliitilisteks institutsioonideks — seoses selle vagaduse rekordiga, mida MONTESQUIEU inglastele omistab?

Meie ette kerkib terve hulk ebamääraseid suhteid, niipea kui me küsimuse nõnda püstitame. Ülesandeks peaks saama just seda **formuleerida**, mis meil siin uduselt meeles mõlgub, niivõrd selgesti, kui see tolles ajaloolises fenomenis peituva tohutu mitmekesisuse juures üldse võimalik on. Et aga seda suuta, tuleb häda sunnil loobuda ebamäärastest tavamõistetest, millega seni oleme opereerinud, ning püüda tungida nende suurte religioosete mõtteilmade iseloomulikku omapärrasse ja erinevustesse, mis on meile ajalooliselt antud ristiusu mitmesuguste väljendusviisidena.

Eelnevalt on vajalikud veel mõned märkused: eelkõige objekti spetsiifika kohta, mille ajaloolise seletamisega on tegemist; siis **mõtte** kohta, milles siinse uurimuse raamides selline seletus üldse on võimalik.

2. Kapitalismi "vaim"

Selle uurimuse pealkirjas on kasutatud veidi pretensioonikalt kõlavat mõistet "kapitalismi vaim". Mida peab selle all mõistma? Püüdes sellele mõistele anda midagi "definiitsiooni" taolist, ilmnevad kohe raskused, mis on olemuslikud uurimise sihile.

Kui üldse on võimalik leida mingit objekti, mille jaoks antud nimetuse kasutamisel mingi mõte oleks, siis saab see olla

---

*Originaalis (Montesquieu 1882, II: 80–89) kõlab see koht nii: *C'est le peuple du monde qui a le mieux su se prévaloir à la fois de ces trois grandes choses: la religion, le commerce et la liberté* ("See on maailmas (säärane) rahvas, kes on osanud kõige enam silma paista kolmel suurel alal: religioon, kaubandus ja vabadus"). *Tlk. Ain Kaalep*.

ainult mõni "ajalooline indiviid"**, s.t seoste kompleks ajaloolises tegelikkuses, mille me tema **kultuurilise tähtsuse** seisukohalt vaadatuna liidame mõisteliseks tervikuks.

Sellist ajaloolist mõistet ei saa aga defineerida vastavalt skeemile *genus proximum, differentia specifica* (saksa keeles: "piiritletult"; [Soolt lähim, liigilt erinev. *Tlk.*]), sest sisuliselt viitab see mõiste nähtusele, mis on tähendusrikas oma individuaalse **omapära** tõttu, vaid see tuleb oma üksikutest, ajaloolisest tegelikkusest järelduvatest koostisosadest järk-järgult **kokku seada**. Mõiste lõplik käsitus ei tohi seetõttu paikneda uurimuse alguses, vaid peab asuma selle **lõpus**: teisisõnu — see ilmutab ennast alles arutlemise jooksul ja selle olulise resultaadina, kuidas seda, mida me siin kapitalismi "vaimuna" mõistame, kõige paremini — s.t meid siin huvitavatest seisukohtadest kõige adekvaatsemalt — formuleerida. Need seisukohad omakorda (millest veel juttu tuleb) pole midagi nii ainuvõimalikku, et me just nende põhjal peaksime vaadeldavaid ajaloolisi ilminguid analüüsima. Teised vaatluspunktid pakuksid siin, nagu iga ajaloolise fenomeni puhul, "olulisena" teisi jooni: — millest ilma pikema jututa järeldub, et kapitalismi "vaimuna" ei tule sugugi ilmtingimata mõista ainult seda, mis **meie** uurimuse jaoks oluline paistab olevat. See on juba kord "ajalooliste mõistete kujundamise" loomuses, et tegelikkust ei lahterdata oma metoodiliste eesmärkide huvides mitte abstraktseteks liigitusmõisteteks, vaid püütakse seda liigitada alalise ja muutmatu **individuaalse** värvinguga konkreetseteks geneetilisteks seosteks.

(Järgneb)

**"Ajaloolise indiviidi" (*historisches Individuum*) mõiste pärineb saksa neokantiaanlikult filosoofilt Heinrich Rickertilt (1863–1936). *Tlk.*

TEX TEX TEX TEX TEX TEX TEX TEX TEX

**Maailmaklassiga võimas ja odav ja eesti-
keelne tekstitöötlussüsteem vähem kui 500
krooni eest.**

VÕIMALUSED

- eesti keele poolitus
- eesti täpitähed ühe klahvivajutusega!
- eestikeelsed veateated
- eestikeelne arvutiabi
- vajadusel ka teised maailma keeled
- graafika lülitamine teksti

KOMPLEKTI KUULUVAD

- eestikeelne tekstitoimetaja
- kujundusprogramm T_EX
- trükiprogrammid erinevatele trükkalitele
- kirjakujundussüsteem METAFONT
- juhtprogramm TERETEX
- põhjalik eestikeelne juhend
„Väike eesti T_EXiraamat“

TÄIENDAV INFO JA MÜÜK

AS TESSERAKT

Observatooriumi 5, Tõravere, Nõo vald,
Tartumaa, telefon (8-234) 10 189

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid ning 1992. aasta numbreid (1989 — 3, 7; 1990 — 10–12; 1991 — 3–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplustest "Kirjavara" ja "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 8 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Address: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-34)31373, +(372-34)31117; faks +(372-34)31373.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1993:

USD 22, DEM 34, FIM 119, CAD 27, FRF 114, SEK 155.

Back issues for 1989 — 3, 7; 1990 — 10-12; 1991 — 3-12; 1992 and single issues for 1993:

USD 2, DEM 3, FIM 11, CAD 3, FRF 10, GBP 1, SEK 14.

Please transfer the proceeds to our account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadtsparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri Akadeemia in ERA-Bank, and mail the check and following notice to Akadeemia.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1993

Single issues for 1993

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990: .....

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: Akadeemia, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-34)31373, +(372-34)31117; fax +(372-34)31373.

CONTENTS

Edmund Husserl on the paths of Descartes	<i>Olo Matjus</i>	1571
Integrated poetry in the era of disintegration	<i>Ivar Ivask</i>	1605
On the other side	<i>Jorge Guillén</i>	1622
The Indonesian language and the languages of Indonesia. II	<i>Olo Sirk</i>	1626
A problem of three circles: An example of Jakov Zel'dovich's way of thinking	<i>Jaak Jaaniste</i>	1636
Life in debt: Documentary drama	<i>Vaino Vahing</i>	1641
Population of Estonia and its problems	<i>Ene Tiit</i>	1654
Baer and Darwin as natural branches of the evolution theory: Baer as a continuator of the Aristotle-Leibniz trend	<i>Vello Reeben</i>	1681
A few thoughts on education and its reform: On the example of information theory and economic cybernetics	<i>Ain Isoitamm, Mati Tombak</i>	1717
Capitalism and democracy: The missing link	<i>Francis Fukuyama</i>	1728
Review: <i>Tie, totuus, elämä: Viron kirkon sananjulistusta 1970- ja 1980-luvulta. Toimittaneet Tiit Salumäe ja Tauno Väinölä. Kirjaneliö, 1990.</i>	<i>Toomas Paul</i>	1743
Review: <i>Kui kaua veel? Kүүditatud 1941: Uldnimestik Tartu Instituudi arhiivis ja arhiiviraamatukogus (Torontos) ning Eesti Represseeritute Registri Büroos (Tallinnas) leiduva andmestiku põhjal seisuga 24. veebr. 1993. Koostanud Vello Salo. Maarjamaa, 1993.</i>	<i>Olo Ojatalu</i>	1745
Editorial note. Summaries		1749
Protestant ethics and the spirit of capitalism. I. <i>Max Weber</i>		1757

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 5 krooni